

ТАЪРИХИ ЎЗБЕКИСТОН

Китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфи 8-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ

Наشري чорум бо тағйироту иловаҳо

Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон барои синфҳои 8-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ ба сифати китоб дарсӣ ба нашр тавсия кардааст

ХОНАИ ЭҶОДИИ ТАБЪУ НАШРИ «O‘QITUVCHI»
ТОШКАНД – 2019

УЎК: 94(575.1)(075.3)
КБК 63.3(5Ў)я72
Ж 91

Дар чамъомади шўрои илмию методи фанни таърихи Маркази таълими Республика 4-уми марти соли 2019 тахти рақами яқум ба нашр тавсия шудааст.

Муаллифон:

**Усмон Қўраев, Қамар Усмонов,
Гулираъно Қўраева, Наим Норкулов**

Тақризчиён:

Э. Болтабоев – муаллими калони кафедраи “Таърих”-и Донишгоҳи давлатии Намангон;

Н.Ҳакимов – методисти Маркази таълими республика;

З.Мирзоева – омўзгори фанни таърихи мактаби 295-уми ноҳияи Учтепаи шаҳри Тошканд;

М.Мачидова – омўзгори фанни таърихи мактаби 254-уми ноҳияи Шайхонтоҳури шаҳри Тошканд.

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

– кори мустақилона оид ба мавзўъ;

– савол ва супоришҳо;

– дар ёд доред;

– санаҳои таърихӣ;

– мазмуни истилоҳот;

– бодикқат бихонед.

Аз ҳисоби Бунёди мақсадноки китоби республика чоп шудааст.

ISBN 978-9943-22-393-6

© У. Қўраев ва диг.

© „O‘qituvchi“ НМИУ, 2019.

САРСУХАН

*Дар таърихи бузург ҳеч чиз беҳуда намеравад.
Вай дар хуни халқҳо, дар хотираи таърихӣ боқӣ мемонад.*

Шавкат Мирзиёев

Донишомӯзони азиз!

Китоби дарсии „Таърихи Ўзбекистон“ барои синфи VIII–ум ба Шумо оид ба таърихи Ватанамон аз асри XVI то асри XIX дониш медиҳад.

Олимони муаррих ба ин даври таърихи Ватанамон “Асрҳои миёнаи охир” ё “Даври се хонӣ” ном додаанд. Ин давр даври хеле мураккаби таърихамон буда, аз зиддиятҳо саршор аст. Зеро давлати Темуриён, ки замоне дар дар дунё машҳур шуда, дар таърихи ҷаҳон нақши безавол гузошта буд, дар ибтидои асри XVI пурра барҳам хӯрд. Шумо сабабҳои онро аз китоби дарсии “Таърихи Ўзбекистон” барои синфи VII доништа гирифтаед. Дар синфи VIII онро бори дигар ба ёд меоред.

Пас аз барҳамхӯрии ҳукмронии сулолаи Темуриён дар диёрамон ҳукмронии сулолаи шайбониҳо барпо карда шуд. Ин сулола он муваффақиятҳои бузурге, ки дар замони темуриён дар бобати инкишоф додани истеҳсолот, илму фан ва маданият ба даст оварда шуда буд, нигоҳ дошта натавонист. Дар даври шайбониён ҳукмдори олий-хон худуди кишварро ба аъзоёни хонаводаи сулола юрт (удел) карда тақсим намуд. Ин дар оқибат ба заиф шудани ҳокимияти марказӣ, пурзӯршавии ҳокимияти ҳокимон, ба ҳукмронии парокандагии сиёсӣ оварда расонд. Дар натиҷа, дар ибтидои асри XVIII хонии Бухоро ба ду қисм ҷудо шуд. Парокандагии пурзӯри сиёсӣ ва бағоят заиф шудани ҳокимияти марказӣ ба барҳам хӯрдани аввал ҳукмронии сулолаи шайбониҳо, баъд аштархониҳо, дар хонии Хива бошад, сулолаи арабшоҳиҳо оварда расонданд. Ба ҷои онҳо ҳукмронии сулолаҳои авлоду қабила (дар хонии Бухоро қабилаи манғитҳои ўзбекон, дар Хонии Хива қабилаи кўнғиротҳо ва дар хонаи Қўқанд авлоди минғҳо) барқарор шуданд.

Ин ходиса аз як тараф ба сулолаҳои авлоду қабилаҳо барои шикаст додани ҳукмдорони маҳаллии марказгурез ва пурзӯр намудани ҳокимияти марказ имконият дод. Аз дигар тараф ба се давлат чудо шуда зистани як халқ оварда расонд. Яъне ўзбеконе, ки қисми калони аҳолии се давлати ўзбекро ташкил медоданд, ба як халқи том мансуб буданашонро пурра ҳис намекарданд. Аммо аз фикрҳои боло зикршуда набояд хулоса кард, ки таърихи 350-солаи аз XVI то ибтидои асри XIX фақат даври торикӣ будааст. Зеро сабабҳои ақибмондагии тараққиёти давлатҳои ўзбекро фақат дар сиёсати пешбурдаи ҳукмдорон дидан, чустан аз рӯи адолат нест. Чунки дар ин давр на фақат Осиёи Миёна, балки тамоми олами ислом даври қарахитро аз сар гузаронида истода буд. Шумо аз китоби дарсӣ сабабҳои онҳоро доништа хоҳед гирифт.

Сарфи назар аз ин мушкилиҳо аҷдодонамон қорвонҳои савдои Евроосиёро инкишоф доданд. Дар айни вақт бо обидаҳои меъмории бунёдкардашон аҳли дунёро ба хайрат оварданд.

Китоби дарсӣ, ки ҳоло дар даст доред, бо сабабҳои дар боло қайдшуда ошно менамояд ва ба Шумо барои андӯштани таърихамон дар байни асри XVI – нимаи якуми асри XIX ёрӣ хоҳад дод.

Ҳангоми истифода аз китоби дарсӣ барои омӯштани ҳар як мавзӯ ба аломатҳои, ки ба шумо ёрӣ мерасонанд, эътибор диҳед. Онҳо ба шумо дар бобати пухта аз бар намудани донишҳои таърихӣ кӯмак хоҳад расонд.

БОБИ I. ВАЗЪЯТИ СИЁСИИ МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОН ДАР АСРИ XV-ИБТИДОИ АСР XVI

§ 1. Вазъияти сиёсӣ дар Дашти Қипчоқ

Оиди Дашти Қипчоқ Дар манбаъҳои арабӣ ва форсӣ аз асри XI сар карда, ҳудуди географии бо номи “Дашти Қипчоқ ба забон гирифта мешавад. Ин истилоҳ нисбат ба даштҳои аз поёноби Сирдарё то бағалкӯҳҳои ғарбии Тяншон сар карда, то поёноби дарёи Днепр истифода шудааст. Дарёи Урал (Ёйик) Дашти Қипчоқро ба қисмҳои шарқӣ ва ғарбӣ ҷудо менамуд.

Ин ҳудудҳо дар манбаъҳои рус бо номи “замини половецҳо” қайд шудаанд. Чунки русҳо аҳолии Дашти Қипчоқро половецҳо меномиданд. Дар манбаъҳои Византия онҳо бо номи “куманҳо”, дар сарчашмаҳои шарқ “қипчоқҳо” зикр шудаанд.

Аҳолии қисми шарқии Дашти Қипчоқро ўзбекҳо мегуфтанд. (“Маъноӣ калимаи “ўзбек”-ро шумо аз китоби дарсии “Таърихи Ўзбекистон” (синфи VII) доништа гирифтаед).

Соли 1240 набераи Чингизхон, писари Чўчӣ (писари калонии Чингизхон) Ботухон ба хонии Ўрдаи Тиллоӣ асос гузошт. Ин давлат номи улуси Чўчиро гирифта буд. Вай ҳудудҳои Хоразм, Кавкази Шимолӣ, булғорҳо Волга, Дашти Қипчоқ, Қрим ва Сибири Ғарбиро дар бар мегирифт. Дар натиҷаи ба улусҳои байни писарони Чўчихон тақсим шудани Ўрдаи Тиллоӣ қисми шарқии Дашти Қипчоқ ба писари панҷуми Чўчихон Шайбон расид.

Ташаккулёбии давлати ўзбек дар Дашти Қипчоқи Шарқӣ Бо мурури вақт дар натиҷаи низоъҳои дохилии байниҳамдигарӣ ҳокимияти марказӣ суст шуда рафт. Ниҳоят улус ба қисмҳои хурд-хурд тақсим шуд. Дар айнивақт мубориза барои тоҷу тахт пурзӯр шуд. Ин мубориза, хусусан, баъди вафоти ҳукмдор аз насли Шайбони улус Давлатшайх дар соли 1425 боз ҳам авҷ гирифт. Дар чунин шароити вазнин писари Давлатшайх Абулхайрхон ба майдони сиёсат баромад. Абулхайрхон гарчанде ҷавон буд, қобилияти баланди лашкаркаширо

дошт. Дар муборизаи барои тахт ўро дигар кабилаҳои ўзбек, ки аз низоъҳои дохили азият мекашиданд, инчунин рўхониён пуштибонӣ карданд. Дар натиҷа Абулхайрхон соли 1428 ба давлати “Улуси ўзбек” асос гузошт. Шаҳри Тура воқеъ дар Сибири Ҷануби Ғарбӣ пойтахти ин давлат эълон шуд. Соли 1431 давлаташро аз Ўрдаи Тиллоӣ мустақил гуфта эълон намуд. Соли 1446 шаҳрҳои Сигноқ, Оққўрғон, Арқуқ, Ўзган ва Сузоқро забт намуд. Пойтахти давлат ба Сигноқ кўчонда шуд. Ин акнун маънои дар муборизаи зидди теуриҳо даромадани Абулхайрхонро дошт. Дар ҳоле ки дар Самарқанд байни теуриён барои тахти Самарқанд мубориза авҷ гирифта буд, Абулхайрхон аз вазъият истифода бурданӣ шуд. Соли 1451 бо баҳонаи кўмак ба Абусаид Мирзои теуризода ба Самарқанд юриш сар кард. Бар ивази кўмаки Абулхайрхон тўҳфаҳои калонро гирифта, ба ватанаш баргашт. Ба сифати миннатдорӣ Абусаид Мирзо духтари Мирзо Улуғбек Робия Султонбегимро ба Абулхайрхон никоҳ карда медиҳад.

Соли 1468 Абулхайрхон вафот кард, давлати асосгузоштаи вай пароканда шуд. Аз тарафи душманон хешу табор ва тарафдорони Абулхайрхон набуд карда шуданд. Фақат набераҳои – бародарон Муҳаммад Шайбонӣ ва Маҳмуд Султон, писаронаш Кўчқинҷихон ва Суяночқўчагонҳо амон монданд.

Муҳаммад Шайбонӣ дар майдони муборизаи сиёсӣ

Муҳаммад Шайбонӣ ва додари вай Маҳмуд Султон писарони писари Абулхайрхон – Шоҳбудоғ Султон буданд. Муҳаммад Шайбонӣ соли 1451 таваллуд шудааст. Падараш ҷавон вафот карда буд. Аз ин боис бобояш Абулхайрхон ба тарбияи онҳо эътибори алоҳида мебуд. Амир Бойшайхӣ аз қавми уйғурҳо буда, ба Шоҳбудоғ Султон парасторӣ карда, ба ин ду шаҳзодаҳо низ оталиқ карданро таъин намуд. Шаҳзодаҳо шахсони намоёни даври худ шуда ба камол расиданд.

Шайбонӣ ва додари ӯ дар вақти ғузуро-ғузуро дар Туркистон сарпанок ёфтанд. Баъдтар ба Бухоро омаданд. Шайбонӣ дар мадрасаҳои Бухоро илм омўхта, ҳамчун шоири боистеъдод машҳур шуд. Шайбонӣ баробари таҳсили илм дар Бухоро бо арбобони бонуфузи давлат ва дин наздик шуд. Дар қалбаш орзуи барпо кардани давлати бобояш Абулхайрхон ҷўш зад ва роҳи Дашти Қипчоқро пеш гирифт. Дар ин замон дар Дашти Қипчоқ барои тахт ҷанги беамон давом мекард. Табақаҳои гуногуни аҳолии тарафдори

сулҳу амонӣ дар улус буданд. Ин омил барои Шайбонӣ, ки таълими хуби ҳарбӣ гирифта, лашкари боинтизоми кироя дошт, хеле муносиб омад. Аммо нигоҳ доштани лашкар маблағи калонро талаб мекард. Аз ин боис бар ивази маблағ ба темуризодаҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон ва ҳукмдорони Муғулистон дар муборизаи онҳо бо рақибони дохилиашон ёрии ҳарбӣ мерасонд. Шайбонӣ қобилияти бузурги лашкаркаширо намоён кард. Ба ҳукмдорони гуногуни темуриҳо хизмат кардан ба вай имкон дод, ки вазъияти давлати Темуриёнро боз ҳам бештар доништа гирад.

Шайбонихон

Шайбонӣ баъди вафоти бобояш Абулхайрхон қабилаҳои парокандаро муттаҳид намуд ва дар натиҷаи муборизаҳои бераҳмона дар солҳои 80-уми асри XV давлати бунёдкардаи бобояш – Улуси Ўзбекро аз нав барпо намуд ва ба тахти хонӣ нишаст.

Бо мурури вақт Шайбонихон шаҳрҳои соҳили Сирдарёро забт намуд. Ин қўрғонҳо минбаъд барои истило кардани Мовароуннаҳр вазифаи тақиягоҳро иҷро карданд.

- Соли 1428 – Дар Дашти Қипчоқи Шарқӣ давлати улуси Ўзбек ташкил ёфт.
- Соли 1451 – Муҳаммад Шайбонихон таваллуд ёфт.
- Соли 1468 – давлати улуси Ўзбек пароканда шуд.
- Соли 1480 – Муҳаммад Шайбонихон давлати бобояш барпо карда давлати улуси Ўзбекро аз нав бунёд кард.

1. Зери ибораи “Дашти Қипчоқ” кадом ҳудуди географӣ фаҳмида мешавад?
2. Абулхайрхон кай, дар қучо ва чӣ гуна давлат ташкил кард?
3. Оид ба алоқаи сиёсии Абулхайрхон бо ҳукмдорони темурӣ чихоро доништа гирифтед?
4. Кадом омилҳо ба Муҳаммад Шайбонӣ имкон доданд, ки вазъияти дохилии давлати Темуриҳо рағзакак доништа гирад?

Мулоҳиза ронед!

Чаро авлодҳои Чингизхон оҳишта-оҳишта турк шуданд?

§ 2. Вазъияти сиёсии Мовароуннаҳр ва Хуросон

Муборизаи байниҳамдигарии темуриён дар Мовароуннаҳр

Ба шумо аз китоби дарсии “Таърихи Ўзбекистон” (синфи VII) маълум аст, ки пас аз вафоти Амир Темур дар мубориза барои тахт ниҳоят писари хурдии ӯ Шохрух Мирзо ғолиб меояд.

Дар даври Шохрух Мирзо салтанати Темуриён дар амал ба ду давлати мустақил чудо шуда буд. Яке аз онҳо дар Хуросон (пойтахташ Ҳирот), дигараш дар Мовароуннаҳр (пойтахташ Самарқанд) буд. Дар Хуросон Шохрух Мирзо, дар Мовароуннаҳр писараш Мирзо Улуғбек ҳукмронӣ мекард.

Баъди марги Мирзо Улуғбек дар Мовароуннаҳр мубориза барои тоҷу тахт авҷ гирифт. Дар ин мубориза соли 1451 набераи Мироншоҳ Султон Абусаид Мирзо бо кўмаки Абулхайрхон ғалаба намуд.

Соли 1458 ҳукмдори Хуросон Абулқосим баъди вафоти Бобур Хуросонро низ забт намуд. Соли 1469 Абусаид Мирзо аввал дар ҷанги зидди сафедҷомагон, ки қисми ғарбии Эрони тасарруфи темурихоро ишғол карда буданд, ҳалок шуд. Баъди ин ҳалокат Мовароуннаҳр ба се давлати мустақил, ки писарони ӯ ҳукмронӣ менамуданд, тақсим шуд. Чунончи, дар Самарқанд Султон Аҳмад, дар Фарғона Умаршайх Мирзо, дар Ҳисор, Хутталон ва Бадахшон Султон Маҳмуд Мирзо ҳукмронӣ менамуданд. Гарчанде чунин буд, Султон Аҳмад расман ҳукмдори Мовароуннаҳр ба ҳисоб мерафт. Дар замони вай аҳоли дар вазъи осуда зиндагӣ кард.

Пас аз вафоти ӯ тахти Мовароуннаҳрро додараш Султон Маҳмуд Мирзо, соли 1495 писараш Бойсунғур Мирзо ба даст гирифт. Даре нагузашта ба муборизаи тахти Мовароуннаҳр ҳокими Фарғона Бобур Мирзо низ ҳамроҳ шуд. Ӯ соли 1497 маҷбур кард, ки Бойсунғур дар қалъа пинҳон шавад. Бинобар он, ки дар дохили шаҳр озука кам монд, дар байни аскарони Бойсунғур парокандагӣ ба вучуд омад. Бойсунғури дар муҳосира монда ноилоҷ аз Шайбониҳони дар Туркистон буда (Ясӣ) ёрӣ пурсид. Шайбониҳон аз ин фурсати мусоид истифода бурда, дарҳол ба Самарқанд расида омада, Бобурро ба саросемагӣ даровард. Бар замми он аскарони Бобур бино ба хунукӣ дар деҳаҳои атроф пароканда шуда мезистанд. Бо шумораи ками лашкар бо Шайбониҳон рӯ ба рӯ омадан хатарнок буд. Аммо

роҳи дигар набуд. Бобур бо ҳамон лашкараш бар зидди душман чангид. Аммо ногаҳон Шайбониҳон ба дохили шаҳр даромад, лекин Бойсунғур ўро ба шаҳр надаровард. Зеро Бойсунғур ўро берун аз шаҳр иттифоқчӣ буданро таклиф карда буд. Аз ин ҳол Шайбониҳон ранчида ба Туркистон баргашт.

Муҳосираи Самарқанд 7 моҳ давом кард. Бойсунғури аз Шайбониҳон ёрдам нагирифта мачбур шуда гурехт. Бобур ба забти тахти Самарқанд муваффақ шуд. Ӯ соҳиби тахти бобояш Амир Темур эълон шуд. Аммо ин соҳибӣ дер давом накард. Ба он исёни душманон барои ба тахти Фарғона мондани додараш Чаҳонгир сабаб шуд. Ба ин вазъияти ногувори ҳарбию сиёсӣ сарфаҳм рафта, Бобур бо ҳар роҳе ҳокимиятро дар Фарғона дар даст доштанӣ шуд ва дар Самарқанд яке аз бекҳои худро гузошта, ба Андиҷон баргаштанӣ шуд. Аз набудани Бобур додари Бойсунғур Султоналӣ Мирзо истифода бурда, соли 1498 тахти Мовароуннаҳрро ишғол кард. Соли 1500 байни бародарон Бобур ва Чаҳонгир Мирзо сулҳ баста шуд. Мувофиқи он тарафи шимолии Сирдарё бо шаҳри Аҳси ба Чаҳонгир, тарафи чанубии дарё бо шаҳри Андиҷон ба Бобур гузашт.

Ахволи сиёсии Хуросон

Писари чоруми Амир Темур ҳокими Хуросон Шохруҳ Мирзо соли 1447 вафот кард, мубориза барои тахт сар шуд. Дар натиҷа давлати Хуросон ба ёздаҳ қисм тақсим шуда рафт. Ҳар яки онҳо дар амал давлатҳои мустақил буданд. Ниҳоят, соли 1458 набераи писари сеюми Амир Темур Мироншоҳ Султон Абусаид Мирзо давлати Темуриёнро як андоза муттаҳид карда тавонист. Соли 1469 Абусаид Мирзо ҳалок шуд, набераи писари дуюми Амир Темур Умаршайх Султон Ҳусайн Бойқаро тахти Хуросонро гирифт. Султон Ҳусайн Бойқаро қариб чил сол ҳукмронӣ намуд, вале дар кишвар осудаҳои комил барқарор карда натавонист. Сарфи назар аз он ҳаёти хоҷагӣ ва маданияти давлати Хуросон боло рафт. Дар роҳи ободонии кишвар корҳои зиёд анҷом дода шуд. Нисбат ба Мовароуннаҳр барқарории сиёсӣ таъмин шуд. Дар ин вазъият маҳорати ҳукмдорӣ Ҳусайн Бойқаро роли калон бозид. Хизматҳои вазир Алишери Навоӣ ҳам хеле бузург буд. Вале дар муносибати байни Ҳусайн Бойқаро ва Бадеуззамон тезутундӣ пайдо шуд. Ин ҳолат баъди аз тарафи қувваҳои разил пошида шудани тухми низоъ байни падару писар ва дар ин замина ба қатл расонидани писари ёздаҳсолаи бегуноҳи Бадеуззамон,

Мўъмин Мирзо, ки ба он Алишер Навоӣ эътиқод дошт, боз ҳам пурзӯр шуд. Мақсади қувваҳои сиёҳ ба тахт на Бойсунгурро, балки додари ўғайи он Музаффар Ҳусайнро шинондан буд.

Писари Бадеуззамон шаҳзодаи оқил ва тадбиркор, дорои маҳорати ҳарбӣ ва адолатпеша буд. Ў дар дарбори худ олимон, шоирон, уламо, санъаткоронро чамъ намуда, анҷуманҳо мегузаронд. Худаш низ ғазалҳо менавишт. Алишери Навоӣи бузург ҳам ба ин фазилатҳояш баҳои баланд дода буд.

Падараш Султон Ҳусайн Бойқаро ба Музаффар Ҳусайн Мирзо ноҳақ таъя намуданаш, ба қатл расидани писар Мўъмин Мирзо дар ниҳояти қор байни Бадеуззамон ва падараш ҷангро ба амал овард. Дар ин ҷанг Бадеуззамон шикаст хӯрд. Соли 1506 Султон Ҳусайн Бойқаро вафот кард. Пас аз он дар кишвар духоқимиятӣ ба вучуд омад. Бадеуззамон ва Музаффар Ҳусайн дар як вақт ҳоким эълон шуданд. Ин аҳволи давлати Хуросонро, ки бе он ҳам рӯзҳои сахтро аз сар мегузаронд, боз ҳам вазнин намуда, ба парокандагӣ рӯ ба рӯ кард.

Дар оқибати муборизаи беамон барои тахти салтанати Темуриҳо он ба таназзул дучор омад. Дар натиҷа ба Муҳаммад Шайбонихон, ки дер вақт забт намудани худудҳои салтанати Темуриҳоро дар назди худ мақсад гузошта буд, шароити мусоид ба амал овард.

- Соли 1447 – Шохруҳ Мирзо вафот кард.
- Соли 1458 – Султон Абусаид Мирзо гарчанде муваққатан буд, салтанати Темуриҳоро муттаҳид кард.
- Соли 1506 – Ҳусайн бойқаро вафот намуд. Дар Хуросон духоқимиятӣ ба вучуд омад.

1. Барои ба инқироз рӯй овардани ҳукмронии темуриён дар Мовароуннаҳр чӣҳо сабаб шуданд?
2. Дар бораи ба майдони муборизаи сиёсӣ баромадани Бобур Мирзо чӣҳоро доништа гирифтед.
3. Сабабгори заиф шудани ҳукмронии темуриён дар Хуросон чӣҳоянд?

Аҳволи сиёсии Мовароуннаҳр ва Хуросонро муқоиса кунед. Ҷиҳатҳои монанд ва ба худ хосашонро аниқ карда, онҳоро хаттӣ кайд намоед.

§ 3. Муносибатҳои Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Муҳаммад Шайбониҳон

Ба майдони сиёсат баромадани Бобур

Чуноне ки дар мавзӯи пешина таъкид шуд, дар остонаи асри XVI дар муборизаи барои тахти давлати Темуриён ба майдон Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳам баромад. Бобур Мирзо набераи Султон Абусаид Мирзо буд. Вай 14-уми феввали соли 1483 дар шаҳри Андичон таваллуд ёфт. Овони тифлӣ ва ҷавониаш дар шаҳрҳои Андичон ва Аҳсӣ гузашт. Дар дарбори падараш Умаршайх Мирзо (1455–1494) мутобиқи ҳамон давр ҳамаи донишхоро аз бар кард. Абусаид Мирзо писараш Умаршайхро дар даврони ҳукмронияш аввал ба вилояти Кобул, баъд ба вилояти Фарғона ҳоким таъин намуд. Баъдтар дар замони ҳукмронии бародараш Султон Аҳмад Тошканд ва Сайрам низ ба Умаршайх Мирзо дода шуд. Вале дар натиҷаи муборизаи дохилии байниҳамдигарӣ зери дасти Умаршайх Мирзо фақат Фарғона, Хуҷанд ва Ўротеппа монд. Умаршайх Мирзо соли 1494 дар натиҷаи ҳодисаи нохуш халок мешавад, ҳокимият ба писари 12-солааш Бобур Мирзо мегузарад.

Бобур азбаски ҷавон буд, корҳои давлатиро бо ёрии яке аз бекҳои Ҳочикозӣ ва модари оқилаву босавод Қутлуғ Нигорхонум идора менамуд.

Ба майдони сиёсӣ баромадани Бобур Мирзо замоне рӯй дод, ки дар салтанати Темуриҳо вазъияти ҷарбию сиёсӣ хеле шадид шуда буд. Вай ҳам аз хусусиятҳои ба даъвогарони тахт хос фориғ набуд. Орзуи вай ишғол кардани пойтахти салтанати бобояш Амир Темури Самарқанд буд.

Ба мубориза барои Мовароуннаҳр ҳамроҳ шудани Муҳаммад Шайбониҳон

Мақсади асосии Шайбониҳон тамоман барҳам задани салтанати Темуриён буд. Дар муносибати ӯ бо Бобур Мирзо ин нияташ баръало намоён шуд. Ба туфайли кӯтоҳандешагии ҳокими Мовароуннаҳр Султон Алӣ Мирзо, ки бо гапи модар қор мебуд, Шайбониҳон соли 1500 Самарқандро бечанг гирифт. Ин хабарро шунида Бобур маҳзун шуд. Ин дафъа низ аз роҳ ёфтани хиёнат дар миён изтироб кашид. Шайбониҳон Самарқандро ишғол карда, Султон Алӣ Мирзоро қатл кард.

Захириддин Мухаммад
Бобур

Арбобони бонуфузи давлатии Мовароуннахр тахти раҳнамоии шайхулислом Абулмакорим Бобур Мирзоро ба ишғол намудани тахти Самарқанд даъват карданд. Бобур Мирзо ба манфиати сулола содиқ буд, ӯ тирамоҳи соли 1500 ба Самарқанд лашкар кашид ва бори дуюм ба тахт нишаст.

Ин вақт Шайбониҳон берун аз Самарқанд, дар Кониғил (он ҷое, ки берун аз шаҳр ҳокимон истироҳат мекарданд) буд.

Шайбониҳон ин воқеаро шунида ба ҷанги ояндаи ҳалқунанда тайёри дид. Бобур Мирзо медонист, ки ҷанги навбатӣ ҳалқунанда аст, аз ин рӯ ба Андиҷон, Тошқанд, Ҳисор, Ҳирот ва дигар ҷойҳо сафирон фиристода кӯмак хост. Аммо аз амакаш ҳокими Хуросон Султон Ҳусайн Бойқаро ва тағояш дар Қашқар Султон Маҳмудхон қувваи ӯро наомад. Соли 1501 баъд аз муҳосираи шашмоҳа Шайбониҳон ба Бобур Мирзо сулҳ таклиф кард. Бобур баъди он, ки аз ҳеч кучо ӯро наомад, ноилоҷ ба сулҳ розӣ шуд.

Бобур ба аҳволи ночор монда, Самарқандро тарк кард, машаққати зиёдро аз сар гузаронд, маҷбур шуда, ба мулкҳои бегона роҳ пеш гирифт. Духтари Бобур Мирзо Гулбаданбегим (1523–1603) дар асари “Ҳумоюннома”-и худ аз ин хусус чунин навишта буд: “Ба Худо тавакқал карда, ба Бадахшонот ва Кобул рӯй оварданд”.

Соли 1504 дар вилояти Кобул (пойтахти ҳозираи давлати Афғонистон) ҳокимияташро барпо намуд. Ин ҷо барои ташкили давлати мустақил кӯшиш кард. Лашкари дорои интизоми саҳт ташкил кард. Ба сохтмон, корҳои ободгарӣ эътибори калон дод. Боғҳо бунёд намуд. Аз онҳо хусусан Боғи Бобур машҳур аст.

Қалъаи Болоҳисори Кобулро ба қароргоҳи худ табдил дод. Бо мақсади ҷанги зидди Шайбониҳони беш аз пеш пурзӯршуда Султон Ҳусайн Бойқаро дар қатори ҳамаи ҳокимони темирӣ Бобур Мирзоро ҳам ба ҷамъомади маслиҳатӣ ҷеғ мезанад, ки ин ҳам аз нуфузи баланди ӯ далолат медиҳад. Бобур Мирзо бино

ба ин таклиф ба Хирот рахсипор шуд. Аммо Хусайн Бойқаро соли 1506 ногаҳон вафот кард, вазъият вазнин шуд. Ба туфайли низоъҳои дохилӣ темуризодаҳо бар зидди душман иттифоқ карда натавонистанд. Дар ниҳояти қор салтанати Темуриён тамоман барҳам хӯрд.

Бобур Мирзо дар таъриҳамон ҳамчун шоири бузург, ҳоким ва лашкарқаше, ки барои ҳифзи Мовароуннаҳр аз истилои Шайбониҳон босубот мубориза бурдааст, ном гузошт.

- Соли 1494 – Бобур Мирзо ба тахти Андичон нишаст.
- Соли 1500 – Шайбониҳон Самарқандро забт кард.
- Соли 1501 – Бобур Мирзо аз Шайбониҳон шикаст дид.
- Соли 1505 – Бобур Мирзо дар Кобул ҳокимияти худро барпо кард.

1. Бобур Мирзо дар қадом шароит ба майдони сиёсат баромад?
2. Чаро Муҳаммад Шайбониҳон ғалаба кард?

Мулоҳиза ронед!

Оё давлати Темуриён сарнагун нашуданаш мумкин буд?

§ 4. Барпо шудани ҳукмронии шайбониҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон

**Пурзӯр шудани
ҳокимияти
Шайбониҳон**

Раҳнамоёни қабилаҳои ўзбек дар Дашти Қипчоқ пас аз вафоти Абулхайрхон кушторҳои дохилиро асло намехостанд. Дар онҳо боварӣ ба такрор накардани кушторҳои Шайбониҳон пайдо шуд.

Ғайр аз ин, қабилаҳои ўзбеки Дашти Қипчоқ ба тарзи зиндагии муқим ният доштанд. Ин ниятро аз ҳисоби заминҳои ҳосилхези дигар ҷомаи амал пӯшиданаш мумкин буд.

Сардорони қабилаҳои ўзбек ба Муҳаммад Шайбониҳон ҳамчун шахсе, ки орзуҳои онҳоро ба рӯи об мебарорад, умед бастанд. Аз ин боис онҳо ва рӯҳониён Муҳаммад Шайбониҳонро дастгирӣ мекарданд.

Онҳо нағз медонистанд, ки дар заминҳои ҳосилхез, кишварҳои ҳунармандиашон пешрафта, пеш аз ҳама, баробари барпо шудани ҳокимияти Муҳаммад Шайбониҳон барои зиндагии муқим шароит фароҳам меорад. Ин омилҳо ба мустаҳкам шудани ҳокимияти Муҳаммад Шайбониҳон ёр расонданд. Нағз донишмандони вазъияти дохилии сийёси нуфузи Муҳаммад Шайбониҳонро боз ҳам боло бурд. Дар айни замон аҳолии Мовароуннаҳр аз ҷангу ҷидолҳои теуриҳо барои тахт хаста шуда буд. Ашрофон ва ҳатто қисми маълуми аҳолии оддӣ Мовароуннаҳр дар симои Муҳаммад Шайбониҳон шахси ягонаеро меиданд, ки дар Мовароуннаҳр сулҳро таъмин месозад.

Ҳамин тариқ, барои барпо намудани ҳокимияти Муҳаммад Шайбониҳон дар ҳудудҳои салтанати Теуриён ҳама шароит фароҳам буд.

Дар айни замон ба шарқ беш аз пеш васеъ шудани Россия низ Шайбониҳонро ба юриши Мовароуннаҳр роҳнамун мекард.

Дар Мовароуннаҳр барпо шудани ҳукмронии Шайбониҳон

Ҳангоми юриши ҳарбии Шайбониҳон бо мақсади тамоман барҳам задани салтанати Теуриён усули ҷангии *тўлғамаро* истифода карда, рақибонашро ба саросема андохт. Вай бори аввал Самарқандро соли 1500 дар муддати кӯтоҳ забт кард ва ба давлати нави ўзбек–давлати Шайбониҳо асос гузошт. Соли 1501 Самарқандро пурра мутеъ намуд. Акнун барои забти тамоми Мовароуннаҳр камар баст.

Соли 1503 шаҳрҳои Тошканд ва Шохруҳияро ишғол кард. Шайбониҳон амакҳои писари духтари Улуғбек Мирзо, ки ба Абулхайрхон бароварда буд, Кўчкунчи Султонро ба Туркистон, додари он Суюнҷхўча Султонро ба Тошканд, додари худаш Маҳмуд Султонро ба вилояти Бухоро ҳоким таъин кард.

Соли 1504 Фарғона ишғол шуд. Шайбониҳон ба писари амакаш Ҷонибек Султон, ки дар юришҳои ҳарбӣ фаъол иштирок мекард, Аҳсӣ ва Андиҷонро тўхфа кард.

Ҷонибек Султон писари Хўча Маҳмуд Султон, боз як писари Абулхайрхон буд.

Ҳамин тариқ, тамоми Мовароуннаҳр зери ҳукмронии сулолаи шайбониҳо гузашт. Шаҳри Самарқанд пойтахт эълон шуд.

Ишғол шудани Хоразм ва Хуросон Шайбониҳони дар Мовароуннаҳр мустаҳкам чой-гирифта соли 1505 ба Хоразм юриш кард ва онро ишғол намуд.

Тираномӯи соли 1505 ба Хуросон лашкар кашид. Ишғол кардани давлати Хуросон, ки солҳои охир аз низоъҳои дохилии теуриён рӯ ба инқироз оварда буд, душвор нашуд. Соли 1506 Балх, соли 1507 Ҳирот забт шуд. Пас аз ин Ҳирот нуфузашро ҳамчун маркази иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ аз даст дод.

Баробари тобеш кардани Хуросон Шайбониҳон дар амал тамоми минтақаро ба як марказ – Самарқанд муттаҳид карда тавонист ва қореро, ки теуризодаҳо амалӣ накарданд, чомаи амал пӯшонд. Ин хизмати вай дар назди давлатдориамон аст. Ҳамин тариқ, дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросон ҳукмронии Шайбониҳон қорӣ гардид ва даври ҳукмронии сулолаи шайбониҳо сар шуд.

Чараёни этникӣ Шумо аз синфи VII медонед, ки халқи ўзбек дар Мовароуннаҳр ва Хоразм дар асрҳои IX–XII ташаккул ёфтааст. Дуруст аст, аҷдодонамон, ки дар ин ҳудуд зиндагӣ мекарданд, то асри XVI номи ўзбек нашошанд. Аз қадимулайём гурӯҳҳои таърихии этникии турк на фақат дар диёрамон, балки дар дигар кишварҳо, аз ҷумла, дар Дашти Қипчоқ низ дер вақт ҳаёт ба сар бурда омадаанд. Муғулҳо дар ибтидои асри XIII Дашти Қипчоқро забт карда, бо мурури замон ба таркиби қабилҳои туркӣ омехта шуда рафтанд ва муғулии худро гум карданд. Пас аз забти диёрамон аз тарафи Шайбониҳо қабилҳои гуногуни ўзбек ба Мовароуннаҳр ва Хоразм кўчида омаданд. Ин ҳодиса ба чараёниҳои этникии Ватанамон таъсир накарда намонд.

Пеш аз ҳама, аз асри XVI сар карда таркиби халқи ўзбек дар диёрамон васеш шуда рафт. Дуюм, қабилҳои кўчидаомадаи гуногуни ўзбек ба ҳешу таборҳои аз нигоҳи иқтисодӣ ва маданӣ пешрафта наздик шуданд. Сеюм, онҳо тамоми ҷиҳатҳои ҳоси тарзи зисти аҳолии маҳаллиро қабул карданд. Бо мурури замон бо ҳешу таборҳои аз аввал муқими Мовароуннаҳр ва Хоразм омехта шуданд.

Номи “ўзбек” аз асри XVI дар марҳилаҳои тараққиёти минбаъдаи таърихи Ўзбекистон ба рӯҳи аҳолии маҳаллӣ муҷассам гардид. Истилоҳи ўзбек ба номи этникии як халқи том ва ифтихори миллӣ табдил ёфт.

Задухӯрди хунин бо шоҳи Эрон Исмоили Сафавӣ Ин замон дар Эрон шоҳ Исмоили Сафавӣ ҳукмронӣ мекард. Ӯ лашкари калон ва тавонои он замонро ташкил кард. Салтанати

Исмоили Сафавӣ ташкилкарда дар таърихи бо номи давлати Сафавиҳо машҳур аст.

Давлати шоҳ Исмоил ҳудудҳои калонро дар бар мегирифт. Як сарҳади ин давлат бо Хуросон, дигараш ба давлати Усмонӣ ҳаммарз буд. Тазйиқи сафавиёни Эрон бо роҳбарии шоҳ Исмоил ба Хуросон торафт пурзӯр мешуд, ҳаракатҳои торочгарона авҷ гирифт. Акнун чанги байни ду мамлакат муқаррар шуда монд.

Ниҳоят, соли 1510 лашкари ду ҳукмдор бархӯрд. Дар чанги назди Марв (худуди Туркменистони ҳозира) лашкари Эрон ғалаба кард. Шайбониҳон ва ҳамсафони вай дар чанг ҳалок шуданд. Дар натиҷаи ин ғалаба шоҳ Исмоил тамоми Хуросонро ишғол намуд.

Тўлғама – усули хангоми чанг аз қанотҳои лашкари душман гузашта, муҳосира карда зарба задан.

- Соли 1500 – дар Мовароуннаҳр ба давлати нави ўзбек-давлати Шайбониҳо асос гузошта шуд.
- Соли 1503 – Тошканд ишғол шуд.
- Соли 1504 – Фарғона ишғол шуд.
- Соли 1505 – Хоразм забт шуд.
- Соли 1507 – Ҳирот ишғол шуд.

1. Омилҳое, ки сабабгори пурзӯршавии ҳокимияти Шайбониҳон шуданд, аз чӣҳо иборат буданд?
2. Сабабҳои асосии ба осонӣ ишғол шудани Мовароуннаҳр ва Хуросон аз тарафи Шайбониҳон чӣҳоянд?
3. Оид ба оқибатҳои ғалабаи шоҳ Исмоил чӣҳоро доништа гирифтед?
4. Баъди ба диёрамон кўчида омадани қабилаҳои ўзбек аз Дашти Қипчоқ чараёни этники чӣ гуна ранг гирифт?

БОБИ II. ХОНИИ БУХОРО ВА АМОРАТИ БУХОРО

§ 5. Ташкилѐбии хонии Бухоро

Хукмрони Кўчкунчихон ва Убайдуллохон

Баъди ҳалок шудани Шайбониҳон ба ҷои ӯ амакаш Кўчкунчихон ба тахт нишаст. Аммо соли 1511 Бобур Мирзо бори сеюм Самарқандро ишғол кард ва шайбониҳо муваққатан аз ҳокимият маҳрум шуданд. Дар ҷанги 28-уми апрели соли 1512 шайбониҳо лашкари иттифоқии Бобур Мирзо ва сафавиҳоро торумор карда, тахти Самарқандро боз ба даст дароварданд. Кўчкунчихон то соли 1530 ҳукмронӣ намуд.

Баъди Кўчкунчихон ба тахт писараш Абусаид (1530–1533) нишаст. Баъди вай ҳукмронӣ ба дасти писари додари Шайбониҳон Маҳмуд Султон–Убайдуллохон гузашт. Вай соли 1533 пойтахти хониро аз Самарқанд ба Бухоро овард. Ҳамин тарик, давлати Шайбониҳо хонии Бухоро номида шуд. Убайдуллохон ба Бухоро ҳамчун ба мулки меросии падар нигоҳ мекард. Зеро Шайбониҳон ҳангоми ҳаёташ ҳокимии Бухороро ба додараш Маҳмуд Султон дода буд. Хуллас, давлатҳои дар Мовароуннаҳр ташкилкардаи шайбониҳо акнун номи хонии Бухороро гирифт.

Хизмати Убайдуллохон дар таърих хеле бузург аст. Пеш аз ҳама ӯ ҳуҷумҳои лашкари Сафавиҳоро бартараф намуд, Мовароуннаҳро аз фишори ҳарбию сиёсии онҳо ниғаҳ дошт.

Дар муборизаи зидди сафавиҳо Убайдуллохонро пешвои дин Абдулло Сабронӣ, ки бо таҳаллуси Мири Араб машҳур буд, илҳоми маънавӣ бахшид ва дастгирӣ кард. Ӯ дӯсти Убайдуллохон низ буд. Убайдуллохон ба туфайли ғалаба бар сафавиҳо мустақилии Ватан, озодии халқ ва динро, ору номусро ҳимоя кард. Убайдуллохон ин ғалабаро ба Мири Араб бахшид ва солҳои 1533–1536 ба номи ӯ мадрасаи машҳур созонд. Мадрасаи Мири Араб ҳанӯз маскани илму маърифат шуда меояд.

Муаррих Ҳофиз Таниш ал-Бухорӣ навиштааст, ки “Дар замони давлат ва халофати вай Мовароуннаҳр, хусусан, вилояти Бухоро гулгул шукуфт”.

Дар замони ҳукмронии Убайдуллоҳон нуфузи Бухоро ҳамчун пойтахт ҳамаҷониба пеш рафт.

Убайдуллоҳон ҳаракат намуд, ки сарҳади давлаташро то сарҳади замони Шайбониҳон барқарор кунад. Вай лашкари Эронро, ки Ҳиротро ишғол карда буд, чанд дафъа мағлӯб намуд. Дар айни замон вай ба парокандагии сиёсии дохили кишвар хотима гузошт.

Пурзӯршавии мубориза барои тахт

Пас аз ҳукмронии кӯтоҳмуддати писари Кўчкунҷихон Абдуллоҳони I дар Мовароуннаҳр ҳоқимияти пайдо шуд, яъне дар як вақт ҳоқимияти ду ҳукмдор вучуд дошт.

Яке аз онҳо писари Убайдуллоҳон Абдулазизхон дар Бухоро, дуюмаш писари дигари Кўчкунҷихон Абдулатифхон дар Самарқанд ҳукмронӣ мекарданд. Аммо ҳоқимияти онҳо мустақкам набуд. Кишвар дар амал ба чанд қисм ҷудо шуда рафт. Масалан, дар Балху Бадахшон Пирмуҳаммадхони I, дар Тошканду Туркистон Наврӯз Аҳмадхон, дар Карманаю Миёнқол Искандархон мустақил буданд.

Аз ин вазъияти танги сиёсии мамлакат ҳоқими Тошканду Туркистон писари Суюнҷхўҷахон Наврӯз Аҳмадхон истифода бурданӣ шуд. Вай бо ҳоқими Самарқанд, амакбачааш Абдулатифхон иттифоқ баста, соли 1540 Бухороро ишғол кард ва ҳоқимиятро ба тарафдорони худ супурд. Соли 1548 баъди вафоти Абдулатифхон Самарқандро забт намуд. Бо номи худ пул сикка (зарб) зад. Дар бисёре аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр номи ӯро дар хутба ба забон мегирифтанд.

Аммо ҳоқими Кармана ва Миёнқол Искандархон ва писари ӯ Абдулло ба Наврӯз Аҳмадхон итоат накарданд. Ҷавобан ба ин Наврӯз Аҳмадхон ба Миёнқол лашкар кашид. Лашкари Наврӯз Аҳмадхон бартарӣ дошт, аз ин рӯ писару падар маҷбур шуданд ба Балх гурезанд. Абдуллоҳон бо кўмаки ҳоқими Балх Пирмуҳаммадхон бар зидди Наврӯз Аҳмадхон чанд дафъа лашкар кашида, ниҳоят ғалаба кард. Наврӯз Аҳмадхони мағлӯб Бухороро гузошта, ба Самарқанд баргашт. Дар ҷанги охирин ба бенатича будани ҷанг боварӣ ҳосил карда, сулҳ имзо карданд. Пас аз сулҳ Абдуллоҳон аз Амударё гузашта ба Маймана, Наврӯз Аҳмадхон дар Бухоро ноиби худро гузошта, худаш ба Самарқанд баргашт ва соли 1556 вафот кард.

- Соли 1512 – Шайбониҳо тахти Мовароуннахрро аз нав гирифтанд.
- Соли 1533 – давлати шайбониҳо хонии Бухоро ном гирифт.

1. Чаро давлати дар Мовароуннахр ташкилкардаи шайбониҳо хонии Бухоро ном гирифт?
2. Роли Убайдуллоҳони Шайбонӣ дар таърихи давлатдориамон аз чӣ иборат аст?
3. Барои забти тахти ҳокими Мовароуннахр аз тарафи Наврӯз Аҳмадхон кадом омилҳо сабаб шуданд?

Мулоҳиза ронед!

Чаро дар замони шайбониҳо низ низоъҳои дохилӣ барҳам нахӯрданд?

§ 6. Болоравии хонии Бухоро дар даври Абдуллоҳони II

Ба сари ҳокимият омадани Абдуллоҳони II

Баъди вафоти Наврӯз Аҳмадхон дар кишвар хавфи парокандагии сиёсӣ пурзӯр шуд. Барои хотима гузоштан ба парокандагии кишвар ҳокимияти марказиро барқарор карда, пурзӯр намудан зарур буд. Ин заруриятро бе ҷанг анҷом додан мушкул буд. Дар чунин шароит ба майдони мубориза писари Искандар Султон ҳокими Миёнқол Абдуллоҳони II (1534–1598) баромад. Ӯ яке аз симоҳои намоёни сулолаи шайбониҳо, набераи Ҷонибек Султон, ки дар мавзӯи 4-ум қайд шуд, буд.

Дар ин муборизаи Абдуллоҳони II шайх Муҳаммад Ислому, ки дар деҳаи Ҷӯйбори наздики Бухоро зиндагӣ мекарду ба хонаводаи Искандархон ихлоси баланд дошт, мадади калон расонд.

Муҳаммад Ислому ва авлодҳои он баромади худашонро аз тарафи падар ба авлодҳои Муҳаммад пайғамбар, аз тарафи модар ба Чингизхон ва Ҷўҷӣ мепайвастанд. Дар нимаи дуюми асри XVI Муҳаммад

Абдуллоҳони II
(миниатура, 1572)

Ислом, баъдтар писари ӯ Абубакр Саъд дар Бухоро дар вазифаи шайхулисом фаъолият бурдаанд.

Мутамарказ шудани давлат

Соли 1556 Наврӯз Аҳмадхон вафот кард, Абдуллохони II дарҳол ҳукмронияшро дар Кармана ва Шаҳрисабз барпо кард. Бо мадади Муҳаммад Ислом тахти Бухороро ишғол кард ва мақоми пойтахтии онро зинда намуд. Самарқанд, Тошканд, Сайрам, Туркистон ва Фарғона, ки нияти ба ҳокимияти марказӣ итоат карданро надоштанд, бо кўмаки шамшер тобеъ шуданд. Аммо рақибон “Ба тахт аз калонсолони шайбонӣ нанишаст-ку” нагўянд гуфта, гарчанде аз як оила буданд, аввал амакаш Пирмуҳаммади I-ро, пас аз вафоти ӯ падараш Искандархонро ба тахт гузаронд.

Соли 1583 баъди вафоти падараш Абдуллохони II расман хон эълон шуд.

Ҳамин тариқ, Абдуллохони II дар Мовароуннаҳр ҳокимияти худро пурра ҷорӣ кард. Инчунин исёнҳои зидди ҳокимияти марказиро дар Балх, Майман, Бадахшонро, ки дар таркиби Хуросон буданду, лекин дар дасти шайбониҳо монданд, пахш намуд.

Дар натиҷаи муборизаи зидди сафавиҳо қисми шарқии Хуросон забт шуд. Аз ин рӯ ҳудудҳои тамоми Мовароуннаҳр, Хоразм ва то қисми шарқии Хоразм ба зери итоати ҳокими ягона муттаҳид шуданд. Ҳамин тариқ, дар натиҷаи муборизаи часурунаи Абдуллохони II дар охири асри XVI хонии Бухоро ба давлати мутамаркази бузург табдил ёфт. Ин натиҷаи бузург баъди Амир Темур насиби Абдуллохони II шуду халос.

Дар Россия нисбат ба ин мамлакат ибораи “Великая Бухара” (“Бухорои Бузург”) истифода мешуд.

Барҳамхӯрии ҳукмронии сулолаи шайбониҳо

Абдуллохони II дар ҷараёни як намудани мамлакат бар зидди кўшишҳои султонҳои шайбонӣ барои суғум намудани ҳокимияти марказӣ муборизаи мунтазам ва бераҳмона бурд. Дар ин роҳ ба хешу табори худ ҳам раҳм накард. Аммо сарфи назар аз кўшишҳои Абдуллохони II ба низоъҳои дохилӣ пурра нуқта гузошта нашуд. Дар масъалаи тоҷу тахт ҳатто бо писараш Абдулмўъмин ҳам муросо карда натавонист. Ӯ ҳамчун валиаҳд вилояти Балхро идора менамуд.

Абдуллохони II соли 1598 вафот карда, ба тахт писараш Абдулмўъмин нишаст. Аммо худи ҳамон сол ўро фитнагарон куштанд. Аз ў писари дусола монда буд, ки хонии ўро ҳеч кас эътироф накард. Дар натиҷаи оғози мубориза барои тахт амакбачаи Абдуллохони II ҳокими Балх Пирмуҳаммади II нишаст. Ба туфайли низоъҳои дохилӣ ҳукмдори Эрон шоҳ Аббос аз вазъияти вазнини хонии Бухоро истифода намуда, ба ин чо ҳамла овард ва Нишопур, Сабзавор, Машҳад, Ҳиротро ишғол кард. Хоразм аз тасарруфи хонӣ баромада, мустақилии давлатиашро нигоҳ дошт.

Пирмуҳаммади II хонии Бухороро боз ду сол идора кард. Соли 1601 байни вай ва ҳокими Самарқанд Боқӣ Муҳаммад, ки аслаш аз аштархониҳо буд, задухӯрди хунин рӯй дод. Пирмуҳаммади II мағлуб ва кушта шуд. Ҳамин тариқ, пас аз вафоти Абдуллохони II ҳамагӣ се сол гузашта, сулолаи шайбониҳо, ки як аср ҳукмронӣ карданд, барҳам хӯрд.

- Соли 1556 – Абдуллохони II дар амал, соли 1583 расман тахти хониро ба даст гирифт.
- Соли 1598 – Абдуллохони II вафот кард.
- Соли 1601 дар хонии Бухоро ҳукмронии шайбониҳо ба охир расид.

1. Хизмати Абдуллохони II дар бобати давлатдории ўзбек аз чӣ иборат аст?
2. Сабабҳои барҳам хӯрдани ҳукмронии сулолаи шайбониҳоро бо тартиб нависед.
3. Чаро Абдуллохони II низ давлатро ба намояндагони сулола дар иттифок идора карда натавонист?

§7. Барпо шудани ҳукмронии аштархониҳо дар хонии Бухоро

Оид ба аштархониҳо Дар натиҷаи низоъҳои байниҳамдигарӣ улуси Чўҷихон–Ўрдаи Тиллоӣ дар амал ба якҷанд хониҳои мустақил тақсим шуда мерафт. Яке аз онҳо хонии Аштархон (Ҳочӣ Тархон) ба шумор мерафт, ки дар солҳои 30-уми

асри XVI дар заминҳои соҳили Волга ташкил ёфта буд. Шаҳри Астрахон (Аштархон)-и Федератсияи Россия пойтахти он буд. Россия ин хониرو соли 1556 забт намуд.

Баъди барҳамхӯрии хони Аштархон одамони мансуб ба хонадони хон аз тарси чон аз ҳар тараф сарпаноҳ чустанд. Яке аз онҳо оилаи амакбачаи шайбониҳо Ёрмуҳаммадхон буд. Ёрмуҳаммадхон ва оилаи вай дар хонии Бухоро сарпаноҳ ёфт. Ў бо хони Бухоро Искандархон (падари Абдуллоҳони II) муносибати хуб дошт.

Ба аштархониҳо гузаштани ҳокимияти Бухоро

Аъзоёни оилаи Ёрмуҳаммадхон ва наздикони ӯ ба Бухоро омад. Искандархон онҳоро бо иззату иқром пешвоз гирифт ва духтараш Зӯҳрабегимро ба писари Ёрмуҳаммадхон Ҷонибек Султон дод. Ҷонибек Султон аз Зӯҳрабегим се писар (Динмуҳаммад, Боқимуҳаммад, Валимуҳаммад) дид. Падару писарон дар хонии Бухоро мавқеи баланд доштанд.

Аз шайбониҳо вориси тахт намонд, Ҷонибек Султон ба тахти хонӣ номзади муносибтарин буд. Одамони бонуфузи хонӣ ба ӯ тахтро пешниҳод карданд. Лекин ӯ ба Ҷонибек Султон писараш Динмуҳаммад аз тахт даст кашид. Аммо дар ин байн дар ҷанг бо лашкари шоҳи Эрон Аббос дар Хуросон Динмуҳаммад ҳалок шуд.

Дар натиҷа писари дуҷуми Ҷонибек Султон ҳокими Самарқанд Боқимуҳаммад дар соли 1601, ба тахти Бухоро нишаст. Ҷамин тавр, дар таърихи хонии Бухоро ҳукмронии сулолаи нав-сулолаи аштархониҳо сар шуд.

Мубориза барои мустаҳкамкунии ҳокимияти идоракунии марказӣ

Боқимуҳаммад (1601–1605) барои муттаҳидии сарҳадҳои кишвар, ба роҳ мондани низоми идоракунӣ хеле ҳаракат кард. Соли 1602 ба сафавиҳои Эрон зарба зада, Балхро тобеъ кард ва додараи Валимуҳаммадро ҳоким таъин намуд. Соли 1603 лашкари сафавиёнро, ки ба Балх ҳамла оварда буд, мағлуб кард.

Соли 1605 Боқимуҳаммад вафот кард, додараи Валимуҳаммад ба тахт нишаст. Аммо амирони қabila ба ҳокимияти хон гӯш накарда, муҳолифатро пурзӯр намуданд. Валимуҳаммад аз тайёрии

исёни амирони Бухоро хабар ёфта гурехт. Амирон ба тахт писари Боқимуҳаммад Имомқулихонро (1611–1642) шинонданд.

Имомқулихон барои Тошканд ва сарҳадоти шимолу шарқии хонӣ бо қазоқҳо, чунғорҳо чанғҳои муваффақиятомезона бурд. Соли 1613 Тошкандро аз қазоқҳо озод кард.

Дар даври Имомқулихон ҳокимияти давлати марказӣ нисбатан мустаҳкам шуд.

Пурзўршавии парокандагии сиёсӣ

Баъди Имомқулихон ба тахт Нодирмуҳаммад (1642–1645) омад, дар замони вай парокандагии сиёсӣ авҷ гирифт. Саббабгори ин ҳолат ба писарон ва хешони наздик тақсим карда додани вилоятҳо аз тарафи хон шуд. Дар оқибат асосҳои давлатдорӣ заиф шуд. Соли 1645 қазоқҳо боз ба Мовароуннаҳр юриш карда, то Хучанд расиданд.

Нодирмуҳаммад бар зидди онҳо лашкарро бо сарвари писараш Абдулазиз фиристод. Ҳангоми лашкаркашӣ амирони аз хон норозӣ Абдулазизро хон эълон карданд ва ўро ба тахт шинонданд. Нодирмуҳаммад ба Балх ҳоким шуд (1645–1651). Нодирмуҳаммад барои баргардонидани тахт ба подшоҳи Ҳиндустон темуризода Шохҷаҳон муроҷиат карда, ёрӣ хост. Шохҷаҳон барои тобеъ кардани вилояти Балх қўшин фиристод. Ин нияти Шохҷаҳонро Нодирмуҳаммад пайҳас карда, бар зидди лашкари Ҳинд баромад. Аммо дар чанг мағлуб шуда, ба Эрон гурехт. Абдулазизхон баъди ду сол Балхро баргардонд. Соли 1649 падараш Нодирмуҳаммадро боз ҳокими Балх таъин кард. Аммо ҳаракати падараш барои бо ёрии Эрон ба мустаҳкам намудани мавқеъаш Абдулазизхонро ба ташвиш андохт. Акнун ў бар зидди падар додараш Субҳонқулихонро бо лашкар фиристод.

Соли 1651 Субҳонқулихон Балхро истило кард. Дар айни вақт ў ҳокими Балх таъин шуд. Падараш Нодирмуҳаммад хангоми ба ҳақи Макка дар роҳ вафот кард.

Муносибатҳои Бухоро–Хива

Аз муборизаҳои дохили хонии Бухоро истифода бурданӣ шуда, хонҳои Хива ба Бухоро лашкаркашиҳои тороҷгариро пурзўр карданд. Соли 1665 хони Хива Абдулғозихон бо лашкари калон атрофи Бухороро ду маротиба талаву тороҷ намуд.

Соли 1681 Абдулазизхони пиронсол аз зиддиятҳои дохилӣ ва ҳуҷумҳои берунӣ аҳволи иҷтимоию иқтисодии хонии Бухоро мураккаб намуданашро ва аз мачро баромадани вазъи сиёсиро дида, аз тахт даст кашид.

Дар замони Субҳонқулихони баъди Абдулазизхон ба тахт нишаста (1681–1702) аҳвол беҳтар нашуд. Мачбур шуд аз як тараф бар зидди писарон, аз дигар тараф бар зидди амирону бекони вилоятҳо, ки аз ҳокимияти марказӣ мустақил шудан мехостанд, меҷангид.

Аз муборизаҳои дохилии хонӣ хони Хива истифода кард. Хони Хива Анушахон бар зидди Бухоро лашкар кашида муддати муайян Самарқандро ишғол кард. Ҳатто ба номи худ хутба ҳам хононд ва тангаҳо баровард. Аммо Субҳонқулихон бо ёрии ҳокими Бадахшон Маҳмудбийи оталиқ, ки худ аз авлоди қатағон буд, лашкари Хиваро аз Самарқанд берун кард. Вай барои хотима гузоштан ба ҳамлаи Хива бар зидди Анушахон фитна тайёр кард. Дар натиҷа Анушахон аз тахт дур карда, соли 1688 хонӣ боз зери тасарруфи Бухоро даромад.

Субҳонқулихон ба Маҳмудбийи оталиқ барои ёриаш дар муборизаи зидди хонии Хива ҳокимии Балхро тўхфа кард. Ин қарори хон боиси норозигии аксарият шуд. Ин низоъҳои дохилӣ боиси таназзули иқтисодиёти мамлакат шуданд.

- Соли 1601 – дар хонии Бухоро ҳукмронии сулолаи аштархониҳо барпо шуд.
- Соли 1688 – хонии Хива зери тасарруфи Бухоро даромад.

1. Барои барҳамхӯрии сулолаи шайбониҳо чӣ сабаб шуданд?
2. Аштархониҳо кӣ буданд ва онҳо ба Бухоро чӣ гуна омаданд?
3. Оиди ба тахти хони Бухоро нишастани Боқимуҳаммад чӣ қарор дониста гирифт?
4. Имомқулихон барои ғимояи мустақилии мамлакат кадом чораҳо дид?
5. Дар замони Субҳонқулихон муносибатҳои Бухоро–Хива чӣ гуна сурат гирифт?

§ 8. Сул шудани ҳокимияти марказӣ дар хонии Бухоро

Хонии Бухоро дар даври Убайдуллоҳони II

Соли 1702 Субҳонкулиҳон вафот кард. Тахтро писараш Убайдуллоҳони II ишғол кард. Мақсади асосии Убайдуллоҳон иборат аз хотима додан ба парокандагии сиёсӣ буд. Ӯ дар роҳи ҳамин мақсад маҷбур шуд бар зидди қабилҳои исёнгар, гоҳҳо бар зидди ҳокимони маҳаллии саркаш ва гоҳҳо бар зидди кўчманчиёни ба сарҳадҳо ҳамлаоварда ҷанг кунад.

Аввал ӯ роҳи тасарруф қардани Балхро ҷуст. Маълум аст, ки падари Убайдуллоҳони II Субҳонкулиҳон сарвари қабилҳои қатағонҳо, ҳокими Бадахшон Маҳмудбийи оталиқ барои хизматҳои алоҳидааш Балхро тўхфа қарда буд. Дар замони Убайдуллоҳон Маҳмудбий ҳокимияти Балхро пурра ба дасти худ гирифт ва худро соли 1706 хон эълон намуд. Юришҳои ҷанддафъаинаи ҳарбии зидди Маҳмудбий натиҷа надод, аз ин рӯ Убайдуллоҳон маҷбуран мустақилии онро эътироф кард.

Ислоҳоти гузаронидаи Убайдуллоҳони II низ бемуваффақият анҷомид. Маълум аст, ки ҷангҳои доимии зидди душманҳои дохилию берунӣ маблағи зиёдро талаб менамоянд. Убайдуллоҳон андозии аҳолиро 4 баробар зиёд кард. Дар натиҷаи он халқ хонавайрон шуд. Дар чунин шароит ӯ ислоҳоти пул гузаронд. Дар хонӣ пулҳои тангае истифода мешуд, ки 35 фоизи таркиби онҳоро нукра ташкил меод. Соли 1708 аз як то ин гуна танга 4 то тангаи нав зарб заданд. Дар натиҷа миқдори нукрати таркиби пули танга 4 маротиба кам ва албатта қурби амалии он ҳам 4 баробар кам шуд, зиёда аз ин қимати ин тангаи нав ба қурби тангаи кўҳна баробар қарда шуд.

Кам қардани фоизи нукра дар таркиби танга боиси норозигии ҷиддии дўкандорон ва ҳунармандон шуд. Акнун онҳо маҳсулоти худро намефурӯхтанд. Қори савдо сул шуд ва ниҳоят ҳаёти иқтисодии мамлакат рӯ ба инқироз овард.

Халқ ба ин аҳволи вазнин тоқаташ тоқ шуда шӯриш бардошт, аммо шӯриш бераҳмона пахш қарда шуд.

Убайдуллоҳон бо мақсади пурзӯр намудани ҳокимияти марказӣ ҳатто барои сул қардани таъсири қувваи таъсирбахши он давр—таъсири заминдорони қалон ва шайхҳои Ҷўйбор ҳаракат намуд.

Убайдуллохон онхоро аз имтиёзи андоз насупурдан маҳрум кард. Дар натиҷа, онҳо ба душмани хатарноктарини Убайдуллохон табдил ёфтанд.

Дар айни вақт Убайдуллохон танҳодоронро аз даромади мулкашон маҳрум кард, миқдори андоз ва ўҳдадорихоро зиёд намуд.

Кувваҳои тавоноӣ ба ин дигаргуниҳои саҳт тоқат накарда бар зидди Убайдуллохон ғитна тайёр намуданд. Соли 1709 аз таркиби хонии Бухоро баромадани водии Фарғона аҳволи сиёсиро боз ҳам мураккаб кард. Ва ниҳоят ғитнагарон соли 1711 Убайдуллохонро куштанд. Ба тахт иштирокчиҳои ғитна додари Убайдуллохон Абулғайзхон нишаст.

Номи Убайдуллохон дар таъриҳамон ҳамчун охириин ҳукмдори аштархоние дохил шуд, ки барои хотима гузоштан ба худсарихонӣ ҳокимони маҳаллӣ, пурзӯр кардани ҳокимияти марказӣ кӯшида буд, дохил шудааст.

Боз ҳам пурзӯр шудани парокандагӣ дар хонӣ

Абулғайзхонӣ ба тахт нишаста дар дасти амирон ва ашрофони дар ҳаёти мамлакат нуфузашон афзоянда як лўхтак шуда монд. Фармонҳои ў аз остонаи дарбор он тараф намегузаштагӣ шуда монд.

Ба ин дараҷа фаромадани ҳокимияти хон дар хонӣ набудани лашкари доимӣ низ сабаб шуд. Аммо барои ташкили лашкари доимӣ ва нигоҳ доштани он маблағ намерасид. Зеро иқтисодиёти хонӣ дар ҳолати ночор монда буд.

Дар замони Абулғайзхон нуфузи Муҳаммад Ҳакимбий, ки аз қabilaи манғити ўзбекон буд, баланд шуд. Ў чун сарвари оталиқҳои ҳамаи шаҳзодагон эътироф шуд. Ин норозигии саҳти асилзодагони дигар қabilaҳоро ба вучуд овард. Дар натиҷа ҳокими Шаҳрисабз Иброҳимбий, ки худ аз қabilaи кенагас буд, бо ҳокимони Ургут ва Миёнқол забон як карда, ба ташкили давлати мустақил бо пойтахташ Самарқанд ба як қарор омаданд. Соли 1723 Самарқандро ишғол карда, домодаш Раҷаб султонро ба тахт шинонд. Иброҳимбий ба худааш унвони “амир-ул-умаро” (“амири бузург”) дод.

Мақсади навбатии Иброҳимбий тахти Бухороро ишғол карда, ба тахти Бухоро гузаронидани Раҷаб Султон ва бо ҳамин роҳ ба шахси бонуфузтарин табдил ёфтан буд. Амрони аз сиёсати Абулғайзхон норозӣ ба Иброҳимбий ҳамроҳ шуданд. Иброҳимбий ба Бухоро юриш сар кард. Ў ва Раҷаб Султон ба онҳое, ки ҳамроҳ

шуданд, баъди ғалаба додани сарвати зиёд ва амалҳо ваъда доданд. Дар ҷанг лашкари Бухоро бо сарвари Муҳаммад Ҳақимбий оталиқ гарчанде мағлуб шуд, Раҷаб Султон шаҳри Бухороро забт карда натавонист.

Иброҳимбий ва Раҷаб Султон оқибатро фикр накарда, барои амалӣ кардани мақсадашон аз қазокҳо ёрӣ пурсиданд. Ба онҳо ғанимати зиёд ваъда доданд.

Қазокҳои аз истилои кўчманчиёни ҷунғор талафоти калон дода ва ба гуруснагӣ дучорномада ба ин тақлиф розӣ шуданд. Аммо қазокҳои ба кишвар омада ҳама ҷоро тороч карданд. На дар Бухоро, на дар Самарқанд барои гирифтани пеши роҳи онҳо қувва пайдо нашуд. Дар ин шароит низоъҳои дохилӣ боз ҳам авҷ гирифт. Ниҳоят Абулфайзхон бино ба талаби наздиконаш Муҳаммад Ҳақимбийро аз Бухоро берун кард. Ҳақимбий ҳокими Қаршӣ таъин шуд. Аммо ӯ баробари пайдо шудани шароити мусоид аз нияти боз ба даст гирифтани ҳокимияти Бухоро баргаштан нашофт.

Абулфайзхон вақташро бо дилхушӣ гузаронида, корҳои давлатро қариб тамоман назорат намекард. Самарқанд, Қаршӣ, Балх, Фарғона ва Бадахшон дар амал мустақил шуданд.

Парокандагӣ – ба ҳокимияти марказӣ итоат накардани вилоятҳои мамлакат, парокандагии сиёсӣ.

- Соли 1708 – Убайдуллоҳони II ислоҳоти пул гузаронд.
- Соли 1709 – водии Фарғона аз таркиби Бухоро баромад.
- Соли 1711 – Убайдуллоҳони II қурбони фитна шуд.

1. Сабаби асосии заиф шудани ҳокимияти марказӣ доиман чӣ буд?
2. Чаро ислоҳоти пулии Убайдуллоҳони II натиҷа наод?
3. Чаро Убайдуллоҳони II қурбони фитна шуд?
4. Қадом омилҳо сабабгори пурзӯр шудани ҳокимияти сардори қабилаи манғитҳо Муҳаммад Ҳақимбий шуданд?

Ҳолати дохилии сиёсии хонии Бухороро дар замони шайбониҳо ва аштархониҳо муқоиса кунед. Хулосаатонро дар дафтарадон қайд кунед.

§ 9. Идоракунии давлат дар хонии Бухоро

Худуд, ҷойгиршавии географӣ ва аҳолии хонӣ

Сарҳадоти худуди давлати ташкилкардаи Муҳаммад Шайбониҳон ҳар доим ҳам доимӣ набуд. Хусусан дар замони ҳукмронии Шайбониҳон ба таркиби давлати вай ғайр аз Мовароуннаҳр худудҳои Хоразм ва Хуросон медаромаданд. Пас аз марги вай Хоразм аз даст тамоман рафт. Қисми калони Хуросонро сафавиёни Эрон ишғол намуданд.

Дар даври Абдуллоҳони II гарчанде муддати кӯтоҳ буд, худуди хонӣ боз вусъат ёфт. Масалан, Хоразм ва Хуросон боз ба хонии Бухоро мутеъ шуданд. Баъд аз вафоти ӯ Эрон худуди Хуросонро гирифта бошад, Хоразм боз ба давлати мустқил табдил ёфт.

Дар ибтидои асри XVI дар аснои юришҳои ҳарбии Шайбониҳон ба Мовароуннаҳр ва Хоразм 500–600 ҳазор нафар ўзбекон аз Дашти Қипчоқ даромада омаданд.

Дар ибтидои асри XVI аҳолии хонӣ ғайр аз ўзбекони кўчидаомада аз “туркҳои ҷиғатой” ва тоҷикҳо иборат буд. Дар манбаҳои охири асри XVII аҳоли аз ўзбекону тоҷикон иборат буданаш қайд шудааст.

Идоракунии марказӣ

Хонии Бухоро аз ҷиҳати маъмурӣ ба вилоятҳо ва ноҳияҳо тақсим шуда буд. Дар хонӣ идораи олии давлат чун дар замони теуриён *даргоҳ*, ҳокимияти иҷроия мисли пешина *девон* (вазират) ном дошт. Ба он девонбегӣ (сарвазир) раҳбарӣ мекард.

Девонбегӣ дар айни замон корҳои молия ва хоҷагии давлатро идора менамуд. Аммо дар замони шайбониҳо фаъолияти девон чун дар замони теуриён нуфуз надошт. Боиси он мавқеи мансабҳои дар даргоҳ буда баланд набуд.

Боз як мансаби калони давлатӣ *оталиқ* буд. Таъсири сиёсати хон дар вилоятҳо бо нуфузи ба мансаби оталиқ таъиншуда муайян карда мешуд. Хон вилоятҳоро ба шахзодаҳо тақсим карда меод, лекин ба онҳо устод, раҳнамо карда, назоратчиҳои худ, одами боваринокашро таъин менамуд. Ин шахси назоратчӣ, боэътимод оталиқ ном дошт. Маънои он ҳомигӣ мекарда, ҷои падарро мегирифтаре дошт.

Боз як мансаб *парвоначӣ* ном дошт. Вазифаи вай аз расонидани фармонҳо, ҳуҷҷатҳои расмӣ хон ба шахсони масъул, ба иҷрокунандагон иборат буд.

Амалдори дигар, ки дар мансаби *додхоҳ* кор мекард, аризаҳоро ба даргоҳ қабул мекард ва ба онҳо ҷавоб бармегардонд. Инчунин додхоҳ амал намудан ба мизонҳои адолатро низ назорат мекард.

Боз як мансабҳои давлатии муҳим *кўкалдош* буд. Ба ин мансаб аз ҷумлаи шахсони ба хон бисёр наздик таъин мешуд. Кўкалдош муносибати шахрвандонро нисбат ба сиёсати хон омўхта, даҳлатнопазирии ин сиёсатро таъмин мекард.

Агар аз нуқтаи назари имрӯз баҳо диҳем, *кўкалдош* раҳбари идораи хизмати амнияти давлатӣ буд. Ӯ на фақат ба муносибати одамони оддӣ, балки ба муносибати амалдорони давлатӣ ва ҳатто валиаҳдо нисбат ба ҳукмдор ҷавобгар буд.

Бо масъалаҳои муносибатҳои хон ва шахзодаҳо амалдоре, ки дар мансаби *ясовулихон* кор мекард, машғул буд.

Дар хонӣ мансаби *эликбошӣ* низ муҳим буд. Чунки шахси ба ин мансаб таъиншуда барои амнияти даргоҳ ва риояи тартиби муқарраршуда ҷавобгар буд.

Шайхулислом мавқеи калон дошт, ӯ бар иҷрои қонунҳои шариат назоратро мебурд.

Қозикалон тамоми марҳилаҳои қорҳои судро раҳбарӣ менамуд.

Шахси лавозими *муҳтасиб* (раис)-ро ишғолнамуда дар, мамлакат ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ, риоя кардан ба маросим ва амалҳои динӣ, дурустии нарху наво дар бозорҳо ва тарозухоро назорат мекард.

Мансабдори дар вазифаи *меҳтар* буда дар чояш кор фаромудани закот ва дигар даромадҳоро назорат менамуд.

Дар хонӣ *нақиб* гарчанде лавозими давлатӣ ба ҳисоб намерафт, аммо шахси ба ин унвон соҳиббуда дар дарбори хон нуфузи баланд дошт. Чунончи, ӯ одами наздик ва бовариноки хон ба ҳисоб мерафт. Дар айни вақт ӯ дар назди хон мушовир (маслиҳатчи) оид ба масъалаҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ба ҳисоб мерафт. Агар зарур шавад, вазифаи сафириро низ адо мекард.

Чуноне, ки дар мавзӯҳои пешина гуфта шуд, дар идоракунии давлатии шайбониҳо анъанавӣ будани бисёр қорҳо нигоҳ дошта шуда буд. Ҳукмдории олий, яъне *хонӣ* на аз падар ба фарзанд, балки ба намояндаи солаш аз ҳама калони сулола мегузашт. Хусусан, Кўчкунчихони баъди Муҳаммад Шайбонихон ба тахт нишаста, фарзанди Шайбонихон набуд, амакаш буд. Ӯ бинобар он,

ки аз байни шайбониён шахси солаш аз ҳама калон буд, ба тахт нишаст. Дуюм шахси солаш бузург дар сулола додари Кўчкунчихони шайбонӣ Суюнчхўча *валиаҳд* таъин шуд. Аммо аз сабаби он, ки ӯ пеш аз Кўчкунчихон вафот кард, тахти хонӣ ба вай насиб накард. Вале аз солҳои 40-уми асри XVI дар оқибати низоъҳои дохилӣ ин анъана вайрон шуд. Акнун тахт аз падар ба фарзанд мерос шуда мегузашт.

Идоракунии маҳаллӣ Чуноне ки дар боло таъкид шуд, дар замони шайбониҳо хонӣ ба вилоят ва туманҳо тақсим мешуд. Вилоятҳо аз тарафи ҳокимоне, ки аз байни намояндагони сулола таъин мешуданд, идора мегардид. Ҳокимон низ мисли марказ маҳкамаи идоракунии худашонро ташкил карда буданд.

Баъдтар, ҳокимияти марказӣ заиф шуду, баъзе сардорони қабилҳои пурқудрат—*амирон* ба вазифа таъин мекардагӣ шуданд. Ноҳияхоро (туманхоро) *ҳокимон* идора менамуданд. Зинаи пасттари ни идоракунӣ *амлок* ном дошт (яъне сохтори идоракунии иборат аз якчанд деҳаҳои калону хурд). Амлокхоро шахсе, ки аз тарафи ҳокими ноҳия таъин мешуд (амлокдор) идора менамуд.

Маъмурияти идоракунии амлок аз *амлокдор*, *мирзо* (котиб), *мироб*, *амин* (чамъкунандаи андоз) ва *оқсақол* (сардори ҳар як деҳа) иборат буд.

Баъзе тағйирот дар идоракунии давлатӣ дар замони аштархониҳо

Дар замони аштархониҳо сохти идоракунии давлат, аз нигоҳи моҳият дар муқоиса бо даври шайбониҳо қариб фарқ намекард, лекин баъзе тағйирот дар ин бобат амалӣ шуда буд. Масалан, дар замони шайбониҳо шахси дар лавозими *оталиқ* буда бо лавозими *девонбегӣ*, ки баъд аз хон нуфуз дошт, баробар буд. Бо мурури вақт ӯ амири амирон шуд. Инчунин, дар даври аштархониҳо лавозими давлатии *қутволи дарбор* чорӣ карда шуд. Вай аз ҳисоби маблағи давлат ба амал бароварда шудани корҳои сохтмон, таъмири деворҳои қалъа ва иморатҳо, инчунин, корҳои ободониرو сарварӣ менамуд.

Зиёда аз ин, дар даври аштархониҳо низоми девонҳо тамоман бекор карда шуд. Дар марказ тамоми ҳокимият дар даргоҳ чамъ карда шуд. Дар натиҷа девонҳо имконияти идоракунии ҳокимиҳои маҳаллиро аз даст доданд. Ин дар навбати худ дар вилоятҳо тамоми ҳокимият ба дасти ҳокимони вилоят ва он қувваҳои маҳаллие, ки

онҳоро дастгирӣ мекарданд, гузаштанаширо таъмин намуд. Ин омил дар замони аштархониҳо ҳокимияти марказиро қариб ба нестӣ баровард.

1. Аз донишхоятон аз фанни “Асосҳои давлат ва ҳуқуқ” таъя карда истилоҳи “давлат”-ро эзоҳ диҳед.
2. Барои он, ки дар хониҳо ба заиф шудани ҳокимияти марказӣ роҳ дода нашавад, ба чиҳо бояд роҳ наметоданд?
3. Оид ба лавозимҳои асосии давлатӣ дар хонии Бухоро чихоро доништа гирифтед?
4. Ба фикри шумо, аз он лавозимҳои давлатие, ки бобоҳоямон дар идоракунии давлат чорӣ карда буданд, аз кадомаш имрӯз ҳам истифода бурдан мумкин?

Ҳоло дар сохти идоракунии давлат дар Ўзбекистон кадом лавозим аз ҳама органи поёнӣ чӣ ном доштанаширо ва он чӣ гуна ташкил ёфтанаширо аниқ кунед.

§ 10. Қори ҳарбӣ дар хонии Бухоро

Сохти лашкари хонӣ Маълум аст, ки нуфузи сиёсии ҳар кадом давлат аз бисёр чихат ба кудрати лашкар (қўшин) вобаста аст, ки ин ҳақиқатро таърих исбот кардааст. Аз ин боис шайбониҳо низ ба ташкили армияи тавонои ба замона муносиб муваффақ шуда буданд. Лашкар аз ҳамаи намуди яроку аслиҳаи он замон мавҷуда мохируна истифода метурданд.

Лашкар аз рӯи таркиб асосан аз аскарони *савора* ва *пиёда* иборат буд. Аз рӯи таркиб: ба қисмҳои *қалб*, *қаноти рост* ва чап, *манглай* (авангард), *илғор*, *қаровули манглай*, *туғчӣ*, *ҳировул* тақсим мешуд. Сохти лашкар ва ҳаракати он ҳангоми юришҳои ҳарбӣ бонизом ва ботариб буд. Асоси лашкарро чузъитомҳои қаноти рост (*баронғор*) ва қаноти чап (*ҷавонғор*), инчунин *ҳировул* (қисми ақиб), қалб, яъне марказ ташкил методанд. Ҳангоми сар шудани юриши ҳарбӣ дар пеши он қисми бо номи *илғор* мерафт. Вазифаи асосии он аз таъмини беҳатарии роҳ, аниқ кардани ҷои камингоҳи душман иборат буд. Пас аз илғор манглай (*авангард*) мерафт. Ба он ҳимояи қалб аз ҳамлаи ногаҳонии душман супурда мешуд. Қисми қаровули лашкар аз посбонии умумии лашкар иборат буд.

Гулҳои калон ва *хурд* қисми махсус буда, сарқумондони олий ва сарлашкарро ҳимоя менамуд. *Чаноҳ* бошад қисми махсус буд, ки вазифааш аз ҳимояи қанотҳои чап ва рост буд. Байни ҳамаи қисмҳои *хизмати чопарӣ* ташкил карда шуда буд. Ин хизмат ҳамаи фармон ва амрҳои сарқумондони олиро ба саркардаҳо мерасонд.

Дар таркиби лашкар қисми туғчӣ ҳам буд, ки он байрақи давлатиро посбонӣ мекард. Ғайр аз ин қисми махсуси забонгирӣ (яъне ба асирӣ гирифтани тарафи душман) ҳам буд. Баъзан, вақте вазъият тақозо намояд, ин хизматҳои махсус аз тарафи қисми илғор ва қаровули лашкар низ иҷро карда мешуд. Ҳангоми амалиёти ҳарбӣ барои гузаронидани маросими қабули расмӣ сарқумондони олий ҷои махсус – *боргоҳ* низ тайёр карда мешуд. Боргоҳ аз тарафи ҷузъитоми якҷаҳини махсус ҳимоя карда мешуд.

Идоракунии лашкар, мансабҳои ҳарбӣ

Хон сарқумондони олии лашкар буд. Қанотҳои рости чапи лашкар ва қалб ба султонҳо ва шахзодаҳои шайбонӣ супурда мешуд. Масалан, соли 1512 дар Ғиждувон дар ҷанги ҳалқунандаи байни шайбонӣҳо ва сафавӣҳо ба қисми қалб Убайдулло Султон, ба қаноти рост писари Шайбонихон Муҳаммад Темур, ба қаноти чап писари Кўчкунчихон Абусаид Султон қумондонӣ карда буданд.

Амалдори ба мансаби *тавоҷҷи* лашкар таъиншуда бо масъалаҳои ҷамъоварии аскарони ҳарбӣ, тайёркунии онҳо ба юриши ҳарбӣ машғул мешуд. Инчунин оид ба масъалаи таъминоти моддии лашкар шахси масъул буд.

Қасе, ки мансаби *ҷевачӣ* дошт, бо масъалаи таъмини лашкар бо яроқи аслиҳа машғул буд. Дар айни замон ӯ барои яроқи аслиҳаи хон низ ҷавобгар буд.

Супоришҳои алоҳидаи сарқумондони олий ва саркардаҳоро афсаро бо номи *ясовул* иҷро мекард.

Хон аз тарафи *қурчӣ* посбонӣ карда мешуд. Байрақбардор байрақи давлатиро бардошта мегашт.

Сарвари қӯрхона ба устохонаи яроқсозӣ сарварӣ менамуд. Тибқи анъана лашкар ба шумораи аскар нигоҳ карда тақсим карда мешуд. Ба онҳо ӯнбошӣ, элликбошӣ, юзбошӣ ва мингбошиҳо сарварӣ мекарданд.

Яроку аслиҳа

Лашкар бо силоҳҳое, аз кабили *тир* ва *камон*, *найза*, *табарзин*, *шамшер*, *синар*, чўкмор мусаллаҳ буд. Тиру камон аслиҳаи асосӣ буд. Онҳо ҳангоми хучум, ҳангоми мудофиаи шаҳр ё қалъа аслиҳаи боваринок буданд.

Ҷиҳози камонро ҷойгиркунанда сабоқ ном дошт. Барои худро ҳимоя кардани аскар *совут* (чавшан) ва *дубулға* роли калон мебозид.

Гурӯҳе, ки бо туфанг (милтиқ) мусаллаҳ буд, тўфандоз ном гирифта буд. Дар лашкар ба истифодаи доимии туфанг аз асри XVI гузашта буданд. Дар он замон стволи туфанг аз мис тайёр карда мешуд. Баъдтар ба туфангҳои стволашон аз оҳан, ки дар давлати Усмонӣ тайёр карда мешуданд, иваз шуданд. Аммо дар тамоми асри XVII тиру камон барои аскари савора аслиҳаи асосӣ ба шумор мерафт. Ҳангоми юришҳои ҳарбӣ барои ҳимоя намудани аспҳо аз тир болои онҳо матои болопӯши *кеҷим* мепӯшиданд. Ин болопӯш аз Европа низ оварда мешуданд.

Дар ҳаракатҳои ҳарбӣ аз *нафтандоз* (нефтро даргиронда партофтан) ва *манҷаниқ* (сангпартоӣ) барин аслиҳа, ҳангоми муҳосираи шаҳр ё қалъаҳо, инчунин барои тит кардани сафи лашкари душман истифода бурда мешуданд.

Чуноне ки дар манбаъҳо қайд шудаанд, дар лашкари хонӣ аз *тўп* (*замбарак*) низ истифода мешуд. Дар замони ҳукмронии аштархониҳо тараққиёти иқтисодии хонӣ торафт ақиб монд. Сабаби асосии он беқувват будани ҳокимияти марказӣ буд, ки боиси парокандагии сиёсӣ ҳам ҳамин шуд. Дар натиҷаи таназзули иқтисодӣ дар замони аштархониҳо лашкари доимӣ низ нигоҳ дошта нашуд.

1. Оид ба намудҳои лашкар чӣ ҳоро доништа гирифтед?
2. Туғчи, байрақбардор, тавочӣ, ясовул ва чевачӣ, ки дар лашкар мансаби ҳарбӣ доштанд, барои кадом корҳо масъул буданд?
3. Лашкар бо кадом намудҳои яроку аслиҳа мусаллаҳ шуда буд?

Бо ёрии муаллими “Тайёрии ибтидоии то даъватӣ”-и мактабатон аз кадом қисмҳои таркибӣ ташкил ёфтани армияи имрӯзаи Ўзбекистонро аниқ кунед.

§ 11. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар хонии Бухоро

Муносибатҳои заминдорӣ

Шайбониҳо ба Мовароуннаҳр муносибатҳои нави истеҳсолиро наоварданд. Баръакс, муносибатҳои иҷтимоиеро, ки дар замони темуриҳо ташаккул ёфта буданд, қабул карданд ва ба онҳо мутобиқ шуданд.

Дар хонӣ ҳамаи замин мулки давлат буд. Ин мулк *мамлакаи подшоҳ* ё *мамлакаи султон* номида мешуд. Тасарруф намудани замин дар ихтиёри хон буд. Хон заминҳои давлатро ба шакли мулки хос, *мулки холис* (*мулки ҳур*), *мулк* ва *вақф* тақсим карда буд.

Замине, ки бевосита ба худи хон мансуб буд, *мулки хос* ном дошт. Даромад аз ин замин ба хароҷоти хон ва барои хайру эҳсон ба вақфҳо сарф карда мешуд.

Мулки холис замини аз давлат харидашуда ба ҳисоб мерафт. Аммо ин кори осон набуд. Зеро мувофиқи шарт шахси заминро аз давлат харида аз се ду қисми заминро ба ихтиёри давлат мегузошт. Боқӣ сеяки замин мулки вай ба ҳисоб мерафт ва аз супурдани андоз ба давлат озод буд.

Мулки замин дар шакли *суюрғол* ва *танҳо* низ муқаррар шуда буд. Масалан, Муҳаммад Шайбониҳон ҳамаи заминҳои мансуб ба темуриҳо ва амалдорони аҳди темуриро мусодира кард. Онҳоро фақат ба намояндагони сулолаи ҳудаш тақсим карда дод.

Шакли суюрғоли заминдорӣ пештар ҳамчун воситаи таъсирбахши дар иттиҳоди хон нигоҳ доштани соҳибони ин заминҳо хизмат мекард. Муҳаммад Шайбониҳон дар вақти дилхоҳ ҷои ҳокимони вилоятро иваз менамуд. Соҳиби суюрғоли ба ҳокимияти марказӣ каме беиттиҳодӣ кардари аз ин ҳуқуқ маҳрум месохт. Бо мурури вақт аз падар ба фарзанд ҳамчун мерос гузаштани суюрғол муқаррар шуд.

Соли 1512 баъди он, ки шайбониҳо Мовароуннаҳро бори дуюм забт намуданд, султонҳои шайбонӣ аз нав тақсим кардани вилоятҳои мамлакатро ба намояндаи бонуфузи шайбониҳо ба Ҷонибек Султон супурданд. Мувофиқи хоҳиши он Самарқанд ба Қўчқунҷихон, вилояти Тошканд ба Суюнҷўча, Бухоро ва атрофи он ба Убайдулло Султон ҳамчун мулки меросӣ дода шуд. Вилояти Миёнқол ба ихтиёри худ Ҷонибек Султон монд.

Ба ҳешу табори наздик тақсим шудани ҳудудҳо ҳукмронии оилаи ягонаи ҳукмронро дар кишвар таъмин кард. Соҳибони замин

ба лашкари худудиашон кумондонӣ мекарданд. Бинобар ин ҳам лашкар, ҳам лавозимҳои ҳарбӣ дар дасти намоёндагони сулола ҷамъ шуда буд. Лекин мулкҳои суюрғол рафта-рафта ба пурзӯр шудани қувваҳои марказгурез сабаб шуданд. Бо мурури вақт онҳо ба хон низ итоат намекардагӣ шуданд. Дар замони шайбониҳо шакли дуҷуми заминдорӣ-*танҳо* низ қарор ёфт. Намуди иқтисоди заминдорӣ, ки то шайбониҳо мавҷуд буд, бо номи нав-танҳо (танаҳо) нигоҳ дошта шуд. Он ба арбобҳои давлатӣ, ҳарбиён, инчунин, амалдорони хурди давлатӣ барои хизматҳои содиқонашон дар назди давлат дода мешуданд.

Соҳибони танҳоро *танҳодорон* мегуфтанд. Ҳаҷми танҳо ба хизмати танҳодорон нигоҳ карда аз якчанд хонадон ё якчанд деҳот иборат буд. Ба танҳо на фақат заминҳои кишт, балки осеб ва чувозхонаҳои дар ин ҳудуд ҷойгирифта ва даромади онҳо илова карда дода мешуд. Ҳамин тариқ, табақаи нави заминдорон пайдо шуд. Аммо танҳо мулки хусусии танҳодорон ба ҳисоб намерафт. Танҳодор агар аз хизмати давлатӣ равад ё вафот кунад, заминҳои танҳо ба дигар хизматчиҳои давлатӣ дода мешуд.

Ислоҳоти шайбониҳо Дар замони шайбониҳо ҳаҷми заминдорӣ шакли вақф зиёд шуда рафт.

Зиёд шудани намудҳои заминдорӣ ба кам шудани даромади андоз ба ҳазинаи давлат оварда расонд. Кам шудани даромади андоз шайбониҳоро маҷбур намуд, ки барои тараққӣ додани соҳаи кишоварзӣ чораву тадбирҳо андешанд. Деҳқонон ва заминдорони хурд, ки аз бори вазнини андозҳо ва ҷабру зулми мулкдорон, инчунин нооромии дар дохили мамлакат хаста шуда, ҷои иқомати худро тарк карда буданд, баргашта оварда ва заминҳояшон баргардонидани дода шуданд. Барои ба истехсолот даровардани замин давлат ба онҳо ёрӣ расонд.

Муҳаммад Шайбониҳон барои ба тартиб даровардани иқтисодиёти хонӣ ва инкишоф додани савдо соли 1507 ислоҳоти пул гузаронд. Мувофиқи он ба ҷои тангаҳои андозаву вазнашон гуногун, ки то ин вақт дар муомила буданд, тангаи якхела иборат аз 5,2 грамм аз нуқра ва мис сиккашуда ҷорӣ гардид. Дар замони теуриён вазни як тангаи нуқрагин 4,8 грамм буда, қимати он ба шаш тангаи мисӣ баробар буд. Пас аз ислоҳот қимати тангаи нуқрагини 5,2 граммӣ ба 24 тангаи мисӣ баробар карда шуд. Ин ислоҳот дар айни вақт

Тангаи мисин. Асри XVI

ба боло бурдани имконияти додани андоз барои деҳқонон, ба афзоиши мулки давлати хизмат кард.

Ин ва дигар ислоҳоте, ки Шайбониҳон дар амал гузаронд, бо моҳияти худ барои мустаҳкам шудани ҳокимияти маркази хизмат карданд.

Ислоҳоти пулии гузаронидаи Абдуллоҳони II Шайбони низ дар таърихи хонии Бухоро аҳамияти калон дошт. Вай барои татбиқи ин ислоҳот болоравии нархи нуқра ба инобат гирифт. Бино ба ислоҳот қимати як тангаи нави нуқрагин ба 30 то, кўҳнааш ба 27 то тангаи мисӣ баробар карда шуд. Ба туфайли ислоҳоти пулии Абдуллоҳони II тангаи нуқрагин ба миқдори зиёд бароварда шуд. Дар натиҷа нархи баландшудаи нуқра пеши роҳи ба дигар давлатҳо ба миқдори зиёд рафтани онро гирифт. Вай сикка задани пули тиллоиро низ ба роҳ монд ва ба таркиби он омехта накардани дигар маъданҳои қимматашон пастро худаш назорат кард. Ин пулҳо барои муомила ба тамоми ҳудуди хони чорӣ карда шуд. Ин ислоҳот дар навбати худ ба мутамаказ шудани ҳокимият, ба ҳазинаи давлат ворид шудани даромади зиёд оварда расонд. Инчунин барои пеш рафтани савдои дохилӣ хориҷӣ шароит фароҳам овард.

Ҳаёти иқтисодӣ

Дар замони шайбониҳо низ зироаткорӣ соҳаи асосии иқтисодиёт шуда монд. Пешравии он ба то чӣ андоза муваффақиятнок ҳал кардани муаммоҳои обёрии сунъӣ вобаста буд. Аз ин боис ба ин масъала эътибори ҷиддӣ дода шуд. Намояндагони сулола чораҳои пурсамар истифода бурдани дарёҳои Сангзор, Чирчиқ, Сирдарё, Амударё, Вахш ва Мурғобро диданд.

Барои обёрии заминҳои вилояти Кеш аз шохобҳои Қашқадарё 10 то канал кофта шуд. Корҳои обёрии сунъӣ хусусан дар замони Абдуллоҳони II васеъ инкишоф ёфт. Масалан, дар байни солҳои 1556–1585 дар дарёи Зарафшон якчанд чархфалакҳо, обанборҳои бисёр бунёд карда шуд. Дар наздикии Оқчоби ноҳияи Нурато ба

Кўпури болои дарёи Зарафшон—таксимоти об

Сарбанди Абдуллохон

чои осори сарбанди қадимаи дар дараи Бекларсой сарбанди бузурги об—банди Абдуллохон сохта шуд. Дарҳои онро болои дарғот истода кушодан ё пўшидан мумкин буд. Дар обанбори Абдуллохон 1 миллиону 200 ҳазор метри мураббаъ об чамъ мешуд.

Абдуллохони II ба масъалаи таъмири рооҳо, сохтани сардобаҳо, корвонсаройҳо низ эътибори алоҳида меод. Хусусан, соли 1577 дар Бухоро бозори калони боляш пўшида—тим сохта шуд. Ин иншоот тими Абдуллохон ном гирифт.

Тими Абдуллохон

Андоз ва ўхдадориho

Андози асосие, ки дар хонӣ аз заминҳои обёришаванда гирифта мешуданд, хироч буд. Вай аз 30 то 40 фоизи даромадро ташкил меод. Барои баровардани хароҷоти муассисаҳои давлатӣ, лашкар ва хонаводаи хон андози *ихроҷот* ситонида мешуд. Андози молу мулки аҳоли зақот, андози махсус, ки барои ҳукмдор ғун мешуд, зобитона, андози ҳарбӣ-мадади *лашкар* номида мешуд. Агар давлат ба пул мўхтоҷ шавад, андозҳои фавқулодда ҳам чорӣ менамуд.

Ба аҳоли маҷбурияти меҳнатие низ бор карда шуда буд, ки дар назди давлат албатта бояд мегузашт. Он ясоқ ном дошт. Ин ўхдадориho чалб кардани аҳолиро барои кандани канал, захбурҳо, сохтмони роҳ ва кўпрукҳо, тайёркунии хошок дар назар меод. Дар солҳои авҷгирии ҷангҳои байниҳамдигарӣ андозҳо барои якчанд сол пешакӣ ғундошта мешуданд. Дар солҳои вазнин бар дўши аҳоли андози *ҷизя*—сарикасӣ бор карда мешуд.

1. Дар хонии Бухоро кадом намудҳои заминдорӣ мавҷуд буданд ва онҳо чӣ гуна ташкил шуда буданд?
2. Мулки холис чӣ гуна ба вучуд меомад?
3. Дар бораи оқибатҳои манфии заминдорие суюрғол чиҳоро доништа гирифтед?
4. Ислоҳоти пулиро, ки Шайбониҳон ва Абдуллоҳони II гузарониданд, бо якдигараш муқоиса намоед ва хулосаҳоятонро баён кунед.
5. Корҳоро, ки барои пеш бурдани соҳаи кишоварзӣ (зироат) дар хонии Бухоро амалӣ шуданд, кайд кунед.

Ба саволҳои зерин ҷавобҳо ёфта биёед.

1. Дар Республикаи Ўзбекистон кай ислоҳоти пул гузаронида шуд?
2. Мисли замонҳои пешина имрӯз ҳам замин мулки давлатист. Дар Ўзбекистон ҳоло аз ин мулк чӣ гуна истифода мебаранд?

§ 12. Сиёсати хориҷии хонии Бухоро

Муносибатҳои хонии Бухоро ва Россия

Муносибатҳои байни хонии Бухоро ва Россия дар нимаи дуоми асри XVI инкишоф ёфтанд. Абдуллоҳони II барои беҳтар кардани алоқаҳо бо Россия ҳаракат карда, ҳамин зайл

ахволи сиёсии давлаташро мустаҳкам карданӣ буд. Зеро дар замони подшоҳ Иван Грозний мавқеи Россия боло рафта буд. Хусусан, хонии Қазон (соли 1552), хонии Ҳочитархон (1556), ҳудудҳои соҳили Волга ва Сибири Ғарбӣ аз тарафи Россия забт карда шуданд. Ин ҳолат ба Россия барои назорат кардани роҳҳои савдо имконият дод.

Иван Грозний

Ба роҳ мондани савдо дар вилоятҳои атрофи Волга барои савдогарони аз хонии Бухоро омада хеле мусоид буд. Барои онҳо мамлақати наздиктарини ҳамсоя Россия шуда монда буд. Зиёда аз ин наздикии дину забон бо тоторҳои Қазон, оренбургӣҳо ва бошқирдҳо низ аҳамияти калон дошт. Солҳои 1557—1558 аз хонии Бухоро ба Москва сафир фиристода шуд.

Дар айни вақт Россия низ аз инкишофи савдо бо хонии Бухоро манфиатдор буд. Ин манфиатдорӣ пеш аз ҳама дар харидани молҳои Россия аз тарафи аҳолии хонӣ буд. Сониян, Россия ба воситаи Осиёи Миёна имконияти инкишоф додани алоқаҳои савдоиро бо дигар кишварҳои Осиё пайдо мекард. Дар ин ҷо пеш аз ҳама баромадан ба Ҳиндустон ба инобат гирифта шуд. Соли 1555 дар Москва “Компанияи Москва” ташкил карда шуд, ки ба инкишофи алоқаҳои иқтисодии англису рус бояд хизмат мекард. Соли 1558 компания барои кушодани роҳ ба Шарқ ба воситаи Россия сафираш Антоний Ченкинсонро ба Бухоро фиристод. Сафирро Абдуллоҳони II қабул кард. Дар натиҷаи сафирии Антоний Ченкинсон пеш аз ҳама байни Россия ва хонии Бухоро алоқаҳои хуби савдо ва дипломатӣ ба роҳ монда шуд.

Дар муносибатҳои Россия бо Бухоро масъалаи ба сафари Ҳаҷ ба Макка рафтани шаҳрвандони хонии Бухоро ба воситаи Аштархон (Астрахон) низ нақши муҳим дошт. Чунки роҳи аз ҳама мусоиди ба Ҳаҷ ба воситаи Хуросон аз тарафи сафавӣҳои Эрон таҳти назорат гирифта шуда буд. Дар масъалаи ҳал намудани ба воситаи Аштархон ба сафари Ҳаҷ хонии Бухоро бо давлати Усмонлӣ якҷоя ҳаракат карданӣ шуд. Ин беҳуда набуд. Зеро султонҳои давлати Усмонлӣ халифаи олами мусулмон ба ҳисоб меартабанд.

Дар асри XVI аз тарафи европоихо кушода шудани рохҳои баҳрии савдо аҳамияти Роҳи бузурги абершимро паст кард. Аз ин сабаб аз ин сабаб давлати Усмонӣ камаш аз нигоҳ доштани назорати роҳи Аштархон манфиатдор буд. Аз ин рӯ барои саркардани ҳаракатҳои ҳарбии зидди Россия қарор намуд. Табиист, ки султони Усмонӣ инро ҳаракати кушодани роҳи сафари Ҳач эълон кард.

Соли 1569 байни Россия ва давлати Усмонӣ ҷанг сар шуд. Дар ҷанг давлати Усмонӣ мағлуб шуд. Сарфи назар аз он султон аз Россия талаб кард, ки роҳи сафари Ҳачро кушода монад. Дар ниҳояти қор Россия соли 1572 талаби султонро қонеъ намуд.

Манфиатҳои Россия – Бухоро дар Сибир низ бархӯрд. Зеро Сибири Ҷанубу Ғарбӣ ба таркиби улуси шайбон дохил мешуд.

Соли 1563 Шайбонӣ Кўчимхон бо кўмаки Абдуллоҳони II ба тахти хонии Сибир нишаст.

Соли 1581 Россия бар зидди хонии Сибир тахти сарварию Ермак лашкар фиристод. Аввал ӯ ғалаба кард, аммо соли 1584 ба мағлубият дучор омада, ҳалок шуд. Абдуллоҳони II бо бартариф намудани зиддиятҳои дохилии давлати худаш ва юришҳои ҳарбӣ банд шуда, минбаъд ба Кўчимхон ёрдам дода натавонист. Аммо дар мактуби фиристодааш ба Кўчимхон ба туфайли бартариф намудани зиддиятҳои дохилӣ ва мочароҳо аз ҳалокат нигоҳ доштани хониро қайд карда буд. Баъд аз он ҳудудҳои забткардаи Россияро баргардониданашро таъкид кард. Аммо соли 1558 дар ҷанги ҳалқунанда байни Россия ва хони Сибир лашкари рус ғалаб кард.

Соли 1598 баъди вафоти Абдуллоҳони II ва Кўчимхон таъсири сиёсии хонии Бухоро ба Сибир тамоман ба нестӣ расид. Аммо қорҳои савдо давом мекарданд.

Дар асри XVII дар Россия давлати мутамарказ ташаккул меёфт. Дар охири аср Россия ба яке аз давлатҳои қудратманди Европа табдил ёфт. Бозори умумироссия ташкил шуд. Ин омилҳо барои Россия зарурияти ҳаётии инкишоф додани муносибатҳои савдоиро бо хониҳои Осиёи Миёна ба вуҷуд овард. Дар натиҷа Россия аз соли 1620 то соли 1675 ба хониҳо 4 маротиба сафиронашро фиристод. Дар асри XVII байни Осиёи Миёна ва Россия ҳаҷми савдо, мубодилаи мол 100 ҳазор рубро ташкил меод.

Сафирони Россия фақат бо ҳалли масъалаи вусъати алоқаҳои савдой маҳдуд нашуданд. Хусусан, ба сафири Россия И.Д.Хохлов, ки соли 1620 ба Бухоро омада буд, вазифаи ҷамъоварию маълумот

оид ба аҳволи сиёсии хориҷии хонии Бухоро, бовар кунонидани хон ба қудрати Россия, муфассал омӯхтани қувваҳои мусаллаҳи хонии Бухоро, аҳволи хазинаи хонӣ, муносибатҳои Бухоро-Хива ва монанди инҳо низ супурда шуда буд. И.Д.Хохлов ин вазифаҳоро бомуваффақият иҷро намуд.

Муносибатҳои Бухоро – Россия дар асри XVIII

Дар асри XVIII дар муносибатҳои хонии Бухоро ва Россия даври нав оғоз ёфт. Дар ин давр дар алоқаҳои савдоии Россия бо хониҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла бо хонии Бухоро сиёсати поймолкунӣ амалӣ карда мешуд. Хусусан, миқдори боч баланд карда шуд.

Дар айни замон дар Россия кайфияти амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ, чашм ало кардан ба сарватҳои табиӣ пурзӯр шуд. Россия хусусан ба тиллои Осиёи миёна мароқ зоҳир мекард.

Пётри I Бухороро аз нигоҳи сиёсӣ давлати ба Россия баробар намешуморид ва дар амал ба он фишор меовард.

Бо ҳамин мақсад соли 1718 дар соҳили дарёи Иртиш шаҳреро (Семипалатинск) иборат аз ҳафт қўрғон бунёд кард. Ин ҳолат хонии Бухороро ба ташвиш андохт. Аз ин сабаб ҳам Абулфайзхон ба Россия сафир фиристод. Вай дар мактубаш аз Россия ба Бухоро фиристодани сафирашро ҳам дархост намуд. Ҷавобан ба он ҳукумати Россия соли 1721 Флорио Беневениро сафир карда фиристод. Ба сафири Россия инчунин вазифаҳои омӯхтани роҳҳои дарёӣ ва хушкии ба Осиёи Миёна барандаро, аниқ кардани имкониятҳои вусъати савдои русро, гирифтани розигии хони Бухоро дар бобати ташкили иттифоқ бо Россия, ба хон гвардиячиёни русро таклиф кардан, аниқ намудан ҷои конҳои тилло ва миқдори он ва ба харита даровардани онҳо, аҳволи қалъаҳо ва лашкар ва аҳволи дохилии хонӣ, инчунин муносибатҳои байни Бухоро бо Эрон, Хива ва давлати Усмонӣ супурда шуда буд.

Ф. Беневини дар Бухоро 3,5 сол зиндагӣ карда, оид масъалаҳои бар дўшаш гузошта маълумот гирд овард ва соли 1725 ба Петербург баргашта рафт.

Гарчанде нияти Пётри I оид ба истило кардани диёрамон дар вақти ҳаётиаш ҷомаи амал напӯшид, баъдтар аз тарафи ворисони вай амалӣ гардид.

Муносибатҳои Бухоро—Эрон

Ҷои бархўрди манфиатҳои Бухоро ва Эрон ҳудуди Хуросон буд. Зеро Хуросон аз нигоҳи ҳарбию сиёсӣ, савдоию иқтисодӣ аҳамияти

калон дошт. Ғайр аз ин Хуросон дар самти хонии Бухоро, Эрон ва Ҳиндустон вазифаи дарвозаи ба худ хосро иҷро менамуд. Дар масъалаи назорати Хуросон байни шайбониҳо ва сафавиҳо муборизаи шадид мерафт. Оиди ин масъала дар замони Муҳаммад Шайбониҳон, Убайдуллоҳон ва Абдуллоҳон II шайбониҳо бартарӣ доштанд. Хусусан Абдуллоҳони II шаҳрҳои азими Хуросон, аз ҷумла, Марв, Нишопур ва Машҳадро забт кард.

Абдуллоҳони II дар муборизаи зидди Эрон барои иттифоқ бастан бо давлати Усмонӣ ҳаракат кард. Аммо ба мақсад нарасид ва ниҳоят дар бобати аз Мовароуннаҳр ҷудо кардани Хуросон Эрон муваффақ шуд.

Дар замони аштархониҳо низ муносибатҳо бо Эрон тезутунд монданд. Соли 1740 Эрон хонии Бухоро ба давлати мутеъ табдил дод.

Муносибатҳои Бухоро-Ҳиндустон

Дар бобати ба роҳ мондани муносибатҳои байни салтанати Бобуриён дар Ҳиндустон ва хонии Бухоро саҳми Бобур ва Кўчкунчиҳон калон аст. Дар замони ҳукмронии Кўчкунчиҳон хонии Бухоро давлати Бобуриҳоро эътироф кард. Байни онҳо муносибатҳои савдо ва сафирӣ ба роҳ монда шуданд.

Сафири Бухоро ба Бобур аз номи хон ҳадяҳои ноёб ибрат аз мавизҳои машҳур, зардолии субҳонӣ ва монанди он, инчунин 200

Акбаршоҳ

сар аспӣ нағзро оварда буд. Дар навбати худ Бобур ҳам ба хонии Бухоро сафирон фиристод. Ин гуна муносибати ду давлат дар даври шайбониҳои минбаъда ва подшоҳони бобурӣ боз ҳам вусъат ёфтанд. Хусусан, дар муборизаи Абдуллоҳони II бар зидди сафавиҳо бобуриҳо низ ҳаракат кардани шуданд. Аз ин сабаб Абдуллоҳони II чанд бор ба ҳузури Бобур сафир фиристод. Абдуллоҳони II ба Акбаршоҳ дар масъалаи тақсим кардани Эрон дар байнашон тақлиф ҳам кард. Лекин Акбаршоҳ ба ин розӣ нашуд. Чунки Акбаршоҳ подшоҳе буд, ки сиёсати таҳаммулро байни шаҳрвандони

давлатҳои дину этикодашон дигар-дигар дар мамлакаташ чорӣ карда буд. Зиеда аз ин ӯ бо Эрон муносибатҳои нек дошт.

Соли 1586 Акбаршоҳ дар мактубаш ба номи Абдуллоҳони II аз хусуси як қисми Эронро зер карда гирифтани давлати Усмонӣ дар ташвиш буданаширо баён кардааст. Дар айни вақт зарурияти Бухоро ва Ҳиндустон якҷоя ба Эрон кўмак расонданаширо ҳам таъкид кардааст. Аммо аз сабаби он, ки Эрон давлати шайбониҳоро яке аз рақибҳои асосии сиёсӣ медонист, ба пешниҳоди Акбаршоҳ Абдуллоҳони II розӣ нашуд.

Дар замони ҳукмронии Бобуриҳо Шохҷаҳон ва Аврангзеби Оламгир алоқаҳои савдоӣ бо аштархониҳо давом дода шуд.

1. Кадом омилҳо барои инкишофи савдои байни Бухоро—Россия хизмат карданд?
2. Дар кадом масъалаҳо манфиатҳои Бухоро ва Россия ба ҳам бархӯрданд, қайд кунед
3. Аз чӣ сабаб дар муносибатҳои Россия—Бухоро дар асри XVIII тағйирот ба вуҷуд омад?
4. Оид ба муносибатҳои Бухоро—Эрон чихоро доништа гирифтед?
5. Чихатҳои асосии оид ба муносибатҳои Бухоро—Ҳиндустонро қайд кунед.

Ҳоло оид ба сохтмони стансияи барқии атомӣ дар Ўзбекистон аз тарафи Федератсияи Россияи дўст маълумотҳо чамъ оваред.

§ 13. Ҳаёти мадании хонии Бухоро

Инкишофи илму фан Дар байни ҳукмдорони шайбонӣ низ арбобони давлатии рӯшанфикр ҳам буданд. Онҳо таълими мадрасаро гирифта, донишҳои дунёвӣ диниро аз бар карда буданд. Инчунин онҳо забонҳои ўзбекӣ, форс ва арабиرو медонистанд. Хусусан дар бобати шеърӣ хеле боистеъдод буданд. Форсиро ба дараҷаи навиштани ғазал мукамал медонистанд.

Хизмати намоёндагони сулола барои инкишоф додани илму фан, адабиёт, санъат ва меъморӣ калон буд. Аммо шайбониҳо дар бобати инкишоф додани илму фан, ба дараҷаи эътирофи ҷаҳонӣ баровардани онҳо ба темуриҳо вориси муносиб шуда натавонистанд.

Дар замони шайбониҳо тиббиёт, математика ва астрономия барин фанҳо ба дараҷаи маълум инкишоф ёфтанд. Инкишофи илми тиббиёт бо номи *Муҳаммад Мазид*, ки ўро дар замонаш “ифтихори табибон” меномиданд, чарроҳ мавлоно Бақо, табиби бемориҳои чашм *Шоҳалӣ ибни Сулаймон*, муаллифи асари “Барномаи даво кардан” *Султоналии Самарқандӣ*, *Убайдуллоҳи Каҳҳол*, ки бо таълифи асарҳои оиди табобати бемориҳои чашм машҳур гашта буд, вобаста аст. *Муҳаммад Амин*, *Бобокалонии Самарқандӣ*, *Мавлоно Кавкабӣ* ба инкишофи илми математика, *Муҳаммад Ҳусайни Бухорӣ* бо асараш “Маърифати ёфтани тарафи Қибла”, *Маҳмуд ибни Аҳмад Фарозӣ* бо “Рисола оид баробарии фазоҳои Моҳ” дар пешрафти илми астрономия ҳиссаи муносиб гузоштаанд.

Мутаассифона дар замони аштархониҳо дар ҳаёти ҷамъият мутаассиби динӣ васеъ паҳн шуд. Аз ҳама бечуну чаро итоат кардан ба ақидаҳои динӣ талаб карда мешуд. Ин гуна омилҳо ба инкишофи илму фан таъсири манфӣ расонд. Лекин сарфи назар аз онҳо илму фан дар як ҷо наистод.

Хусусан муддариси мадрасаи Мири Араб *Муҳаммад Шариф Бухорӣ* оид ба оид ба илмҳои таърих, фикҳ, забоншиносӣ, астрономия ва дигар илмҳо беш аз 20 асар таълиф намуд, ки тасдиқи гуфтаҳои болоянд. Аз байни онҳо асари “Маслиҳатҳои муфид ба ҳокон” аҳамияти ҷудогона дорад.

Дар замони ҳукмронии Субҳонқулихон илми тиббиёт инкишоф ёфт. Бо ташаббуси ӯ дар Бухоро “Дор-уш-шифо” сохта, табобати беморон ба роҳ монда шуд. Мадрасаи махсуси тиббӣ сохта, шифокорон тайёр карда мешуданд. Субҳонқулихон китобхонаи нодири оид ба тиббиёт дошт. Вай “Оид ба тиббиёти муолиҷавии Субҳонӣ” китоб ҳам навишта буд.

Таърихнависӣ Дар аҳди шайбониҳо дар соҳаи таърих китобҳои калон офарида шуданд. “Шайбонинома”-и Камолиддин Биноӣ, “Шайбонинома”-и *Муҳаммад Солеҳ*, “Таърихи Рашидӣ”-и *Муҳаммад Ҳайдар*, “Меҳмонномаи Бухоро”-и *Файзуллоҳ ибни Рӯзбехон*, “Абдуллонома”-и Ҳофиз Таниши Бухорӣ “Шарафномаи шоҳӣ”), “Таърихи ҷадидаи Тошканд”-и Султон *Муҳаммад Ҳофиз Тошкандӣ* аз ҷумлаи онҳоянд.

Асари “Шайбонинома”-и *Камолиддини Биноӣ* воқеаҳоеро, ки дар мобайни аз миёнаҳои асри XV то ибтидои асри XVI дар Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр рӯй додаанд, дар бар мегирад. Инчунин

дар бораи муносибатҳои байни шайбониҳо бо сафавиёни Эрон маълумоти муҳим медиҳад.

“Шайбонинома”-и *Муҳаммад Солеҳ* ба забони ўзбекӣ таълиф шуда, ба лашкаркашиҳои ҳарбии Шайбониҳон бахшида шудаанд.

Муаллифи асари “Абдуллонома” асари мазкурашро ба истилои Мовароуннаҳр аз тарафи Чингизхон, барпо шудани ҳукмронии чингизиҳо, ташкил шудани давлати Абулхайрхон дар Дашти Қипчок, юришҳои ҳарбии Шайбониҳон, аҳволи фарорасида дар Мовароуннаҳр баъд аз вафоти он, муборизаи Абдуллоҳони II барои муттаҳид кардани мамлакат аз ҷиҳати сиёсӣ бахшида шудааст.

Дар асри XVII-нимаи якуми асри XVIII низ дар Бухоро оид ба илми таърих якчанд асарҳои арзишманд навишта шуданд. Хусусан “Таърихи Муқимхонӣ”-и *Муҳаммад Амин Юсуф Муншӣ*, “Убайдуллонома”-и *Муҳаммад Амин Бухорӣ*, “Таърихи Абулфайзхон”-и *Абдураҳмон Толеъ* аз ҷумлаи он асарҳоанд.

Адабиёт Дар адабиёти ин давр *Муҳаммад Шайбониҳон*, ҷияни ӯ *Убайдуллоҳон*, *Қамолӣддин Биноӣ*, *Муҳаммад Солеҳ* ва дигарон нақши алоҳида доранд.

Муҳаммад Шайбониҳон қисми асосии умрашро гарчанде дар ҷангу ҷидолҳо гузаронида буд, дар айни замон бо шеърӣ ҳам машғул мешуд. Вай асари бадеии аз ҳудаш болоро мерос гузошта рафтааст. Асарҳои ӯро ба гўшаву канорҳои гуногуни дунё бурдаанд. Масалан, маҷмӯаи ягонаи ашъори ӯ “Девон” дар китобхонаи шаҳри Истанбул нигоҳ дошта мешавад.

Дар шеърҳои Муҳаммад Шайбониҳон хусусан шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро бештар аз ҳама мадҳ карда мешаванд. Чунончи, дар яке аз шеърҳои Самарқандро ба бихишт монанд мекунад. Масалан, ӯ чунин навиштааст:

*Нарафта аз дилам асло чу дидори Самарқандаш,
Парида бар назар ҳар лаҳза гулзори Самарқандаш.
Агар шаҳде чу бошад ҳам латифу хуби ин олам,
Бувад, аммо беҳ аз ҳар чиз бемори Самарқандаш.*

Шаҳри Бухоро ба дараҷаи Каъба васф менамояд.

Ҷияни Муҳаммад Шайбониҳон Убайдуллоҳон бо ғазал, рубоӣ, китъаҳои ба инкишофи шеърӣ ҳиссаи калон гузоштааст. Ӯ бо таҳаллуҳои “Убайдӣ”, “Убайдулло”, “Қул Убайдӣ” эҷод кардааст.

*Мўҳтоҷро хамидан, асли каромат ин аст,
Коре, ки нест баъдаш асло маломат ин аст.
Дар ду ҷаҳон, солиқ, имонро ниғаҳбон,
Бахшанда ҳам начоти рӯҳи саломат ин аст.*

Вай азбаски забонҳои форсию арабиرو нағз медонист, ба ин забонҳо низ эҷод намудааст. Ў шеърҳои ўзбекӣ, форсӣ ва арабиашро ба се девон ҷамъ меоварад. Минбаъд онҳо дар як мукова ҷамъ шуда номи “Куллиёт”-ро мегиранд.

Инкишофи рубоинависӣ баъд аз Бобур Мирзо бо номи Убайдуллоҳон марбут аст. Вай дар айни вақт анъанай ҳикматнависиро, ки Аҳмад Яссавӣ ба он асос гузошта буд, инкишоф дод.

Китобхонаҳои *Муҳаммад Шайбонихон*, *Абдулазихон* ва *Абдуллоҳони I* ва *II* ҳазинаҳои аҷоибӣ замонаи худ ба ҳисоб мерафтанд.

Дар муҳити адабии асри XVII–нимаи якуми асри XVIII мақоми *Бедил* (*Мирзо Абдулқодири Бедил*, 1644—1721) хеле бузург аст. Ў аслан аз Кеш (Шаҳрисабз) буда, дар Деҳлӣ вафот кардааст. Асари бузурги насрии ӯ “Чор унсур” буда, оид ба ҳаво, об, замин ва оташ, инчунин оиди растаниҳо, ҳайвонот ва пайдоиши инсон аст. Вай дар шеърятш ҷабру зулм, беадолатӣ барин иллатҳоро маҳкур мекунад. Бедил бо номи “Абулмаъонӣ шўҳрат ёфтааст.

Боз як намоёндаи адабиёти ин давр шоир Саидои Насафӣ аст. Вай дар Насаф (Қаршӣ) таваллуд шудааст. Ҷамзамононаш ўро “Султони тахти шоирони Бухоро” мегуфтанд.

Асари машҳури пур аз мачозу мунозираи вай “Ҳайвонотнома” аст. Насафӣ дар асари мазкур ба воситаи мисоли ҳайвонҳо ба ҷабру зулме, ки ашрофон ва амалдорон ба халқ мекунанд, порахўрии онҳо ва пастии маънавиашон назари танқидӣ баён менамояд. Дар мисоли гург ва шер шоир дарранда будани ашрофонро фош мекунад. Дар асар шер гарчанде бар ҳамаи ҳайвонҳо ғалаба мекунад, пеши тимсоли халқи меҳнаткаш-мўрча мағлуб мешавад.

Дар адабиёти ин давр *Турдии Фароғӣ* низ ҷои муносиб дорад. Турдӣ беадолатҳои дар ҷамъият бударо, хусусан Субҳонқулиҳон ҷи гуна бо андозҳои вазнин мардумро дучори азият карда буд, ошкоро ва ҷасурона танқид карда буд.

*Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини,
Ғасп ила молин олиб, қўймадингиз битини.*

*(Яъне, мисли сағ ҳамаи фақиронро хўрдед, молашонро дуздида,
ҳатто шабушкашро намондед.)*

Турдӣ бо забони халқ ба парокандагии сиёсиери, чангҳои мардумкушро лаънат хондааст. Вай қавму қабилаҳоро ба ҳамкорӣ даъват намудааст. Оқсақолони авлод ва бекҳоро ба иттифоқ шуда қор бурдан тақозо қардааст. Айнан дар ин чо шеърӣ “Бекҳои дилтанг” (“Тор кўнгиллик беклар”)–и Турдӣ аҳамияти алоҳида дорад:

*Тор кўнгуллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидир, тенглик қилинг...*

(Бо ҳамин мазмун бекҳоро ба инсофу таҳаммул даъват қард.)

Меъморӣ Ҳукмдорони шайбонӣ барои обод қардани Бухоро ва атрофи он ҳаракат қарданд. Дар давоми асри XVI бисёр биноҳо, маҷмӯаҳои меъморӣ, иншоотҳои бунёд қарда шуданд, ки зимни сохтани онҳо имкониятҳои муҳандисии он давр истифода шуданд ва ин биноҳо ба дараҷаи маънавият ва маданияти ҷамъият ҳамоҳанганд.

Аз байни онҳо мадрасаҳои *Мири Араб*, *Абдуллоҳон*, *Қулбобо Қўқалдош*, *Нодир Девонбегӣ*, *Эрназар* элчӣ дар Бухоро; Шайбонихон дар Самарқанд, *Бароқхон* ва *Қўқалдош* дар Тошқанд намунаҳои дурахшони меъморӣ мебошанд. Мадрасаи Бароқхон аз тарафи писари ҳукмдори шайбонӣ Суюнчхўҷахон Бароқхон сохта шуд. Баландии гумбази мадраса 22 метрро ташкил медиҳад. Дар ин мадраса солҳои мустақилии диёрамон низ қорҳои бузурги таъмир амалӣ шуданд.

Дар асри XVII қиёфаи ҳозираи ансамбли *Регистон* дар Самарқанд ҳосил шуд. Дар нимаи якуми асри XVI ҳокими Самар-

Нодир Девонбегӣ

Майдони Регистон

қанд Ялангтўш Баҳодур дар майдони Регистон, ки ба ҳолати вайрона омада буд, рӯ ба рӯи *мадрасаи Улугбек мадрасаи Шердорро*, дар паҳлӯи он *мадраса-масҷиди Тиллокори*ро аз ҳисоби маблағи худаш бунёд кард. Онҳоро тиллокори намуд. Ансамбли Регистони Самарқанд бо ороиши кошинҳои ранг ба рангаш, пештоқҳои нақшиндораш, гумбазҳои азимаш ҳамчун ёдгории беназири таърихии меъмории Осиёи Миёна тавачҷӯхи аҳли ҷаҳон ва сайёҳонро ба худ балб карда меояд.

Таълим дар хонии Бухоро

Шайбониҳо дар соҳаи таълим низ ислоҳот гузарониданд. Барои гузаронидани ислоҳот зарурияти ташаккул додани гурӯҳи амалдорон ва ба таҷриба асосии ҷамъият табдил додани онҳо сабаб шуд. Ба хонҳо ва султонҳо амалдороне, ки ҳамаи соҳаҳои илмро аз бар карда, қобилияти дипломатӣ дошта буданд, лозим буданд. Тибқи ислоҳот низоми бисёрзинаи таълим ҷорӣ карда шуд. Дар ҳар як маҳалла мактаб кушода шуд, дар баъзе хонаводаҳо таҳсили хонагӣ ба роҳ монда шуд. Ба бачаҳо аз 6-солагӣ таълим меодагӣ шуданд. Бачаҳо дар мактаб ду сол хонда, баъд ба мадраса давом меоданд.

Таълими мадраса сезинагӣ буд, дар ҳар як зинаи он 7 сол меҳонданд ва ҷараёни таҳсил 21 сол давом мекард. Донишомӯзон аз илми илоҳиёт, ҳисоб, ҳандаса, фикҳ, мантиқ, мусиқа, санъати шеър илм аз бар мекарданд.

Дар асрҳои XVII—XVIII дар аксари шаҳр ва деҳот мактабхонаҳо фаъолият нишон меоданд. Писарону духтарон дар мактабҳо алоҳида таҳсил мегирифтанд. Мактабҳои писарбачаҳо дар назди масҷидҳо, мадрасаҳо, устохонаҳои хоҷагӣ ё дар хонаводаҳои мактабдорони

хусусӣ ташкил шуда, имоми масҷид ё шахсони мадрасаро хатмкарда муаллимӣ мекарданд. Онҳоро домулло мегуфтанд. Мактабҳои духтарбачаҳо дар хонаҳои шахсони давлатманд ё занони муаллима ташкил мешуданд. Ба духтарон занони омӯзгори отунойӣ, отунбибӣ, бибахалифа, бибиотун номгирифта дарс медоданд. Бачаҳо ба мактаб аз 6-7 солагӣ дода мешуданд ва онҳо дар давоми 5-8 сол таълими ибтидоӣ мегуфтанд.

Ба донишомӯзон аввал ҳарфҳо, баъд ҳичоҳо, онҳоро зам намуда, калима сохтан, китоби “Ҳафтяк” (аз ҳафт як ҳиссаи Қуръони карим) хонанда мешуданд. Дар дарси ҳисоб шумораҳо ва чор амал ёд дода мешуд. Донишомӯзон асарҳои Навоӣ, Фузулӣ, Бедил, Машраб, Саъдии Шерозӣ, Ҳофиз Шерозӣ ва Сӯфи Оллоёр, “Чор китоб”-ро хонда савод мебароварданд. Духтарон дар мактабхонаҳо доштани рӯзгор, пазандагӣ, одобу ахлоқ, асрори покизагиро бештар меомӯхтанд.

Баъди аз бар намудани хондан бачаҳо ба навиштан оғоз менамуданд. Дар мактабхонаҳо имтиҳон гирифта намешуд. Ба талабаҳо оиди хатми мактаб ҳуҷҷат ҳам дода намешуд. Равон хондан, дуруст навиштан, донишони ҳисобу китоб далели мактабро хатм намудани бачаҳо буд.

Мадраса маскани таҳсили миёна ва олий буд. Ба мадрасаҳо хатмкардагони мактабхонаҳо қабул карда мешуданд. Таълими мадраса ба қобилияти бачаҳо нигоҳ карда, 7—12 сол давом мекард. Дар шахрҳои хони Бухоро беш аз 150 то мадраса вучуд дошт. Хониш аз омӯзиши китоби дарсии “Аввали илм” ба забони форсӣ сар мешуд. Пас аз он китобҳо ба забонҳои арабию форсӣ хонанда мешуданд. Онҳо аз тарафи мударрисон ба талабаҳо ба туркӣ шарҳ дода мешуданд. Пас аз он грамматикаи забони арабию меомӯзониданд. Омӯхтани фикҳ (ҳуқуқ) маҷбурӣ буд. Дар хонӣ харочоти таълим аз ҳисоби даромади мулки вақф таъмин мегардид.

Агар эътибор дода бошад, дар мактабхонаҳо фанҳои муҳимтарини табиатшиносӣ хонанда намешуд. Сабаби он, аввалан, алоқаҳои хориҷии хонӣ бо давлатҳои монанди он чандон тараққӣ накарда маҳдуд шуда буд ва бо давлатҳои пешқадами Европа алоқаҳо ба роҳ монда нашуда буданд. Аз ин боис аҷдодони мо аз комёбиҳои фанҳои замонавӣ, табиӣю техникӣ беҳабар буданд. Дар натиҷа ҳукмдорон, намояндагони арқони давлат, сулолаҳо, ки барои тақдири мамлакат масъул буданд, дар дохили чорчӯби худ мемонданд.

1. Дар даври шайбониҳо кадом соҳаҳои илму фан инкишоф ёфтанд?
2. Асарҳои бузурги оид ба илми таърихро қайд кунед. Аҳамияти онҳо барои насли имрӯза дар чистанд?
3. Дар бораи саҳми Субҳонқулиҳон дар бобати илми тиббиёт чихоро доништа гирифтед?
4. Оид ба ҳиссаи Муҳаммад Шайбониҳон ва Убайдуллоҳон ба инкишофи адабиёти он давр чихоро доништа гирифтед?
5. Эҷодиёти Бедил ва Саиди Насафиро муқоиса кунед.
6. Чихатҳои ба худ хоси эҷодиёти Турдиро қайд кунед.
7. Чаро аҷдодони мо аз муваффақиятҳои муҳимтарини илмҳои табиӣ ва техникӣ бебаҳра монда буданд?

1. Рӯйхати обидаҳои меъмориеро, ки аҷдодонамон бунёд карда буданд, тартиб диҳед.
2. Низоми таълими хонии Бухороро бо низоми таълими имрӯзаи Ўзбекистон муқоиса кунед.

§ 14. Ташкилҳои аморати Бухоро

Аз даст рафтани мустақилии давлати хонии Бухоро

Парокандагии ба вучудомада дар хонии Бухоро барои ҳучуми Эрон ба Бухоро шароит фароҳам овард. Аз ин сабаб соли 1736 таҳти сарвари писари шоҳи Эрон Нодиршоҳ Ризоқули лашкар аз Амударё гузашт ва ҳудуди бисёрро истило намуд.

Дар чунин шароити вазнин хони Бухоро маҷбур шуда, аз хони Хива ёрӣ пурсид. Хони Хива Элбарсхон ба ёрӣ шитофт, ин ҳолат Ризоқулиро маҷбур кард, ки ақиб нишинад.

Соли 1740 акнун ҳуди Нодиршоҳ бар зидди Бухоро лашкар кашид. Ин вақт дар хонии Бухоро лашкари доимӣ набуд ва хони Хива, ки бо баргараф кардани низоҳои дохилӣ сарсон буд, ба ёрии хони Бухоро омада натавонист. Яъне барои Нодиршоҳ вазъият хеле мусоид омад.

Зиёда аз ин писари оталиқ Муҳаммад Ҳақимбий Муҳаммад Раҳим ба тарафи Нодиршоҳ гузашт. Абулфайзхон аз наздик шудани Нодиршоҳ ба ҳарос афтада, аз Қаршӣ Ҳақимбий оталиқро ҷеғ зад ва ба назди Нодиршоҳ сафир карда фиристод. Бар дӯши вай

вазифаи расидан ба созишнома оид ба хароб накардани хонии Бухоро супурда шуда буд. Ҳақимбий ин вазифаро ўҳда намуд.

Ҳамин тавр Бухоро бар зидди истилои Эрон истодагарӣ карда натавониста, Абулфайзхон маҷбур шуда, ба шартҳои шартномаи таслимшавӣ имзо гузошт.

Бино ба шартнома, Нодиршоҳ ҳукмдори оӣ, Бухоро бошад, давлати тобеи Эрон эътироф шуд. Инчунин ба миқдори зиёд товон супурда шуд. Ғайр аз ин аз аҳолии Бухоро лашкари 10-ҳазор нафара ташкил карда, ба ихтиёри Нодиршоҳ фиристода шуд. Ба ин лашкар писари Муҳаммад Ҳақимбий Муҳаммад Раҳим қумондон таъин карда шуд. Ҳамин тавр Абулфайзхон дар амал хони лўхтакмонанди ба Эрон мутеъ табдил ёфт. Муҳаммад Ҳақимбий вазифаи қўшбегиро (сарвазир) иҷро мекардагӣ шуд. Тамоми ҳокимият дар амал дар дасти ӯ буд. Акнун барҳам хўрдани ҳукмронии аштархониҳо муқаррар шуда буд.

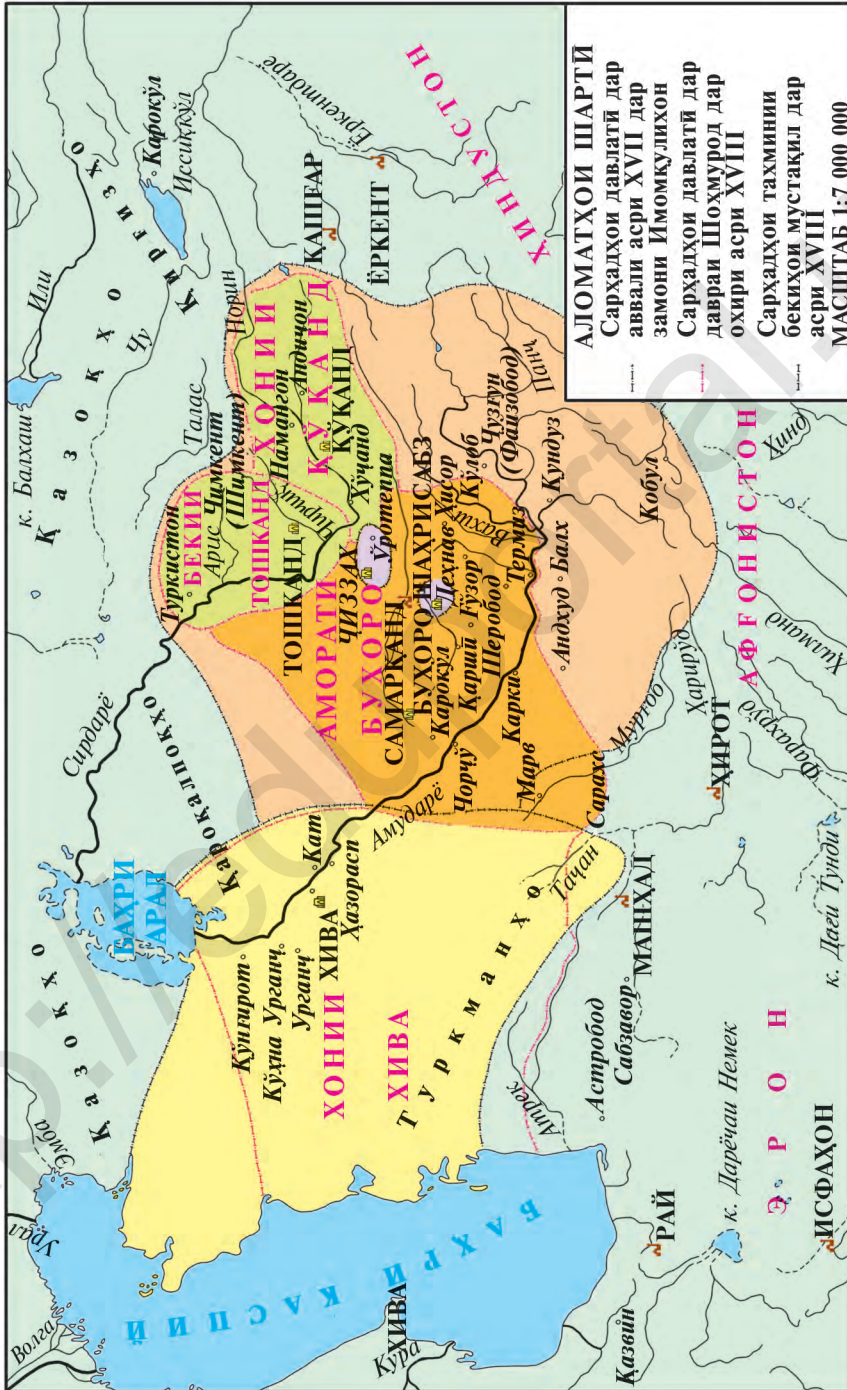
Барпо шудани ҳокимияти сулолаи манғитҳо

Дар замони ҳукмронии сулолаи аштархониҳо обрӯи яке аз қабилаҳои ўзбек-манғитҳо баланд шуда буд. Ин қабила дар замоне, ки ҳокимият пурра дар дасти аштархониҳо буд, аз сидки дил хизмат кард. Аммо баъдтар барои соҳиби нуфуз шудан дар Бухоро ба мубориза даромаданд ва дар даври Ҳақимбий ба мақсад расиданд.

Муҳаммад Ҳақимбий соли 1743 вафот намуд, Раҳимбий бо лашкараш ба Бухоро гашта омад ва аз доштани лашкари доимиаш истифода бурда, дар ҳокимият мисли падараш ба мавқеи алоҳида даъво намуд. Аштархонии охири Абулфайзхон маҷбур шуда, ўро ба ҷои падараш таъин кард.

Баъди кушта шудани Нодиршоҳ дар соли 1747 дар Эрон барои Муҳаммад Раҳимбий барои гирифтани тахти Бухоро шароити мусоид пайдо шуд. Бо амри ӯ соли 1747 Абулфайзхон кушта шуд. Муҳаммад Раҳимбий ба тахт писари Абулфайзхон Абдулмўъминро гузаронд ва ўро ба худ домод кард. Даре нагузашта Муҳаммад Раҳимбий хонҳои сохтаро низ қатл намуд ва соли 1756 ҳокимиятро пурра ба даст гирифт. Аммо манғитҳо ба насли чингизиҳо мансуб набуданд. Аз ин боис ҳукмдорони манғитро худро на хон, балки амир гуфтанд.

ХОНИХОЙ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОЙ XVII—XVIII

Ҳамин тариқ, соли 1756 ба сари ҳокимияти Бухоро сулолаи нав – сулолаи манғитҳо омад. Сулола давлатро то соли 1920 идора намуд. Аз соли 1756 хонии Бухоро акнун аморати Бухоро номида шуд.

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ

Амир Муҳаммад Раҳим сиёсати барпо намудани ҳокимияти мутлақи худ ва барҳам задани бесарусомониҳои дохилро пеш бурд. Мақсад аз ин сиёсат мутамарказ намудани давлат буд. Муҳаммад Раҳим барои амалӣ шудани ин мақсад қатъиян қадам гузошт.

Вилоятҳои Миёнқол, Нурато, Кубодиён, Бойсун, Шаҳрисабз ва Ургут, ки мустақиломро даъво менамуданд, дар давоми чор сол ба зери итоат даромаданд. Дар айни вақт Муҳаммад Раҳим амалиёти кўчонидани он қабилаҳоеро, ки ба ҳокимияти марказӣ тобеъ шудан намехостанд, истифода кард.

Дониёлбий оталиқ ва Амир Шохмурод

Пас аз вафоти Муҳаммад Раҳим амаки ӯ Дониёлбий оталиқ ҳокимиятро ба даст гирифт (1758–1785). Ӯ ба мустаҳкам намудани лашкар, ба вай така намуда кор диданро афзал донист. Ба ҳамаи бекҳои манғит мулкҳои калонро ҳамчун танҳо тақсим карда дод. Андози аз халқ гирифташавандаро зиёд кард. Халқи норозӣ шӯриш мебардошт, Дониёлбий барои пахши онҳо расида наметавонист. Дар даври ӯ кўшиши вилоятҳои Балх, Ҳисор, Кўлоб, Ўротеппа барои мустақилии пурзўр шуд. Худсарихи соҳибони мулки калон аз ҳад гузашт. Дониёлбий дар чунин шароит тахтро ба писараш Шохмурод (1785–1800) супурд. Шохмурод ҳаёти дарвешона ба сар мебурд, бо маслиҳати шайх дар бозор ҳаммолӣ менамуд. Баъд ғилофи корд сохта, ҳамин тариқ рўзгор мебурд. Шохмурод дар фаъолияти худ ба мардум така кард. Ба принципҳои адолат қатъӣ риоя кард. Бо ҳамин чиҳатҳояш дар байни халқ обрӯ пайдо кард.

Амир Шохмурод аз кўдакӣ ҳамчун шахси худочўй, порсо ба воя расид. Мадрасаро хатм карда, ба яке аз тарғиботчиёни ҷамоаи дарвешон табдил ёфт. Халқ ӯро бо эҳтиром “амири маъсум” (амири бегуноҳ) номид.

Амир Шохмурод ислоҳот гузаронида, давлатро мустаҳкам намуд. Ӯ дар ҳаёти мамлакат то чӣ андоза муҳим будани табақаи савдогарон ва хунармандонро дуруст баҳо дод. Аз ин боис барои

пешрафти савдо ва хунармандӣ ҳамаи шароити заруриро таъмин карда дод. Хусусан ба аҳолии Бухоро ёрлики **Тархон** навишта дод. Тибқи он аҳоли аз супурдани бочи даромади савдо озод карда шуд. Аз хунармандон чамъоварии пул, онҳоро ба кори маҷбури чалб кардан манъ шуд. Микдори андози асосӣ-хироҷ кам карда шуд.

Инчунин агар чанг сар шуда монад, барои хароҷоти лашкар андози нави *ҷул* чорӣ карда шуд. Дар водии Зарафшон, воҳаҳои Амударё ва Қашқадарё иншоотҳои обёрӣ таъмир карда шуданд. Дар айни вақт бар зидди он ҳокимони вилоятҳое, ки ба ҳокимияти марказӣ итоат кардан намехостанд, муборизаи шадид бурд. Нуфузи мансаби раис (мухтасиб) ва қозии аскарро (суди ҳарбӣ) баланд кард. Дар роҳи барқарор кардани иқтисодиёти кишвар ислоҳоти пулии Шохмурод аҳамияти калон дошт. Дар тангаҳои замони аштархониҳо микдори нукра кам карда шуда буд. Бино ба ислоҳот ба муомила тангаи софи нукрагин бароварда шуд. Инчунин ба онҳое, ки нукра дошт, рухсат дода шуд, ки ба зарбхона оварда, пул кунанд. Ин амр пеши роҳи чаллобии нукраро гирифт.

Мувофиқи қонуни имзокардаи Шохмурод касе агар ба молу мулк хиёнат кунад, сарфи назар аз мавқеъаш дар чамъият ба ҷазои саҳт кашида мешуд. Ин амр пеши роҳи таҷовуз ба манфиати мардумро гирифт.

Олими машҳур Аҳмади Дониш ба фаъолияти Амир Шохмурод баҳои баланд дода навишта буд, ки “Ў қалами амириро бо либоси қамбағалӣ зеб дод. Аз боғи ҷаҳон решаи душманӣ ва бадиरो қанда партофт ва ниҳоли адолатро парвариш кард”.

- Соли 1756–ҳукмронии аштархониҳо пурра барҳам хӯрд. Ҳокимият ба дасти сулолаи манғитҳо гузашт.

1. Сабабҳои ба Эрон давлати мутеъ шудани Бухороро қайд намоед.
2. Чаро хонии Хива ба Бухоро ёрдам дода натавонист?
3. Мазмуни шартномаи Бухоро-Эронро оид ба таслим шудани Бухоро ҳикоя кунед.
4. Барои барпо шудани ҳокимияти сулолаи манғитҳо дар Бухор қадом омилҳо ёрӣ доданд?
5. Дар бораи аҳамияти корҳои татбиқнамудаи Амир Шохмурод дар бобати мустаҳкам шудани давлатдорӣ чӣхоро доништа гирифтед?

Бино ба қонунҳои Ўзбекистон меҳнати маҷбурӣ дар кадом ҳолатҳо истифода мешавад?

§ 15. Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ дар аморат

Ҳукмронии Амир Ҳайдар

Пас аз вафоти Амир Шохмурод ба тахт писараш Амир Ҳайдар (1800–1826) нишаст. Баъзе ҳокимони вилоятҳо аз бетачрибагии ӯ истифода бурда, барои итоат накардан ба ҳокимияти марказӣ кӯшиданд. Аммо Амир Ҳайдар гарчанде мушқил буд, муқовимати онҳоро шикаста, ба ҳокимияти марказӣ тобеъ намуд. Барҳамхӯрии мустақилии аксарият вилоятҳо захираи заминҳои давлатиро зиёд намуд. Ин боиси афзоиши шумораи коргарон дар заминҳои иҷоравии давлатӣ шуд. Чунин омил ба инкишофи иқтисодиёти аморат хизмат кард.

Амир Ҳайдар гарчанде кӯшиши зиёд ба харҷ дод, аммо дар мамлакат осудаҳолиро пурра таъмин карда натавонист. Барои ин аз як тараф ба ҳокимияти марказӣ тобеъ шуданро нахостани баъзе ҳокимони вилоятҳо ҳалал расонад, аз дигар тараф шӯришҳои халқӣ бар зидди беадолатиро дар ҷамъият сабаб шуданд. Масалан, Амир Ҳайдар маҷбур шуд, ки барои дар таркиби аморат нигоҳ доштани Шаҳрисабз ва Миёнқол мубориза барад. Барои нигоҳ доштани Ўротеппа бар зидди хонии Қўқанд амалиётҳои ҷангӣ бурд. Дар айни замон ҳудудҳои соли 1806 ба ҳучуми хони Хива дучор шуд. Амир аҳолии Бухороро барои ғимояи мамлакат даъват кард. Лашкари Хива дар соҳилҳои Амударё мағлуб карда шуд. Гарчанде лашкари Хива таъқиб намуда, ба берун бароварда шуд, дар кишвар осудаҳои набуд. Даре нагузашта бар зидди сиёсати беадолатонаи давлат ва амалдорони он шӯришҳо сар заданд. Баъзе ҳокимони вилоят ва ашрофони калон барои мустақил шудан аз ҳокимияти марказӣ аз ин вазъият истифода бурдани шуданд. Чунинчун, аҳолии вилояти Марв, ки он ҷо додари Амир Ҳайдар Динносирбек ҳоким буд, соли 1804 шӯриш кард. Қувваҳои зидди Амир Ҳайдар аз ин ҳолат истифода бурдани шуда, Динносирбекро ба тахти аморат гузаронидани шуданд. Аммо ҳокимияти марказӣ бар зидди ин ҳаракат чораҳои қатъӣ дид.

Амир Ҳайдар бар зидди шӯришгарон бо роҳбарии додараш Динносирбек лашкар фиристод. Бо амри лашкаркаш сарбанди

Султонбандӣ, ки аҳолии воҳаи Марвро бо об таъмин менамуд, вайрон карда шуд. Марвиёни беоб монда чойҳои истиқомати хурд тарк намуда, маҷбуран ба дигар диёрҳо кўч бастанд. Динносирбек дар Эрон сарпаноҳ ёфт. Ҳаракатҳои ҳарбӣ аҳолии бе ин ҳам вазнини меҳнаткашонӣ оддиро боз ҳам бадтар карданд. Зиёда аз ин сафарбаркунии ҳарбӣ ва аз муддат пеш ғункунии андозӣ замин сабабгори оғоз ёфтани шӯриши Миёнқол дар соли 1821 шуд. Лашкари амир чанд дафъа кўшиш намуд, ки шӯришро пахш кунад, аммо натиҷа надод. Дар ниҳояти кор амир маҷбур шуд ба шӯришгарон тан дода, оид ба даҳолатнопазирии мулкӣ шахсии онҳо ёрлик дод.

Ҳукмронии Амир Насрулло

Пас аз вафоти Амир Ҳайдар дар муддати кўтоҳ ба тахт ду писари вай нишаст. Аммо онҳо қурбони фитна шуданд. Ниҳоят тахтро писари сеюми ӯ Насрулло (1826–1860) ба даст гирифт.

Амир Насрулло барои ба давлати ягона муттаҳид кардани баъзе бекиҳоро, ки ба таркиби аморат ба номаш расман дохил шуда буданд, бо қатъият мубориза бурд. Барои пурра тобеъ намудани бекиҳои Шаҳрисабз ва Китоб мубориза 30 давом намуд. Ниҳоят, сол 1856 ӯ барои мутеъ намудани Шаҳрисабз ва Китоб муваффақ гардид.

Ғайр аз ин, амирони манғит барқарор намудани ҳокимияти мутлақи худашонро яке аз вазифаҳои асосӣ медонистанд. Баҳри ин мақсад онҳо сиёсати шахспарастии амиронро пеш бурданд. Дар натиҷа шаҳрвандон аз тарси ҷазо номи амирро бо овози баланд ба забон намегирифтагӣ шуданд. Табақаҳои ҳукмрон ба амир хушомадгӯӣ менамуданд. Амалдорон кўшиш менамуданд, ки ҳоло амир амр накарда, хоҳишу иродаи ӯро дарк намоянд. Ҳар як амалдор аз қаҳри амир, амалдори хурд аз қаҳри амалдори аз худаш калон тарсида зиндагӣ менамуд. Барои амниятӣ мавқеъ, мулк, ҳаёти худаш ва оилааш ҳамин гуна муҳити тарсу ваҳм ба вучуд омада буд, ки ҳеҷ касе аз фардои худ умедвор набуд.

Муносибат бо хониҳои ҳамсояи Ўзбек

Дар муносибати аморати Бухоро бо хониҳои Қўқанд ва Хива тоқатфарсогӣ бартарӣ дошт. Асоси ин бетоқатиро мақсади ба роли пешбарандагӣ дар минтақа шудани аморати Бухоро ва аз ҳисоби ин ду хонӣ мустаҳкам шуда гирифтани ташкил меод.

Аз ин сабаб аморати Бухоро соли 1842 ҳатто хонии Қўқандро истило намуд. Аммо тобеяти хонии Қўқанд ба аморати Бухоро дар давом накард. Худи ҳамон сол дар натиҷаи сар шудани шўриши зидди истилои Бухоро дар Қўқанд хонии Қўқанд мустақилии худашро барқарор намуд.

Дере нагузашта байни ин ду давлат боз чанг сар шуд. Соли 1843 амир Насрулло барои ба даст даровардани Хучанд ва Ўротеппа бар зидди хонии Қўқанд муборизаро сар кард. Ин ду шаҳр давоми даҳсолаҳо аз даст ба даст мегузашт. Ниҳоят ин дафъа дасти Бухоро баланд омад.

Соли 1843 барои вилояти Марв ҳаракатҳои ҳарбии байни Бухоро ва Хива сар зад. Лашкари Хива дар наздикии Ҳазорасп лашкари Бухороро ба мағлубият дучор намуд. Лекин Марв дар таркиби аморати Бухоро монд. Фақат соли 1845 хонии Хива Марвро ишғол кард.

1. Амир Ҳайдар барои мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ чӣ гуна тадбирҳоро амалӣ намуд?
2. Дар замони Амир Насрулло кадом омилҳо пурзӯр шудани ҳокимияти аморатро таъмин карданд?
3. Чаро дар замони манғитҳо низ байни давлатҳои ўзбек муносибати тезутунд давом ёфт?

§ 16. Идоракунии давлатӣ дар аморати Бухоро

Ислоҳоти идоракунии сохтори давлатӣ ва маъмури

Аморат аз рӯи сохтори давлатӣ монархияи мутлақ буд. Ҳукмдори олий-амир ҳуқуқи номаҳдуд дошт. Тамоми ҳокимият дар дасти ӯ чамъ шуда буд. Амир дар айни замон раҳнамои маънавии давлат низ буд. Чунки ӯ бо амалдорони олимартабаи олитарин (аркони давлат) ва сардорони қабилаҳо маслиҳат намуда, кор мебурд.

Дар соҳаи идоракунии давлатии аморат баъзе ислоҳот гузаронида шуд. Чунончи, даргоҳ ва девонҳои идоракунии, ки замони аштархониҳо вучуд доштанд, бекор карда шуданд. Акнун иҷро намудани ягон вазифаи давлатӣ бо супориши рӯйирост ягон арбоби давлатие, ки дар ин ё он лавозим дар дарбор буд, ё ягон шахси

бонуфуз амалӣ мешуд. Мувофиқи он ба лавозими қўшбегӣ мақоми давлатӣ дода шуд, акнун ў дар давлат пас аз амир шахси дуюм ба ҳисоб мерафт. Аз ин сабаб ҳам ў дар Арки амир зиндагӣ мекард. Ғайр аз ин лавозими оталиқ, ки дар замони ҳукмронии аштархониҳо дар давлат нуфузи хеле калонро дошт, мавқеъашро гум кард. Бо як сухан, дар аморат лавозимҳои гуногуни давлатӣ ё баланд бардошта, ё паст фароварда шуд. Вобаста ба он доираи ваколати соҳиби лавозим ё васеъ ё маҳдуд шуд. Дар дарбор (сарой) чамъ қариб сесад нафар гурӯҳи амалдорони хурду калон хизмат мекарданд. Қариб 30 нафари онҳо лавозими баланди давлатӣ ба шумор мерафтанд.

Таксимоти маъмурии аморат

Аморат аз нигоҳ маъмурий ба вилоят ва ноҳияҳо (туманҳо) тақсим мешуд. Дар адабиётҳо дар замони манғитҳо мавҷуд будани

27 вилоят (бекӣ) қайд шудааст.

Вилоятҳоро бекҳо – ҳокимон идора мекарданд. Ба ин лавозим асосан сарварони қабила (амир) таъин мешуданд. Ба воҳидҳои дигари маъмурию ҳудудӣ миқдори замини обёришаванда мизон буд. Масалан, сад ҳазор таноби замини аз чўйбор ва канал обёришаванда як *туманро* (ноҳияро) ташкил меод. Панҷоҳ ҳазор таноб замин, ки аз як чўй обёрӣ мешуд, *ҳазора*, бисту панҷ ҳазор таноб замин *ҳазора*, 10—15 ҳазор таноб замини обёришаванда *обикори* деҳа, деҳаи дорои 400 таноб замин *қория*, 300 таноб замин ва аз он ҳам кам, сарфи назар аҳолии зиндагӣ мекунад ё не, марза ном дошт. Зами ни баъзе деҳаҳо хеле кам буд. Бинобар ин идора намудани ҳар яки ин деҳаҳо аз нигоҳ иқтисодӣ зарарнок буд. Аз ин рӯ якчанд деҳаҳои хурду калон якҷоя карда, воҳиди ягонаи маъмурий ташкил намуда, онро *амлок* меномиданд. Онҳоро *амлокдорон* ба *оқсақолон*, *амин* ва *миробҳо* таъин намуда, идора мекарданд.

Амлокдор (яъне соҳиби мулк) ҳосили ба даст омадаро ба ҳисоб мегирифт, сари вақт супурдани андоз, дигар пардохтҳоро назорат мекард. Вазифаи асосии *амин* (маънояш шахси боваринок, ҳалол) аз чамъ овардани андоз ва дигар даромадҳо, назорат аз болои аҳолии ва тақсими оби чўйборҳо ба кишти зироат иборат буд. *Мироб* сари вақт таъмир шудани иншоотҳои об, тақсим кардани обро аз рӯи чўйҳо ба деҳот таъмин мекард.

Лавозимҳои баланди давлатӣ

Муассисаҳои давлатии аморат аз идораҳои молиявӣ, миршабӣ, қозиёт ва ҳарбӣ иборат буд. Чуноне ки дар боло зикр шуд, ҳокимияти олии иҷроия дар дасти *қўшбегӣ*, яъне сарвазир (вазири бузург ҳам мегуфтанд) ҷамъ шуда буд. Ӯ аҳволи идоракунии мамлакат, молия, ҳазина, андоз ва пойтахт – шаҳри Бухороро назорат мекард. Дар айни вақт ҳама вилоятҳо ба ӯ итоат мекарданд. Дар аморат пас аз *қўшбегӣ вазири молия* (девонбегӣ) меистод. Ӯ *қўшбегии поён* ҳам ном дошт. Вазири молия бо масъалаи закот машғул мешуд. Амалдоре, ки дар лавозими оталиқ таъин мешуд, хусусан дар замони Шайбониҳо, баъд дар даври аштархониҳо мавқеи калон дошт, акнун дар аморат ӯ масъули корҳои обёрии вилоятҳои Бухоро ва Самарқанд, инчунин тақсимоти об буд.

Вазифаи асосии дар лавозими *парвоначӣ* таъиншуда мисле, ки дар хонии Бухоро буд, ёрликҳои ҳукмдори олиро ба амалдорон расонда, инчунин бо масъалаи ҷамоаи арабҳои муқими аморат машғул мешуд.

Дар баъзе ҳолатҳо ба амалдори дар мақоми парвоначӣ истода ба ба шахсият, дам мавқеъаш дар ҳаёти сиёсии мамлакат вазифаҳои муҳим супурда мешуд. Чунончи, вақте, ки дар Марв додари Амир Ҳайдар Динносирбек бар зидди ӯ исён бардошт, Ниёзбек парвоначӣ барои паҳши исён қумондон карда фиристода шуд. Ё Амир Насрулло соли 1842 баъди истилои Қўқанд ба он ҷо Иброҳим парвоначиро ноиб карда таъин намуд, яъне мавқеи ӯ дар ҳаёти аморат ба инobat гирифта шуд. Бо як сухан, нуфузи ин ё он лавозими давлатӣ ба киро таъин намудан вобаста шуда монда буд.

Амалдоре, ки ба лавозими *сариноқ* менишаст, фармонҳои амирро ба хизматчиёни давлатии ҳалқаи поёнӣ расонида, иҷрои ин фармонҳо ва бо ташкили фаъолияти ин хизматгорон, ки эҳтимол ба мансабҳои давлатӣ менишаст, машғул мешуд.

Иноқи хурд ҳуччатҳои сафирони давлатҳои хориҷиро қабул карда мегирифт. Инчунин барои мўҳри амир шахси ҷавобгар буд. Боз як мансаби муҳими давлатӣ *тўқсабо* буд. Вай вазифаи масъулиятноки нигоҳ доштани байрақи давлат, инчунин ҳамчун шахси бозътимод дар маросимҳои олии давлатӣ ба дастархон кашидани таомро бар дўш дошт. Аз сабаби он, ки ин вазифа хеле

масъулиятнок буд, ба вай ҳамчун манбаи даромадаш як ноҳия (туман) вобаста карда шуда буд.

Дар идоракунии давлат инчунин *кўкалдош* (сарвари хизмати амнияти давлатӣ), *меҳтар* (амалдоре, ки бо то чӣ андоза дуруст сарф шудани андоз ва дигар даромадхоро назорат мекард), *қутвол* (амалдоре, ки чараёни сохтмонро аз ҳисоби давлат назорат менамуд), *огабошии дар*, *мирохур* (сарвари аспхонаи амир), қаровулбегӣ (посбони шаҳр ва роҳҳо), *шиговул* (ташкилкунандаи қабули сафирони кишварҳои хориҷӣ), *муширф* (амалдоре, ки тўҳфаҳои ба амир тақдимшударо, инчунин даромади андозро ба рўйхат мегирифт), *дастархончӣ* (амалдори барои ташкили зиёфатҳо дар ҳузури амир масъул), *китобдор* (сардори китобхонаи амир), *додхоҳ* (амалдори масъул барои расонидани аризаи чабрдидагон ба амир ва чавоби амир ба аризадиҳанда) барин лавозимҳои баланди давлатӣ низ буданд.

Назорат бар риоя шудани талабҳои шариат

Амал кардан ба қонунҳои шариатро дар ҳаёти ҷамъият ва давлат аз тарафи *шайхулислом*, *қозикалон*, *муфтий*, *муҳтасиб* (раис) ва *садрҳо* таъмин карда мешуданд.

Шайхулислом сарвари ҳамаи рўҳониёни мусулмон (хизматгорони дар лавозими динии ташкилотҳои динӣ буда) дар давлат рўҳонии аз ҳама баландмартаба, арбоби дин ба ҳисоб мерафт. Мартабаи он чунон баланд буд, ки ҳатто ҳукмдори навбатӣ бе розигии ӯ ба тахт наменишаст.

Ӯ барои аниқ иҷро шудани талабҳои шариат дар кишвар назорат мебурд. Ба шайхулислом ҳатто *Қозикалон* – қозии олий (агар бо забони имрӯза гўем, раиси Суди олий) низ итоат менамуд.

Қозикалон баъди шайхулислом дар мартабаи дуюм буд. Ӯ ғайр аз бурдани қорҳои суд, аз болои ҳимояи шахсони бепарастор, беаёно бечораҳо назорат мебурд. Дар аморат суд дар вилоят, ноҳия ва деҳа ташкил шуда буд.

Дар аморат ваколати *муҳтасиб* (раис) васеъ шуд. Маълум аст, ки муҳтасиб барои гирифтани пеши роҳи қаллобӣ дар бозор, фурӯши маҳсулоти бесифат, дуздӣ (сангу тарозу) ва то чӣ андоза риоя шудан ба ченақҳои дарозӣ ва риоя ба қоидаҳои шариат аз тарафи

аҳолиро назорат мебурд. Вай бар зидди истеъмоли нўшокиҳои манъшуда ва судхўрӣ чораҳои қатъӣ мекунид.

Инчунин ба ин сохтор *муфтӣ* ва *садрҳо* низ мавқеи калон доштанд. Чунончи, муфтӣ уламос буд, ки оид ба масъалаҳои динию ҳуқуқӣ, Қозикалон мураккаб меҳисобид, бар шариат асос карда фатво мебаровард. Вай фатвояшро бо мўхри худаш тасдиқ менамуд. Қозӣ дар асоси ҳамин фатво ҳукм мебаровард. Садрҳо идоракунандаи мулкҳои вақф буданд.

Таноб (чилбур, арғамчин)—воҳиди дарозӣ барои чен кардани майдони кишту кор. Майдони 1 таноб замин 8,33 сотих, 1 гектар замин ба 12 таноб баробар буд.

1. Дар идоракунии аморат чӣ гуна тағйиротҳо ба вучуд омад?
2. Барои тақсими маъмурию ҳудудии аморат чӣ асос шуда буд ва чаро?
3. Амлок чӣ буд ва он чӣ гуна идора мешуд?
4. Дар бораи лавозимҳои баланди давлатии аморат чихоро доништа гирифт?
5. Дар аморат кори суд чӣ гуна ба роҳ монда шуда буд?

Холо дар байни давлатҳои дунё монархия мавҷуд аст. Ба донишхоятон аз фанни “Асосҳои давлат ва ҳуқуқ” таъя карда, онҳо аз монархияҳои асримиёнагӣ чӣ гуна фарқдоранд, аниқ намедонанд.

§ 17. Кори ҳарбӣ дар аморат

Сохти лашкари доимии аморат.

Ҳукмдорони аморат аз қисмати аштархониҳо нағз доништа гирифта буданд, ки надоштани лашкари доимо амалкунанда ба кадом оқибатҳои фочибор овардана мумкин.

Дар нимаи дууми асри XVIII низ лашкар ҳамон номунтазам (қора черик) буда, он барои бартараф кардани хавфи дохилӣ ва хориҷӣ қодир набуд. Амронии Бухоро аз ибтидои асри XIX сар

карда, ба ташкили лашкари доимӣ пардохтанд. Ин корро Амир Ҳайдар оғоз намуда. Лашкари доимӣ *навқария* ном гирифт.

Бино ба фармони амир *қора черик* ғангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ аз байни аҳоли ҷамъ карда мешуд. Фармон дар бозорҳо эълон шуда, дар ҳамон ҷо рӯйхати ба қора черик ҷалбшудагон овехта мешуд. Баробари осудаҳои мамлакат ба қора черик рухсат меоданд, ки ба хонашон баргарданд.

Ислоҳоти ҳарбии соли 1837 Муаммоҳои вобаста ба ташкили лашкари мунтазам дар замони Амир Насрулло пурра ҳал гардид. Вай соли 1837 ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд. Тибқи он се намуд лашкари иборат аз *сарбозон*, *навқарон* ва *тўпчиҳо* ташкил ёфт. Аскарони пиёда мунтазам сарбоз, аскарони савора навқар ном гирифта буданд. Аввал қисми сарбозон аз 800 нафар, қисми тўпчиҳо аз 250 нафар иборат буданд. Сарбозон ба ба ҷузъитомҳои (подразделение) *саднафарӣ*, *панҷоҳнафарӣ*, *бисту панҷнафарӣ* ва *дахнафарӣ* ҷудо мешуданд.

Барои лашкари доими либоси махсус, кулоҳ ҷорӣ карда шуд. Кулоҳ дар ҳар як се сол иваз карда мешуд. Ҷараёни бо аслиҳа таъмин намудани яроқу аслиҳа аз як сол бештар давом мекард.

Амир Насрулло барои дар як ҷой нигоҳ доштани лашкар дар канори шаҳри Бухоро иборат аз 800 хона манзилгоҳ – “Сарбозхона” созонд. Муддати хизмати лашкари доимӣ маҳдуд набуд. Аскарони дар сарбозхона зиста бо ҳунармандӣ ва савдо низ машғул мешуданд.

Лашкари Бухоро

Мансаб ва унвонҳои ҳарбӣ

Амир ба сифати сарвари давлат сарқумондони олии лашкар буд. Пас аз он *вазири ҳарбӣ* меистод. Вай сарқумондони лашкар буд ва ўро *тўпчибошӣ* ҳам мегуфтанд. Дар лашкар унвонҳои ҳарбии *панҷсадобшӣ*, *юзбошӣ*, *элликбошӣ* (панҷохбошӣ), *ўнбошӣ* (дахбошӣ) буданд. Қисми ҳарбии муқими қалъа ва қўрғонҳо (гарнизон) аз тарафи саркардаи унвонаш тўқсабо идора мешуд. Унвони тўқсабо агар бо унвонҳои ҳарбии ҳамондавраи Россия муқоиса шавад, ба сардори полк баробар буд.

Бино ба зарурият ба амалиётҳои ҳарбӣ *додхоҳ* (дар мақоми сардори якҷанд полк) ва *парвонаҷӣ* (мақоми сарлашкар) ҷалб мешуданд.

Дар аснои ҳаракатҳои ҳарбӣ вазифаи сардори қароргоҳи ҳарбӣ (ба забони имрӯз ғўем, штаб) ба *нақиб* вогузор карда мешуд. Вай ҳамчун сардори қароргоҳ ҳаракатҳои ҳарбиёро ба нақша мегирифт. Барои дуруст тақсим намудани қувваҳои низомӣ дар майдони ҷанг масъул буд. Нақибҳо хангоми юриши ҳарбӣ оид ба сохти лашкар, аслиҳа ва ҷойгиршавӣ, ҳаракати он ва бурдани ҷанг дорои дониши кофӣ буд. Дар айни вақт дар бораи қисми пеш, қисми ақиб, қаноти рост ва чап, марказ, камингоҳи лашкар маълумот ҳам дошт.

Дар лашкари аморат *қозӣ аскар*, *муҳтасибон* ва *аскарони муфтӣ* низ хизмат мекарданд. Ҳар кадоме аз онҳо дар доираи мансабашон масъаларо ҳал менамуданд. Чунончи, муҳтасиб ҳарбиён то чӣ андоза ба қоидаҳои шароитро риоя мекунанд, тахти назорат мегирифт.

Қозӣ аскар бошад, корҳои ҷиноии дар қисмҳои ҳарбӣ содиршуда, ариза ва шикоятҳоро дида баромада, оиди онҳо ҳукм мебаровард.

Муфтӣ аскар бошад ҳукми оид ба ҳарбиён баровардаи қозӣ аскарро то чӣ андоза ба шариат мувофиқ аст, дида мебаромад.

Лашкари мунтазами аморат ҳар замон аз назорат гузаронида мешуд. Назоратро амир, агар амир иштирок накунад, қўшбегӣ мегузаронд.

Таъминоти яроқу аслиҳа ва лашкар

Дар нимаи якуми асри XIX сифати яроқу аслиҳаи лашкарони давлатҳои ўзбек, хусусан аморати Бухоро паст буд. Чунончи, аскарони аморат бо *пилтамилтиқ*, *туфангча*, *найзаи дароз* ва

шамшери қач мусаллаҳ буданд. Аскарон барои ҳимоя аз тир бо *ҷавшан* ва *кулоҳи оҳанӣ* мепўшиданд.

Аз миёнаҳои асри XIX сар карда ҳиссаи аслиҳаи тирфишон (милтиқ ва тўп) афзуд. Сарлашкарон ғайр аз туфангча ва шамшер *милтиқи* дустволӣ доштанд. Дар ихтиёри қисми тўпчиёни лашкар 50 то тўп буд. Дурустии тўпхоро мутахассисони рус ва форс назорат менамуданд. Тўпи калибраш хурди “Хитойчӣ” номдошта ҳангоми амалиётҳои ҳарбӣ ба зини шутурҳо маҳкам карда мешуданд.

Дар аморат устохонаҳои оиди истехсоли яроқ сохта шуданд. Масалан, тўпхоро дар устохонаи Самарқанд рехта мешуданд, *пороҳ* дар шаҳри Қаршӣ тайёр мешуд. Ҳунармандони порохсозро *дорукаш* меномиданд.

Ҳангоми амалиётҳои ҳарбӣ масъалаи ҷойгиркунии лашкар бо роҳи ҷудо кардани яктогӣ ҷодар барои ҳар даҳ нафар сарбозон ва тўпчиён ҳал карда мешуд. Яроқи аслиҳа, тир ва асбобу анҷоми барои ҷанг муҳим ба аспу ароба ба манзил расонида мешуд.

Амир Насрулло эҳтиётоти лашкарро, пеш аз ҳама бо маҳсулоти рўзмарра қонё менамуд. Баъдтар барои аскарони лашкари доимӣ маош меодагӣ шуданд. Чунончи, барои сарбоз ва тўпчӣ ҳар се моҳ як тилло меодаданд. Алабта барои лашкарқашони унвонаш баланд миқдори маош баландтар буд. Масалан, юзбошӣ дар як моҳ шаш тилло, қаровулбегӣ чору ним тилло, панҷоҳбошӣ ҳаштоду панҷ танга, сарлашқари қалон ду ҳазор тилло мегирифт.

Ғайр аз ин дар аснои ҳаракатҳои ҷангӣ сарфи назар аз мансабу унвон барои ҳар як иштирокчӣ рўзе як тилло дода мешуд. Аскарони оддӣ барои се рўз як танга, даҳбошӣ барои ҳар ду рўз як танга, қаровулбегӣ барои як рўз ду танга ва садбошӣ чор танга маоши иловагӣ мегирифтанд.

Дар айни замон аскарони лашқари мунтазам дар давоми хизмат аз андоз ва маҷбуриятҳои гуногун озод буданд. Ба аъзоёни оилаи аскарони ҳалокшуда дар ҷанг, инчунин аскарони вафотқарда ҳангоми хизмат барои дафн миқдори муайяни пул ва қанӣ меодаданд.

1. Ислоҳоти ҳарбии соли 1837 чӣ гуна аҳамият дошт?
2. Қисмҳои таркибии лашкари мунтазами аморатро қайд кунед.
3. Яроқу аслиҳаи лашкари аморат аз чӣҳо иборат буданд?
4. Дар бораи таъминоти моддии лашкар чӣҳо медонед?
5. Рӯйхати мансабҳо ва унвонҳои ҳарбии лашкарро тартиб диҳед.

Оид ба имтиёзҳои, ки хизматчиёни ҳарбии Республикаи Ўзбекистон доранд, маълумот ҷамъ карда оед.

§ 18. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар аморати Бухоро

Худуд ва аҳолии он Дар асри XIX сарҳади аморат худуди водии Зарафшон, вилояти Қашқадарё, вилояти Панҷакент, водии Ҳисор, вилоятҳои Хуҷанд ва Ўротеппаи Тоҷикистон, худудҳои болооби дарёи Зарафшон, як қисми Афғонистон, қисми то дарёи Мурғоби Туркменистон, ҳамаи худудҳои то Туркистон будаи Қазоқистонро дар бар мегирифт ва 200 ҳазор метри мураббаъро ташкил медод. Бинобар ин худуди аморат нисбат ба даври аштархониҳо якҷанд маротиба васеъ шуда буд.

Аз нимаи дууми асри XVIII дар натиҷаи инкишофи иқтисодиёти аморат дар навбати худ ба сабабгори афзоиши аҳоли шуд. Дар нимаи якуми асри XIX аҳолии аморат аз 2 миллион нафар иборат буд. Аксарияти қисми аҳолиро ўзбекон ташкил медоданд.

Дар аморат ғайр аз ўзбекон тоҷикон, туркманҳо, казокҳо, кирғизҳо, қароқалпоқҳо, форсҳо, арабҳо, яҳудиҳо ва намояндагони дигар халқҳо зиндагӣ мекарданд. Қисми калони аҳоли зиндагии муқим аз сар мегузaronиданд. Таркиби иҷтимоии аҳолиро ашрофони ҳукмрон, уламоҳо, хизматчиёни муассисаҳои дунёвӣ, савдогарон, хунармандон ва деҳқонон ташкил медоданд.

Худуд ва аҳоли Дар иқтисодиёти аморат соҳаи кишоварзӣ (хоҷагии қишлоқ) соҳаи асосӣ буд. 90 фоизи аҳоли дар ин соҳа меҳнат мекард. Дар 75 фоизи заминҳои обёришаванда пахта мекориданд. Дар замини боқимонда маҳсулоти боғ, полиз ва сабзавот, дар кўҳҳо пистаи кўҳии дар тамоми Осиё машҳур тайёр карда мешуданд.

Чорводорӣ низ хеле инкишоф ёфта буд. Асоси онро гўсфанд-парварӣ ташкил мекард. Дар биёбонҳои кишвар 12 миллион сар гўсфанд парвариш мешуд. Хусусан парвариши гўсфандҳои карокули пўсташ чингилаи зебо хеле пеш рафта буд. Ватани ин гўсфандҳо бекии Қарокўл буд. Аз ин боис ин насли гўсфандҳо карокўл ном гирифта буд. Пўсти барраҳо дар бозори ҷаҳон харидоргир буд.

Дар шароити Осиёи Миёна дар ҳамаи замонҳо бе обёрии сунъӣ кишоварзиро пеш бурда менамешуд.

Заҳмат, сабру тоқати меҳнаткашон кори доимии иншоотҳои обёриро таъмин менамуд. Дехқонон дар давоми асрҳо оиди истифодаи об таҷрибаи калон пайдо карда буданд. Онҳо чунин иншоотҳои обёрикуниро бунёд карда буданд, ки қоил нашудан илоҷ надорад. Хусусан, маҳорат дар бобати сохтмони сарбандҳои обро тақсимкунанда исботи он аст.

Чархифалакҳои каналҳо ва дарёҳо аз ҳама бештар кор фармуда мешуданд. Чунин чархифалакҳо (чиғирҳо) обро то 4 метр аз он баландтар бароварда медоданд. Бо истифода аз асп, шутур, хар ва барзгов низ чархифалакҳоро гардонда, обро аз ҷўйҳои чуқур боло мебароварданд.

Олоти меҳнати дехқонон хеле содда буд. Омочи оддии дехқонон олоти асосии дехқонӣ буд. Асп, барзгов, шутур, хар такагоҳи дехқонон ба шумор мерафтанд.

Заминдорӣ Дар аморат мисли пешина шаклҳои заминдории давлатӣ (онро амлок мегуфтанд), *мулк* (хусусӣ) ва *вақф* монда буд. Давлат заминҳои беоб, ҷўл ва тўқайзорро ба ҷамоаҳои кўчманчӣ тақсим карда дод. Онҳо барои истифода аз ин заминҳо ба давлат андоз месупурданд. Ин гуна заминҳо фуруҳта ё иваз карда намешуданд. Як қисми дигари заминҳои давлатӣ ба аъзоёни сулола, мансабдорони бузурги давлатӣ барои хизматҳояшон дар назди давлат дар шакли *суюғол* инъом карда мешуд. Аммо дар замони ҳукмронии манғитҳо соҳибони суюғалҳо мавқеи дар замони аштархониҳо дошташонро аз даст доданд. Акнун соҳиби суюғол ба хазинаи давлат хироҷ супурда, бино ба даъвати ҳукмдор дар ҳолати зарурӣ бо қорачерикаш дар юришҳои ҳарбӣ иштирок мекард.

Дар замони манғитҳо инъом кардани *танҳо* пурзўр шуд. *Танҳодор* на ба замин, балки ба дараҷаи мансабаш нигоҳ карда ба қисми муайяни андоз соҳибӣ карда метавонист. Замини аз ҳама хурди танҳо 36–60 танобро (3–5 гектарро) ташкил меод. Андози бештар низ айнан аз ин замин меомад. Инчунин, дар даври манғитҳо ҷамоаҳои деҳқонон бекор карда шуданд. Ба ҷои онҳо деҳқонони иҷоракор пайдо шуданд. Як қисми заминдорӣ бо хизмати давлатӣ вобаста набуд. Ин гуна заминҳо, асосан, ба арабҳои амонат, ки асрҳо боз зиндагӣ мекарданд, тааллуқ доштанд. Аз ин заминҳо ба миқдори 1/10 андоз гирифта мешуд. Қисми дуюми заминдорӣ (мулки хур) бо хизмати давлатӣ вобаста буд. Ин гуна заминҳо дар натиҷаи хизмату ҷасоратҳои алоҳида да нр назди ҳукмдор дода шуда буданд.

Ба шахсони соҳиби ин замин ёрликҳои махсус дода, онҳо аз додани тамоми андозҳо озод карда шуда буданд.

Заминҳои вақф заминҳо барои масҷид, мазор, хонақоҳ, мактабхона, мадраса ва мақбараҳо буданд. Ин гуна заминҳо аз ҳисоби заминҳои мусодирашуда ва заминҳои аз тарафи давлат, заминдорони калон ҳадяшуда ба вуҷуд омада буданд. Сарфу хароҷоти асосии масҷид, мадраса, қабристонҳо, инчунин нафақа ва маошҳои до-нишбўён, мударрисон ва мутаваллиҳо аз ҳисоби заминҳо вақф таъмин мешуданд. Мулки вақфро мутавалли тасарруф карданаш мумкин буд.

Сиёсати андоз

Хироч дар даври амонат низ андози асосии давлат ба ҳисоб мерафт. Миқдори он қисми 2/5-и ҳосилро ташкил меод. Дар асри XIX як миқдори хироч бо пул ситотинда мешуд. Аз боғ, заминҳои кишти полиз, сабзабот андози танобона гирифта мешуд. Миқдори ин андоз ба наздик ё дур будани кишти зироат то бозор вобаста буд.

Баъдтар ба полиззор андози нав – *пули қўш* чорӣ гардид. Миқдори он аз ҳар як ҷуфти баргзгови барои кишти замин истифодашаванда муайян мегардид. Ҳаҷми закот ба миқдори молу мулки зери андоз ва қиматаш 2,5 фоизро ташкил меод. *Закот* асосан аз соҳибони чорво ва савдогарон кашида мешуданд. Танобона, закот, пули қўш дар шакли пул гирифта мешуд. Ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ ба аҳоли андози фавқуллода *тўла* чорӣ мегардид.

1. Сархадоти ҳудуди аморатро қайд кунед.
2. Таркиби миллии аҳолии аморатро кихо ташкил меоданд?
3. Барои инкишоф додани соҳаи хоҷагии қишлоқ кадом чораву тадбирҳо андешида шуданд?
4. Рӯйхати воситаҳои иншоотҳои обёрикунӣ ва олооти меҳнати дар кишоварзӣ истифодашавандаро тартиб диҳед.
5. Дар мулки суюрғоли мулкдории аморат чӣ гуна дигаргуниҳо рӯй доданд?
6. Дар аморат кадом андозҳо дар амал буданд?

Дар бораи намудҳои андоз, ки имрӯз дар Ўзбекистон чорӣ шудаанд, маълумот чамъ кунед.

§ 19. Шаҳрҳои аморат. Савдои дохилӣ ва берунӣ

Мавқеи шаҳрҳои калон дар ҳаёти иқтисодии аморат

Шаҳрҳо дар ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи мамлакат ҳамеша аҳамияти калон доштанд. Зеро шаҳрҳо тақягоҳи ҳокимияти давлатӣ, вазифаи маркази савдо ва ҳунармандӣ, маданият ва маскани илму фанро иҷро мекарданд. Яке аз онҳо шаҳри Бухорои дорои таърихи беш аз 2500 сол, ки бо номҳои „Ҷамоли худо“, „Гумбази дини ислом“ машҳур гаштааст, ба шумор мерафт. Шаҳри Бухоро соли 1533 пойтахти хонии Бухоро шуд.

Дар замони шайбонӣ Абдуллоҳони II пурра ба пойтахт табдил ёфт. Дар замони аштархонӣ ва манғитҳо низ Бухоро пойтахт шуда омад (1601–1920). Бухоро маркази маърифати тамоми Осиёи Марказӣ буд. Дар ин ҷо аз Хива, Қўқанд, Ҳисор, Самарқанд ва диёрҳои мусулмонию Россия донишҷўён омада, таҳсили илм менамуданд. Зеро маскани маданият, илму маърифат Самарқанд мавқеи аввалашро аз даст дода буд.

Шаҳр бо девори аз хишти пухта ва девори поҳса ихота шуда буд. Ба шаҳр аз 12 дарвоза мебароманд. Аҳолиаш қариб 60 ҳазор нафар буд. Инчунин шаҳр беш аз 100 мадраса, беш аз 300 масҷид, 38 то корвонсарой дошт. Ҳар сола то 12–15 ҳазор шутур ба ин корвонсаройҳо мол оварда мешуд. Дар қори савдо, амнияти савдогарон корвонбошиҳо масъул буданд.

Самарқанд

Самарқанди дар тўйи замин бо номи “Сайқал” маъруф дар давоми солҳои зиёд мавқеи аввалаи худро аз даст дода буд. Сабаби он ҷангҳои хонавайронкунандаи дохилии замони аштархониҳо, ҳамлаи қабилаҳои кўчманчӣ аз берун шуд.

Манғитҳо барои барқарор кардани Самарқанди ба хароба табдилшуда чораҳо диданд. Хусусан Раҳимбий кори эҳёи шаҳро аз овардани об сар кард. Аммо кам шуда рафтани шумораи аҳолии шаҳр натиҷаи чашмдошт надод.

Амир Шохмурод дар ин масъала чораҳои ҷиддӣ андешид. Ӯ барои эҳёи шаҳр ва афзоиши аҳолии шаҳр аз дигар шаҳрҳо аҳолиро маҷбуран кўчонида овард. Гарчанде корҳои бунёдгарию шаҳр пас аз вафоти ӯ давом кард, лекин шаҳр асосан дар даври вай аз нав бунёд шуда буд.

Дар манбаъҳо чунин навишта шудааст: “Ободии ҳозираи Самарқанд соли 1780, яъне аз даври Шохмурод сар шуда, соли 1809 ба намуди шаҳр оварда шуд”.

Дар ибтидои асри XIX шаҳр бо девори баланд иҳота шуд. Ба шаҳр аз 6 дарвоза мебароманд. Дар он боғҳо, чўйбору захбурҳо ва ҳавзҳо, корвонсаройҳо ва ҳаммомҳо кор мекарданд. Кўчаҳо 6 дарвозаи шаҳро дар майдони Регистон мепайваст. Ба туфайли корҳои бунёдкорӣ даре нагузошта шумораи аҳоли ба 25–30 ҳазор нафар расид.

Ҳунармандӣ

Ҳунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии шаҳрҳои аморат аҳамияти калон дошт. Намуди асосии ҳунармандӣ бофандагӣ буд. Алоча, бўз, ба бўз пахш кардани гул, чит, шоҳии Бухоро, бахмали сурхи Самарқанд машҳур шуда буд. Рўмоли аз нах ресидашуда, чойишаб, бофтани салла низ васеъ паҳн шуда буданд.

Оҳангарӣ низ яке аз соҳаҳои асосии ҳунармандӣ буд. Оҳангарон дос, корд, инчунин, яроқу аслиҳа месохтанд. Заргарӣ, кулолӣ, кандакорӣ чўб, бофандагӣ, либос, пойафзал тайёр намудан низ соҳаҳои пешрафтаи ҳунармандӣ шуда буданд. Кандакорӣ чўб аҳамияти алоҳида дошт. Аз навда сабад мебофтанд. Дар шароити хонавода бофтани намад, қолин, аз чарми ош додашуда барои асп чиҳоз тайёр кардан, ғилофи корд, ҳамён тайёр менамуданд. Дар

бозор маҳсулоти ҳар як намуди ҳунармандӣ дар растаҳои алоҳида фурухта мешуданд.

Савдои дохилӣ Аз асри XVI сар карда Роҳи бузурги абрешим аҳамияти худро гум карда, бо мурури вақт ба ҳаёти иқтисодии давлатҳои Осиёи Миёна таъсири манфӣ расонд.

Ин дар навбати худ эҳтимолияти дар бозори ҷаҳонӣ ба иштирокчиҳои ғайбӣ табдилёбии Бухороро паст кард. Дар оқибат дар бобати истеҳсоли эҳтиёҷоти истеъмол дар ҳаёти давлат сугун шуда натавонист. Ин сабабгори пайдоиши истеҳсолоти мошинии калони самаранокии меҳнатро таъминкунанда нашуд. Дар натиҷаи он ҳунармандии оддӣ ба дараҷаи саноат набаромад. Аз ин боис дар бозори дохилӣ савдои маҳсулоти ҳунармандӣ ва хоҷагии кишлоқ мавқеи асосӣ доштанд.

Дар бозорҳо касе агар ба ҳаққи харидор хиёнат кунад, ҷазои саҳт мидад. Хусусан, ин гуна шахсон дар ҳолати нимлӯч болои ароба дар пеши назари аҳли бозор шарманда карда мешуданд. Ёро маҷбур мекарданд, ки “Ман ба роҳи шайтон даромада, харидорро фиреб кардам” гӯяд.

Бозорҳо фақат вазифаи хоҷагиро иҷро намекарданд. Онҳо дар як вақт вазифаи маркази ба худ ҳосил ҷамъият ва маданиятро адо менамуданд. Хусусан, дар бозорҳо фармонҳои амир эълон карда мешуданд, айбдорон ҷазо мидаданд, рӯзҳои ҷашн тамошоҳои гуногунро ташкил мегардиданд.

Савдои берунӣ Гарчанде Роҳи бузурги абрешим аҳамияти худро гум карда буд, алоқаҳои савдои хориҷӣ қатъ наёфтанд. Бухоро бо Ҳиндустон, Афғонистон, Эрон, Хитой робитаҳои тижоратиро давом медод. Ба ин давлатҳои матоъҳои пахтагини дар аморат тайёршуда, баҳмал, шохворӣ, коғаз, зин, баъзе намуди аслиҳа, мева ва дигар маҳсулот экспорт карда мешуд. Воситаи асосии нақлиёт шутур буд. Шутури баъзе корвонҳо ба якҷанд сад сар мерасид.

Ба шаҳрҳои Самарқанд ва Бухорои кишвар аз бисёр кишварҳои хориҷӣ савдогарон меомаданд. Дар Бухоро ҳатто тоҷирон ва судхӯрони хинд маҳаллаи алоҳидаи худро доштанд. Онҳо матоъҳои хиндӣ, ранг, растаниҳои шифобахш, доруворӣ, қанду шакар мефурухтанд.

Робитаҳои тиҷоратии аморати Бухоро бо Россия беш аз пеш ривоч мекард. Чунки Россия маҳсулоти саноатӣ таклиф карда метавонист. Дар айни вақт Россия бехатарии роҳҳои савдори таъмин менамуд.

Соли 1804 дар Оренбург қароргоҳи савдогарони аморати Бухоро сохта шуд. Онҳо дар бобати савдои байни Россия ва Бухоро нақши муҳим бозиданд. Қароргоҳи савдогарон беш аз пеш васеъ мешуд.

Ҳамин тариқ иқтисодиёти аморат яке аз самтҳои инкишоф додани савдо бо Россия шуда монд. Инро хусусан ҳамаи 16 ҳазор тоннаи пахтаи Бухоро ба Россия фурӯхта шуданаш, ба аморат ҳар сол дар ҳаҷми ду миллион оварда шудани маҳсулоти саноати бофандагӣ низ тасдиқ менамояд. Соли 1844 саҳми савдои аморат дар савдои берунии давлатҳои Осиёи Миёна–Россия 25 фоизро, соли 1864 42 фоизро ташкил медод.

- ?**
1. Оид ба таърифи ба шаҳри Бухоро додашуда мулоҳиза намоед.
 2. Оид ба маркази маърифати тамоми Осиёи Миёна шудани Бухоро мисолҳо оред.
 3. Таъриф ба шаҳри Самарқандро бо таъриф ба шаҳри Бухоро киёс намоед ва хулосаҳоятонро баён кунед.
 4. Ба баҳои нисбат ба Шохмурод додашуда оиди эҳё намудани шаҳри Самарқанд чиҳо далолат медиҳанд?
 5. Чаро эҳтиёҷоти аморат дар истехсолот баргарӣ пайдо накард?
 6. Аз далелҳое, ки оид ба инкишофи робитаҳои савдои байни аморати Бухоро ва Россия оварда шуданд, чӣ хулоса баровардед?

Бо ёрии падару модаратон оид ба алоқаҳои савдои байни Федератсияи Россия ва Ўзбекистон маълумот чамъ оваред.

§ 20. Сиёсати хориҷии аморати Бухоро

Принсипҳои асосии сиёсати хориҷии аморат

Принсипҳои асосии сиёсати хориҷии аморат, аввалан, аз пайдо кардани мавқеи асосӣ дар байни се давлати ўзбекии Осиёи Миёна ва агар имконият пайдо шавад, онҳоро зерин иттиҳоддоравардан; дуюм, дар Хурӯсон мустаҳкам ҷой гирифтани сеюм; инкишоф додани муносибатҳои савдоӣ бо Россия ва дигар

давлатҳо; чорум, ҳамчун амри хамаи мусулмонони минтакаи Осиёи Миёна (манғитҳо худро ҳамин тавр меномиданд) аз таъмин намудани ба Ҳаҷ рафта омадани мусулмонон ба воситаи Астрахон ба Макка иборат буд.

Муносибатҳои Бухоро—Россия

Амирони манғит ба муносибатҳоиашон бо Россия аҳамияти калон меоданд. (Сабабҳои инро дар мавзӯҳои пешина доништа гирифта будед). Дар бобати барқарор шудани муносибатҳои манфиатбахши байни ду давлат ба роҳ мондани муносибатҳои сафирои роли муҳим бозид. Хусусан, дар чоряки охири асри XVIII ба Россия ду маротиба сафар кардани сафир Эрназарбий дар ин роҳ хеле муҳим буд. Эрназарбий (Эрназар Мақсутов) дипломат ва савдогари дорои ҷаҳонбинӣ ва дониши васеъ буд. Ӯ барои ба роҳ мондани муносибатҳои неки миёни ду давлат аз тахти дил ҳаракат намуд. Барои ҳиссааш дар мустақкам намудани муносибатҳои бовариноки байни ду давлат императори Россия Екатеринаи II ба Эрназарбий барои сохтани мадраса дар Бухоро пул ҳам ҷудо кард. Айнан бар ивази ин пул мадрасаи бо номи Эрназарбий сохта шуд, ки имрӯз низ мавҷуд аст.

Ӯ ҳамчун сафир ғайр аз он, ки алоқаҳои савдоиро раванг дод, ба сохтани масҷиди ҷомеъ аз тарафи Россия дар шаҳри Астрахон ва ба кафолатнокии сафари озодаи Ҳаҷи шаҳрвандони аморат аз тариқи Астрахон муяссар шуд.

Аз сафирии Эрназарбий Дониёлбий низ мақсадҳои сиёсӣ дар назар дошт. Чунинчӣ, бо мақсади доништани нуқтаи назари ҳукумати рус оид ба муносибатҳои Бухоро – давлати Усмонӣ бо супориши ӯ сафир ба ҳукумати рус ҳаракати Бухоро барои мустақкам намудани робитаҳои дӯстона бо давлати Усмонӣ маълум кард. Инчунин барои рафтан ба воситаи Россия то шаҳри Истанбул рухсат пурсид. Албатта ҳукумати рус намехост, ки Бухоро бо яке аз рақибҳои асосӣ давлати Усмонӣ дар як саф бошад. Аз ин рӯ, ҳукумати рус ҳамаи илтимоси Дониёлбийро иҷро намуд.

Дар муносибатҳои Бухоро—Россия аз тарафи амир Шохмурод соли 1797 фиришода шудани сафирии Полвонкули қурҷӣ мавқеи алоҳида дорад. Барои фиришодани сафорати Полвонкули таҳдиди Эрон ба аморати Бухоро сабаб шуд. Дар ин давр муносибатҳои Россия—Эрон дар Кавказ тезтунд шуда буд. Амир Шохмурод аз

ин омил истифода бурданӣ шуд ва мабодо ҷанги Бухоро–Эрон сар шавад, пешниҳод намуд, ки бар зидди Эрон якҷоя ҳаракат кунанд. Аммо Россия, ки бо муаммоҳои дар Европа банд буд, ин пешниҳодро қабул накард. Дар замони ҳукмронии Амир Ҳайдар ва Амир Насрулло низ муносибатҳои Бухоро–Россия давом карданд. Ҳар ду тараф сафирон мефиристоданд. Сафирони фиристодаи Амир Ҳайдар дар назди ҳукумати Россия масъалаҳои бе додани пул дар қисми Осиёи дарёи Урал ба савдогарони аморат барои парвариши чорво ҷой ҷудо кардан, ба Бухоро фурӯхтани ғулӯд, роҳ надодан ба талаву тороҷ намудани корвонҳои савдо гузошта шуданд.

Аз масъалаҳои ба миён гузошта илтимос оиди бе пардохти пул парвариш кардани чорво дар заминҳои ҷудошуда қабул нашуд. Аммо оиди муборизаи якҷоя бар зидди роҳзанҳои роҳи савдо розигӣ ҳосил шуд.

Сафирони дар замони ҳукмронии Амир Насрулло фиристодашуда дар назди ҳукумати рус, асосан масъалаи кам кардани пардохти боч аз молҳои Бухоро, фиристодани мутахассисони корҳои саноати кону кӯҳ ва фурӯхтани тӯп ба аморат гузошта шуд.

Дар ин замон ба Осиёи Миёна бештар омадани ҷосусҳо ва молҳои Британияи Кабир Россияро хавотир намуд. Ҷунончи молҳои англисӣ, ки аз Банорас (Ҳиндустон) оварда мешуданд, аз нархашон 6–9 баробар арзон фурӯхта мешуданд.

Илтимоси Амир Насрулло оид ба фиристодани мутахассисони кӯҳу кон қабул шуд. Онҳо ба корвони ба Бухоро омадаи стода ҳамроҳ карда шуданд. Аммо корвон дар роҳ ба ҳамла дучор шуд ва экспедитсияи муҳандисон бо душвориҳо ба Оренбург баргашта рафтанд.

Соли 1858 ба Бухоро бо сарвари полковник Игнатов сафирони Россия омаданд. Ин охири сафирӣ ба Бухоро ҳамчун давлати мустақил буд. Дар аснои музокираҳо дар корҳои савдо бо Россия ба тоҷирони Бухор имтиёзҳои калон дода шуд.

Дар айни вақт Амир Насрулло сафирони Британияи Кабирро қабул накарданиш, аз амири Афғонистон барои ба Бухоро гузаштани онҳо рӯхсат надоданро илтимос намудаашро маълум кард. Аммо доираҳои ҳукмрони империяи Россия гарчанде худро ба аморати Бухоро дӯст нишон медоданд, онҳо барои забт кардани Осиёи Миёна ҳамачониба тайёри мекунанд. Аз ин сабаб Россия пас аз Игнатов дигар сафир нафиристод.

Рақобати Британияи Кабир – Россия

Дар нимаи якуми асри XIX байни Британияи Кабир ва Россия дар Осиёи Миёна рақобат пурзӯр шуд. Сабаби асосии ин рақобатро хоҳиши ҳар ду давлати мустамликачӣ аз ҳисоби давлатҳои ўзбек пайдо намудани мустамликаҳои нав, ба даст овардани бозорҳо ва манбаҳои ашёи хоми онҳо буд.

Британияи Кабир дар Ҳиндустон мустаҳкам ҷой гирифта, меҳостарҳои Россияро ба давлатҳои ўзбек ба нестӣ бароварад. Аз ин рӯ ин ҷо фиристодани экспедитсияҳои махсусро оғоз кард. Бар дӯши экспедитсияҳои махсус дар айни вақт вазифаи ба роҳ мондани алоқаҳо бо қувваҳои бонуфузи маҳаллӣ гузошта шуда буд.

Экспедитсияҳои Британияи Кабир

Британияи Кабир аввал соли 1825 тахти сарвари афсар (офитсер) У.Муркфорд эспедитсия фиристод. Дар натиҷаи ин экспедитсия англисҳо ба омӯхтани ҳамаҷонибаи аморати Бухоро ва ташкил додани гурӯҳҳои хайрхоҳ ба онҳо аз байни ҳукмдорони маҳаллӣ муваффақ шуданд.

Россия аз экспедитсияи Муркфорд хабар ёфта, ба ташвиш афтод. Дар натиҷа ҳукумати Россия аз рафтори англисҳо дар Бухоро ба амири Бухоро норозигӣ баён кард.

Соли 1823 миссияи навбатии англисҳо ба сарвари Александр Бёрнс ба Бухоро омад. Ӯ худро савдогари арман гуфта шинос кард ва бо қўшбеги аморати Бухоро алоқа ба роҳ монда рафт. Ҳукумати Британияи Кабир вусъати робитаҳои тичорати Ҳиндустон ва Осиёи Миёнаро роҳи асосии таъсираш ба давлатҳои ўзбек медонист. Аз ин сабаб Британияи Кабир ба тоҷирони ҳинд барои вусъати робитаҳои тичоратиашон бо давлатҳои ўзбек ёрии калон мерасонд.

А. Бёрнс дар ҳудуди кишвар маълумоти бисёри разведкаро низ ҷамъ овард. Ин миссия ба инкишофи савдои Британияи Кабир дар Осиёи Миёна ёрӣ расонд.

Вақте, соли 1839 Британияи Кабир бар зидди Афғонистон ҳаракатҳои ҳарбӣ оғоз намуд, муносибатҳои Россия – Британияи Кабир боз ҳам тезтунд гашт. Зеро агар Афғонистон истило шавад, навбат ба Осиёи Миёна омаданаш мумкин буд.

Мағлубияти Россия дар ҷанги Қрим аҳамияти калони сиёсӣ ва стратегӣ доштани Осиёи Миёнаро барои он нишон дод.

Барои Россия барои баргараф намудани имконияти хатари флоти ҳарбии Британияи Кабир аз баҳри Сиёҳ омил зарур буд. Забт намудани Осиёи Миёна айнан ҳамон омил шуда метавонист. Зеро Россия ба Ҳиндустон, ки барои Британияи Кабир хеле муҳим буд, бевосита таҳдид карда метавонист. Инро Британияи Кабир асло намехост. Эҳтимолияти таҳдид овардани Россия ба Ҳиндустон Британияи Кабирро аз имконияти хавф овардан ба ҳудудҳои ҳаммарзи Россия дар соҳилҳои баҳри Сиёҳ маҳрум намуд. Сонӣ, забт кардани Осиёи Миёна ба Россияи пешрафта истода имконияти пурра таъмин намудани саноат бо ашёи хоми арзонро медод. Ҳамин ду омил минбаъд сиёсати таҷовузгаронаи Россияро нисбат ба давлатҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, нисбат ба аморати Бухоро муқаррар менамуд.

1. Принципҳои асосии сиёсати хориҷии аморатро қайд кунед.
2. Чаро Британияи Кабир ба Осиёи Миёна эътибор меодагӣ шуд?
3. Сафири Россия полковник Игнатов соли 1858 бо амир оиди кадом масъалаҳо ба созиш муваффақ шуд.
4. Дар нимаи якуми асри XIX барои пурзӯр шудани рақобати Россия – Британияи Кабир дар мавриди давлатҳои ўзбек чӣҳо сабаб шуданд?
5. Экспедитсияҳои фиристодани Британияи Кабир ба Осиёи Миёна кадом вазифаҳоро иҷро кард?
6. Кадом омилҳо Россияро барои бо қувваи лашкар ҳарчи зудтар забт кардани Осиёи Миёна сафарбар менамуд?

Мулоҳиза ронед!

Ҳоло муносибатҳои байни давлатҳо ба кадом принципҳо асос ёфтаанд?

§ 21. Ҳаёти маданӣ дар аморати Бухоро

Илми таърих

Мутаассибии динӣ, ки аз замони ҳукмронии аштархониҳо сар карда, пеши роҳи инкишофи ҳаёти маданияту маънавию мегирифт, дар аҳди манғитҳо низ ба ривоҷи техника ва фанҳои табиатшиносӣ имкон наметод. Зеро намояндагони мутаассибии динӣ ҳар гуна кашфиёти эҳтимолии ин соҳаҳои илмро бар иродаву хоҳиши Худо шакл овардан гуфта баҳо медоданд. Аз ин сабаб дар ин давр асарҳои асосӣ дар соҳаи таърих, адабиёт, санъат ва меъморӣ офарида шуданд. Дар

нимаи якуми асри XIX олими таърихшинос *Муҳаммад Яъқуб бини Дониёлбий* асареро бо номи “Гулшан-ул-мулук” (“Гулшани подшоҳон”)–ро мерос гузошт. Ин асар аз ду қисм иборат буда, қисми якумаш ба таърихи бостонии Бухоро, шаҷараи подшоҳони он баҳшида шудааст. Қисми дуюми асар таърихи Осиёи Миёна дар асри XVIII – ибтидои асри XIX–ро дар бар мегирад. Асари *Мирзо Шамси Бухориро* “Баёни баъзе ҳаводисоти Бухоро, Хўқанд ва Қошғар” дар асри XIX”, инчунин *Мир Олими Бухорӣ* “Фатҳномаи султонӣ”, *Муҳаммад Ҳакимхон* “Мунтахабат-ут-таворих”, инчунин “Таърихи Амир Ҳайдар”, ки дар ин давр иншо шудаанд, оид ба таърихамон сарчашмаҳои муҳим ба шумор мераванд.

Адабиёт Дар адабиёти ин давр шоир ва нависандагони машҳури замон эҷод кардаанд. Яке аз онҳо соҳиби истеъдоди хосса *Муҳаммадниёз Нишотӣ* буд. Шоир соли 1778 достони аҷоибӣ худ “*Ҳусну Дил*”–ро навиштааст. Ин асар комёбии беназири адабиёти ўзбек буда, шоир онро мачозан навиштааст. Қаҳрамонони асар – Ақл, Ҳусн, Қалб, Хаёл, Вафо, Назар, Ишқ ва дигарон ҳар кадоме фазилятҳои зебои инсониро доранд. Образҳои Рақиб, Фасод, Нафс рамзи сифатҳои манфӣ ва ҳар гуна разолат мебошанд.

Дар дoston низоъҳои байни инсонҳо ва давлатҳои, бахилӣ ва дигар қусурҳои ахлоқӣ маҳкум мешаванд. Байни некӣ ва бадӣ ғолиб омадани кўшишҳои хайр, ниятҳои олиҷаноб таъкид шудаанд. Ғайр аз ин чихати ба худ хоси эҷодиёти Нишотӣ ин аст, ки вай ба инкишофи жанри мунозира дар адабиёт саҳми бузург гузоштааст. Дар ин ҷо маҷмӯаи “Мунозираи паррандаҳо” аҳамияти бузург дорад. Дар асар иллатҳои хоси он замон, сохти иҷтимоӣ--ҷаҳолат, мансабпарастӣ дар шакли маҷозӣ танқид мешаванд. Хоксориҳои аҳли меҳнат васф шудааст. Дар асар баҳсу мунозираи 14 то парранда – лаклак, зоғ, булбул, товус, тўтӣ, ҳумо ва монанди инҳо тасвир шудааст. Аз шоирони машҳури ин давр боз *Мучрим Обид* ва *Волатро* номбар кардан мумкин. Дар асарҳои Мучрим Обид нобаробарӣҳои иҷтимоӣ чамъият, беадолатӣҳо ва иллатҳои феълӣ инсон зери танқид гирифта шудаанд.

Вола (1770–1842) модарзод нобино буд, аммо табиат ба ў иродаи қатъӣ, ақл, хотира ва қобилият, овози хуш инъом карда буд. Шоир аз худ ду девон гузоштааст. То мо 3 ҳазор мисра шеърҳои ў расидааст. Дар шеърҳоиаш кулфату машаққатҳои халқ таъсирбахш ифода шудааст.

Санъати тасвирӣ ва мусиқа

Дар Бухоро хаттотӣ, миниатюра ва бо накшхо ороиш додани дастнависхо ривоч ёфта буд. Намояндагони барҷастаи ин соҳа муносиби он замон асархо мерос гузоштаанд. Масалан, *Мир Маъсум Оламиён*, ки дар замони Амир Ҳайдар эҷод намудааст, асарҳои “Ахлоқи Мўҳсинӣ”, китоби шеърӣ Саъдиро бо тасвирхо зеб додааст.

Мирзо Содиқ Ҷондорӣ дар аҳди амирии Насруллоҳон ба китобҳои дастнавис лавҳаҳо, ба асарҳои Саъдӣ ва Ҳофиз манзараҳои ҳаётро кашида буд.

Олими забардаст, шоир *Аҳмади Дониш* (1827–1897) дар тўли 20 сол дар китобхонаи дарбор хаттотӣ ва рассомӣ кардааст. Ӯ илмҳои тиббиёт ва риёзат, санъати меъморӣ ва мусиқаро омўхт. Аз байни он асарҳое, ки Аҳмади Дониш кўчонд, ороиш дод ё дар онҳо расм кашидааст, асарҳои “Шоҳи дарвеш”, “Аҷоиб-ут-табақот” ва монанди инҳо мебошанд.

Бухоро яке аз марказҳои санъати мусиқии устодона буд. “Шашмақом”-и ин ҷо пайдошуда далели он аст. Шашмақоми Бухоро аз мақомҳои Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ироқ иборат буда, беш аз 250 то таронаҳо ва оҳангҳоро дар бар мегирад.

Президенти Республикаи Ўзбекистон Ш.Мирзиёев гуфта буд, ки “Маҳсули тафаккури бадеии халқамон “Шашмақом” – ро таъбир ҷоиз бошад ба шаш дарёи азим қиёс кардан мумкин. Ин дарёҳо дар давоми асрҳо ба уқёнуси маданияти ҷаҳон ҷорӣ шуда, онро аз ҳар тараф пур карда, бой намуда меояд. Аз ин сабаб низ аз тарафи ЮНЕСКО дохил карда шудани ин дурдонаи мусиқии муаззам ба рўйхати мероси маданияти ҷаҳон маънои амиқ ва аҳамияти бузург дорад”.

Матни шеърӣ таронаҳои мақом аз лирикаи шоирони классикии туркӣ ва форсӣ аз қабилӣ Рўдакӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Фузулӣ, Бедил, Бобур, Нодира ва Машраб тартиб ёфтааст. Шашмақом ба таври шифоҳӣ (даҳонӣ) дар шакли анъанавӣ устод-шогирд аз насл ба насл гузашта меояд.

6–10-уми сентябри соли 2018 дар Шаҳрисабз Анҷумани санъати байналмилалӣ мақом баргузор шуд. Дар он аз 73 давлат наздики 300 нафар овозхон ва ҷамоаҳои мусиқӣ иштирок карданд. Мукофоти асосии анҷуманро академияи мақоми Тоҷикистон ба даст овард.

Таълим

Низоми таълими аморати Бухоро чун дар замони аштархониҳо монда буд. Яъне масканҳои таълим дар аморат низ аз мактаби ибтидоӣ (мактабхона) ва олий (мадраса) иборат буд. Мактабхонаҳо асосан дар назди масҷидҳо ҷаъолият доштанд. Дар онҳи имомҳо дарс меоданд. Амир Ҳайдар солҳои 1803—1804 ислоҳот гузаронд. Мувофиқи он дар аморат барои ҷамаи шаҳрвандон таълими умумии зарурӣ қорӣ карда шуд. Барои татбиқи ислоҳот ба ҳар як беки намоянда фиристода шуд. Дар айни вақт қияни ӯ беки Қаршӣ Саид Аҳмад хоҷа Файзӣ дар аморат шахси масъул таъин шуд. Амир Ҳайдар ба номааш ба қиян чунин навишта буд: *“Шумо... ба муаллимон таъин кунед, ки онҳо ба ҷамаи халқи тобеъ гирифтани таълими зарурии умумиро таъмин намоянд... Ҳама бояд таълими зарурии умумиро аз бар кунанд”*. Таълими мадраса се зина дошт. Дар ин давр дар Бухоро 60 то мадраса, 300 то масҷид ҷаъолият нишон меод. Дар мадрасаҳо аз 9 то 10 ҳазор нафар талаба илм аз худ мекард.

Ғайр аз ҷанҳои аниқ таърих, география, забон ва адабиёт, забони арабӣ, инчунин, илми илоҳиёт дарс дода мешуд. Ҷанҳои табиатшиносӣ аз такрори асарҳои муаллифони асримиёнагӣ он тараф намегузаштанд. Дарсҳои таърих дар асоси асари “Таърихи Искандарӣ”-и муаллифаш номаълум ва “Таърихи ҷаҳонкушоӣ”-и Аловуддин Отамлик Ҷувайнӣ, ки дар асри XIII зиндагӣ кардааст, мегузашт.

Ҷувайнӣ (1226-1283) олими таърихшинос ва арбоби давлатӣ буд. Ӯ забонҳои арабӣ, форсӣ, муғулӣ ва уйғуриро мукамал медонист. Асари худро ба таърихи асри XIII-и Муғулистон, Осиёи Миёна ва Эрон бахшидааст. Асар аз се қисм иборат аст, дар қисми аввал ҷанҳои истилогаронаи Чингизхон, инчунин Ҷўҷихон ва Чигатой ва таърихи авлодҳои онҳо ҳикоя карда мешавад.

Дар қисми дуюм таърихи Хоразмшоҳон ва даври ҳукмронии муғулҳо дар Хуросон баён шудааст.

Дар қисми сеюм таърихи воқеаҳои забт шудани Эрон аз тарафи Хулоқхон инъикос гардидааст.

Қисмҳои якум ва дуюми асар барои таърихи Осиёи Миёна аҳамияти алоҳида доранд.

Харочоти таълим дар мактабхона ва мадрасаҳо аз ҳисоби мулки вақф таъмин мешуд.

Хукмдорон таъминоти моддии низоми таълимро назорат менамуданд. Ба аҳволи илми мадраса мароқ зоҳир мекарданд. Масалан, амир Ҳайдар яке аз ҳукмдорони донишманди замонаш буд. Қуръони каримро аз ёд медонист. Дар ҳузури амир мунозираҳои динию илмӣ зуд-зуд ба амал меомад. Дар мадрасаҳои Бухоро шумораи талабагони аз давлатҳои хориҷӣ бисёр мешуданд. Барои онҳо шароити мусоид фароҳам оварда мешуд. Амир Ҳайдар низ ба талабаҳои мадраса маърузаҳо мехонд.

Мақом – услуби мусиқӣ, яке аз роҳҳои мусиқии дорои як қисм ва силсилаӣ бо асбобҳо ва овоз.

1. Рӯйхати асарҳо оиди илми таърихро тартиб диҳед.
2. Дар бораи мазмуни асарҳои тааллуқ ба Муҳаммаднӣёз Нишотӣ чӣхоро доништа гирифтед?
3. Дар шеърҳои шоир Мучрим Обид танқид шудани иллатҳо аз ҷиҳат далалат медиҳанд?
4. Аз намунаҳои эҷодии оиди хаттотӣ ва миниатюра мисолҳо оред.
5. Оид ба жанри мусиқии мақом нақл кунед.

Сулolahое, ки дар Бухоро дар асри XVI—нимаи якуми асри XIX ҳукмронӣ намудаанд

№	Номи сулола	Солҳои ҳукмронӣ	Ҳукмдорони машҳури сулола	Асарҳои таърихии офаридашуда
1.				
2.				
3.				

БОБИ III. ХОНИИ ХИВА

§ 22. Ташкилѳбии хонии Хива

Муборизан барон мустваќилии Хоразм

Хоразм дар арафаи хучуми Шайбонихон зери тасарруфи давлати Хуросони тахти хукмронии Султон Хусайн Бойќарои те­мури қарор гирифта буд. Хусайн Бойќаро ба Хоразм Чин Сўфии аз қабилаи кўнѓирот баромадаро ноиби худ таъин карда буд.

Соли 1505 Шайбонихон, соли 1510 шохи Эрон шох Исмоил Хорамро забт карданд. Аммо хукмронии шох Исмоил дер давом накард. Хоразмихо зидди хукмронии сафавихо мубориза оѓоз намуданд. Ин муборизаро асилзодагони махалли сарварй карданд. Хусусан ташаббускори муборизаи зидди сафавиѳни Эрон қозии шахри Вазир, ки маркази онваќтаи Хоразм Умар қорй шуд. Ў мардумро барои озодии Ватанаш даъват кард. Дар ин муборизаи халќи Хоразм барои мустваќили Саид Ёисомиддини қаттол низ роли калон бозидааст.

Барои хукмдори Хоразм дар маќоми қонунии ҳокимият нишастани вай хеле мухим буд. Аз ин сабаб рахнамоѳни барои истиклол мубориза бурда ба тахти Хоразм писари Бека Султон, ки аз қавми Шайбони Дашти Қипчоќй Элбарсхонро таклиф намуданд. Хонадони Берка Султон ва хонадони Шайбонихон гарчанде аз як шачара буданд, дар муборизаи барои точу тахт яке аз як сабабхои бо дасти Мухаммад Шайбонихон кушта шудани Берка Султон, ки ба авлоди Шайбонихон мансуб буд, нииз ҳамин будааст. Элбарсхон соли 1512 ба тахти Хоразм нишаст.

Дар даври Элбарсхон пойтахти мамлакат аз шахри Вазир ба шахри Урганч оварда шуд. Элбарсхон баъди озод кардани шахри Вазир аз лашќари Эрон ба шарафи ин ғалаба ба номи писаронаш лаќаби “Љозй”-ро илова карданро амр намуд.

Дар натиҷаи ғалабаи халқи ватанпарастии Хоразм дар роҳи озодӣ соли 1512 мустақилии Хоразм аз нав барқарор шуд ва ин давлати мустақил минбаъд хонии Хива номида шуд. Дар хонии Хива ҳукмронии шайбониҳо то соли 1770 давом кард. Аз сабаби он, ки шайбониёни Хива аз авлоди Арабшоҳ ибни Пўлод – аз насли писари панҷуми Чўчихон Шайбон буданд, онҳоро арабшоҳиён низ мегуфтанд.

Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ

Монанди дигар давлати шайбониён дар Мовароуннаҳр хонии Хива ҳам ба якҷанд мулкҳои хурду калон ҷудо мешуд. Дар хонӣ сарварони қабилаҳои калонӣ ўзбек дар амал ба соҳибони мулки мустақил тақдир ёфта буданд. Онҳо ба тамоми ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ таъсири ҳалқунанда расонда меомаданд.

Дар айни вақт онҳо кўшиш мекарданд ба ҳокимияти марказӣ итоат накарда, мустақил бошанд. Ин ҳол низоъҳои байниҳамдигариро ба вучуд меовард. Дар солҳои 70-уми асри XVI хонии Хива ба инқирози иқтисодӣ дучор омад. Сабаби асосии он маҷрои худро дигар кардани Амударё ва ба баҳри Арал ҷорӣ шудани он шуд. Дар оқибати он заминҳои маҷрои кўҳна ба биёбон тақдир ёфтанд. Аҳолии маҷбуран ба дигар ҳудудҳои хонӣ кўчида рафт. Ғайр аз ин хонии Хива дар асри XVI ду маротиба аз тарафи хонии Бухоро истило гардид, инчунин низоъҳои байниқабилавӣ, андозу дигар пардохтҳо, ҷаримаҳо аҳолии кишварро хонахароб кард. Ба савдо футур расид.

Муносибатҳои Хива – Бухоро дар асри XVI

Дар байни ду давлати ўзбеки дар Осиёи Марказӣ ташкилшуда – хонии Бухоро ва Хива муносибатҳои хунук ҳукм ронд. Сабаби асосии он кўшишҳои хониҳо аз ҳисоби забти ҳудудҳои нав қаламрави худро васеъ намудан, сониян мансубияти сулолаҳои ҳукмронии Бухоро ва Хива ба якдигар ғаним буданд.

Хони Бухоро Убайдуллоҳон солҳои 1537–1538 ба Хоразм ҳуҷум оварда, хонии Хиваро мутеъ кард. Писари Убайдуллоҳон Абдулазиз дар Хоразм ноиб таъин шуд. Аммо ин ҳолат дер давом накард. Халқи ватандўсти Хоразм барои озодӣ мубориза бурда, мустақилии мамлакатро барқарор кард. Лашкари фиристодаи Убайдуллоҳон

торумор карда шуд. Абдулазихон маҷбур шуда, ба Бухоро гурехт. Ҳукмдорони баъдина низ адоват ва душмани ду хониро давом доданд.

Аз ҷумла, хони Бухоро Абдуллоҳони II хонии Хиваро якчанд бор, соли 1598 пурра тобеъ намуд. Аммо пас аз вафоти Абдуллоҳони II дар ҳамон сол дар оқибати ҷангу ҷидоли дохилӣ барои тоҷу тахт хонии Хива боз давлати мустақил шуд.

- Соли 1510 – Исмоили Сафавӣ Хоразмро забт кард.
- Соли 1512 – дар Осиёи Миёна давлати дуҷуми ўзбек-баъдтар хонии Хива ташкил ёфт.

1. Оид ба ташкилҳои хонии Хива нақл кунед.
2. Сабабҳои инқирози дар асри XVI рӯйдодаро дар ҳаёти иқтисодии хонии Хива қайд намоед.
3. Ҷой доштани қайфияти душманонаро дар муносибатҳои байни хониҳои Хива ва Бухоро бо ёрии мисолҳо асоснок кунед.

§ 23. Аҳволи сиёсии хонӣ дар асри XVI – нимаи якуми асри XVIII

Парокандагии сиёсӣ

Аз асри XVI сар карда дар хонии Хива ҳар як масъалаи оиди ҳаёти давлатро бидуни сарварони қабила, мустақилона ҳал карда наметавонистанд. Дар айни вақт онҳо тақдирӣ хонро ҳал мекарданд. Аз ин рӯ ин ҳолат маънои парокандагии давлат дар хонии Хиваро дошт. Ин парокандагӣ дар замони Араб Муҳаммадхон (1602–1623) ба нуқтаи баландаш расид. Дигар шудани маҷрои Амударё дар ин давр ҳам давом кард. Дар натиҷа Араб Муҳаммадхон маҷбур шуд, ки пойтахти хониро аз Урганҷ ба Хива кӯчонад. Акнун давлати Хоразм номи Хонии Хиваро гирифта буд. Бухрони иқтисодӣ ба аҳволи сиёсии давлат таъсири калони манфӣ мерасонд. Аз ин ҳол қувваҳои беруна истифода мебарданд. Ҷунончи, дар даври Араб Муҳаммад казакҳои Ёйиқ, ки бо сарвари атамани Нечай ва атамани Шамай сарҳади Россияро посбонӣ мекарданд, паси ҳам ба Урганҷ ҳуҷум карданд. Гарчанде ин ҳамлаҳо бемуваффақият анҷом ёфтанд, иқтисодиёти хониро хароб намуданд.

Абулғозӣ Баҳодурхон

Писарони Араб Муҳаммадхон Ҳабаш ва Элбарс султон дар орзуи тоҷу тахт ба сарварони баъзе қабिलाҳо таҷя карда, бар зидди падарашон исён бардоштан. Соли 1612 дар аснои исён аз тарафи падар Араб Муҳаммадхон ду писари дигараш Асфандиёр ва Абулғозӣ султон ба ҷанг иштирок намуданд. Дар ин ҷанг Ҳабаш ва Элбарс ғолиб омаданд. Бо амри фарзандони ноқобил падар асир афтод.

Абулғозӣ Баҳодурхон дар сарои хони Бухоро Имомқулихон паноҳ ёфт. Асфандиёр ба ҳузури шоҳи Эрон Аббоси I роҳ гирифт. Соли 1623 бо ёрии ӯ тахти Хиваро ишғол кард ва Ҳабаш, Элбарсро ба қатл расонд. Ин хабарро шунида Абулғозӣ Баҳодурхон ба Хива баргашт. Асфандиёрхон (1623–1643) онро ҳокими Урганҷ таъин кард. Аммо дере нагузашта муносибати байни бародарон вайрон шуд. Дар натиҷа Абулғозӣ Баҳодурхон маҷбур шуда, ба Туркистон, Тошканд ва Бухоро гурехта мегашт. Бино ба даъвати туркманҳои аз сиёсати Асфандиёрхон норозӣ ӯ боз ба Хива баргашт. Бародараш ба Хиваро супурд. Аммо соли 1630 онро ба ҳузури шоҳи Эрон ҳамчун гарав фиристод. Абулғозӣ Баҳодурхон дар Эрон 10 сол дар асорат буд. Ниҳоят аз асорат гурехта, ба қароргоҳи ўзбекони Арал омад. Асфандиёр вафот кард, вай соли 1644 тахти хонии Хиваро ишғол намуд.

Ислоҳоти Абулғозихон дар роҳи мустаҳкам намудани давлатдорӣ аҳамияти калон дошт. Ӯ сохтори идоракунии давлатро дигар кард. Ба ҳокимии баъзе вилоятҳо сарварони авлодро таъин намуд. Барои пешгирӣ кардани низоъҳои сарварони авлодҳо ӯ аҳолии сокини поёноби Амударёро ба чор иттифоқ тақсим кард. Ба ҳар яки онҳо замин ҷудо карда дод. Шахсони мансабҳои муҳими аппарати давлатиро идоракунанда аз байни онҳо таъин менамуд.

Ба ҳар як гурӯҳи қабилавӣ иноқ таъин кард. Бино ба фармони Абулғозӣ Баҳодурхон аз табақаи болоии авлодҳо гурӯҳи шахсони ба хон маслиҳат меода ташкил карда шуд. Иноқҳои бонуфуз аз байни онҳо мебароманд.

Ислоҳоти Абулғозӣ Баҳодурхон гарчанде муддати муайян бошад ҳам, барои мутамарказ шудани давлат ва ҷараёни пурзӯршавии муқим шудани кўчманчиён ва нимкўчманчиёнро таъмин кард.

Муносибатҳои Хива – Бухоро

Мутаассифона муносибатҳои Хива – Бухоро тезутунд буданд. Хонии Бухоро барои ба мулки худ табдил додани хонии Хива чандин бор ҳаракат кард. Абулғозӣ Баҳодурхон ҳучуми Бухороро баргардонд. Баъдтар шароити мусоидро интизор шуда, худаш ҳам ба худуди Бухоро таҷовуз кард. Ниҳоят соли 1662 бо хонии Бухоро сулҳ имзо шуд. Абулғозӣ Баҳодурхон соли 1663 ҳокимиятро ба писараш Анушахон супурд. Дар замони ӯ муносибатҳои ду давлат боз тезутунд шуданд. Аз ин хусус дар мавзӯҳои пешина доништа гирифта будед. Субҳонқулихон Анушахонро аз тахт дур карда, эшикоғабашӣ Шохниёзро ноиби Хива таъин кард. Аммо дере нагузашта дар хонии Бухоро манфиатҳои Бухоро, Россия ва Эрон бархӯрданд.

Задухӯрди манфиатҳо аз хиёнати Шохниёз ба Субҳонқулихон сар шуд. Шохниёз барои мустаҳкам намудани ҳокимияти худ ва халосхӯрӣ аз итоат ба Бухоро ҳаракат намуда, дар симои Россия ҳомии пурзӯрро медид. Соли 1700 ӯ ба Субҳонқулихон маълум накарда, ба ҳузури Пётри I сафир фиристода, хоҳиш намуд, ки тамоми халқашро ба таркиби Россия қабул намояд. Пётри I бо фармонаш аз 30-юми июни соли 1700 ба ин илтимос розигӣ дод. Аммо ин фармон дар амал нафъе наовард. Парокандагии хонии Хива дар даври Шерғозихон (1715–1727) баръало намоён шуд. Ба туфайли мочароҳои дохилӣ бо даҳолати давлатҳои хориҷӣ аҳволи он боз харобтар шуд. Масалан, соли 1714 экспедитсияи бо сарвари А.Бекович-Черкасский, ки Пётри I ташкил карда буд, дар роҳи зери таъсири Россияи тавоно даромадани хонии Хива қадами аввал ба ҳисоб мерафт. Лекин ин экспедитсия фоҷиавӣ анҷом ёфт. Пас аз он Хива то дер вақт зери хавфи ҳучуми Россия монд. Аммо Россия бо “Чанги шимолӣ” банд шуда, ҳаракатро сар накард. Аммо ҳалокати экспедитсияи ҳарбии А.Бекович–Черкасский муносибатҳои Хива–Россияро тезутунд карда монд. Дар чунин шароит Шерғозихон муносибатҳоро бо Бухоро нарм карданӣ шуд. Аммо хавфи ҳучуми Россия баргараф нашуда буд, ду давлати ўзбек ба ҷои муттаҳид шудан, муносибатҳояшонро боз тезутунд намуданд. Ба ин бар зидди хони Хива барҳезонидани аралоҳи аз тарафи хони Бухоро

Абулфайзхон сабаб шуд. Дар натиҷа аҳолии соҳили Арал аз хонии Хива баромад. Муборизаи дохилӣ дар хонии Хива гоҳ бо ғалабаи як тараф, гоҳ бо ғалабаи тарафи дигар то вафоти Шерғозихон давом кард. Қабилаҳо байни худ ба муросо наомаданд, аз ин лиҳоз султони чингизиро аз хонии Қазоқ ба тахт даъват карданд. Соли 1728 Элбарсхон аз аввалинҳо буд, ки ба тахт нишаст (1728–1740). Шоҳи Эрон Нодиршоҳ аз бекарории сиёсӣ истифода бурда, соли 1740 Хиваро забт кард ва дар Хива одами худашро ҳоким таъин намуд. Дар Хива сохтори идоракунии Эрон чорӣ гардид. Аммо дар даври мутеъгӣ ба Эрон низ низоъҳои дохилӣ бас нашуд. Баръакс, байни қабилаҳо барои тахт ҷанги номуросо сар шуд. Ба тахт таъин намудани айнан чингизӣ давом кард ва онҳо зуд-зуд иваз мешуданд. Ин ҳодиса дар таърихи хонӣ бо номи “бозии хонҳо” даромадааст.

Хонҳо дар амал дар дасти инокҳо итоаткор шуда монданд. Дар муборизаҳои дохилӣ муддати муайян ёвмутҳои туркман дастболо шуданд. Онҳо соли 1764 ҳокимиятро амалан ба даст гирифтанд. Аммо онҳо давлатро идора карда натавонистанд. Зӯроварӣ ва торочгарии онҳо аҳолии хонӣ, қувваҳои онҳоро дастгирӣ кунандаро бар зидди онҳо муттаҳид намуд. Ин бесарусомониҳои дохилӣ дар хонӣ то омадани қабилаи қўнғирот ба сари ҳокимият давом намуд.

1. Ду чараёнеро, ки дар хонии Хива аз асри XVII сар карда пурзӯр шуданд, қайд кунед.
2. Абулғозӣ Баҳодурхон чӣ тавр сари ҳокимият омад?
3. Муносибатҳои тезутунди Хива—Бухоро ба кадом оқибатҳо оварда расонданд?
4. Омилҳоеро, ки сабабгори истилои хонии Хива аз тарафи Эрон шуданд, аниқ намоед.
5. Кадом омилҳо барои ба дасти сулолаи қўнғирот гузаштани ҳокимияти хонии Хива роҳ кушоданд?

§ 24. Дар хонии Хива барпо шудани ҳукмронии кўнғиротҳо. Аҳволи сиёсии хонӣ дар охири асри XVIII–нимаи аввали асри XIX

Ба сари ҳокимият омадани сулолаи кўнғирот

Хотима гузоштан ба бесарусмонихо ва чангҳои доимии байниҳамдигарии дохилӣ дар хонии Хива ба зарурияти таърихӣ табдил ёфт. Зеро аҳволи иқтисодии хонӣ бар асари аввалан, парокандагии сиёсӣ ва чангҳои дохилӣ, инчунин ҳамлаҳои давлатҳои душман зарари калон дида буд. Сониян, дар оқибати хонавайрон шудани халқ ба туфайли беамон тороҷ шудан ва чангҳо маҷбур шуда ба диёрҳои атроф гурехта мерафт. Дар натиҷаи он аксари заминҳо бесоҳиб монда буданд. Ин омилҳо дар навбати худ барпо намудани ҳокимияти пурзӯри марказиро, ки мебоист ба мочароҳои байни ашрофон ва қabilaҳо нуқта мегузошт, тақозо мекард.

Ҳамин гуна қувваи қодир, ки метавонист ин гуна ҳокимиятро барпо наояд, аз қabilaи кўнғирот баромад. Аз солҳои 60-уми асри XVIII қabilaи кўнғирот ҳокимияти хонии Хиваро ба даст мегирифт. Пешвои қabila Муҳаммад Амин ба мадади ашрофони бузург ва табақаи рӯхониён таъя карда, соли 1761 то лавозими иноқӣ баромад. Вай бар зидди қabilaҳои туркман чанг кард. Аммо аввал ба бемуваффақиятӣ дучор шуда, ба аморати Бухоро, ба ҳузури оталиқ Дониёлбий рафт. Қabilaҳои туркман Хоразмро ишғол карда шаҳрҳои, аз ҷумла, Ҳазорасп, Хонқа, Урганҷ, Кат, Шоҳободро ба ҳок яқсон карданд. Гуруснағӣ ва вабо паҳн шуда, аҳоли ба соҳилҳои Арал ва Бухоро кўчида мерафт.

Муҳаммад Амин иноқ ба мадади аморати Бухоро таъя намуда, соли 1770 аз Бухоро баргашта омад ва қabilaи туркманро аз Хива берун кард, ҳокимони маҳаллиро ба худ тобеъ намуд. Ҳамин тариқ, дар хонии Хива ҳокимият ба дасти вай гузашт.

Муҳаммад Амин дар роҳи таъмини осудаҳолии сиёсӣ нисбатан муваффақ шуд. Ин боиси пешравии иқтисодии мамлакат шуд. Шаҳрвандони дар дигар диёрҳо ҷон ба саломат бурда, баргашта меомаданд.

Ҳамин тариқ, соли 1770 дар хонӣ ҳукмрони сулолаи қўн-ғиротҳо барпо шуд. Аммо ин сулола аз сабаби он, ки ба авлоди чингизиҳо мансуб набуд, намояндагони сулолаи пешина дар тахт нигоҳ дошта мешуданд. Онҳо аслан хонҳои сохта буда, дар амал ба ягон ҳокимият соҳиб набуданд.

Дар замони Аваз Муҳаммад иноқ хонии Хива аз нигоҳи иқтисодӣ хеле мустаҳкам шуд. Ҳам Муҳаммад Амин (1770–1790), ҳам писари ӯ Аваз (1790–1804) ҳокимияти давлатиро бо унвони иноқ идора карданд. Фақат писари Аваз Элтузар соли 1804 худро хон эълон кард. Ин сана дар таърихи хонӣ ҳамчун расман барпо шудани ҳукмронии сулолаи қўнғиротҳо дохил шудааст. Сулола то соли 1920 хонии Хиваро идора кард.

Элтузархон барои татбиқи сиёсати давлати мутамарказ дар хонӣ ҳаракат намуд. Аммо ӯ соли 1806 дар ҷанги Хива–Бухоро ҳалок шуд.

Хонии Хива дар даври Муҳаммад Раҳимхони I

Пас аз Элтузархон ба тахт додари ӯ Муҳаммад Раҳимхони I нишаст. Муҳаммад Раҳимхони I барои аз ҷиҳати сиёсӣ муттаҳид кардани хонӣ ҷаҳд намуд. Ин хеле муҳим, масъалаи ҳаётӣ буд. Зеро Россия дар хатти Оренбург истехкомҳои мустаҳками ҳарбӣ месохт. Ин бевосита ба хонии Хива таҳдид буд. Сониян, бар зидди ҳучумҳои аморати Бухоро низ истодагарӣ кардан зарур буд. Хониро аз нигоҳи сиёсӣ як накарда, ҳокимияти марказиро мустаҳкам накарда, коҳиш додани таҳдидҳои давлатҳои хориҷӣ имконнопазир буд. Ҷараёни муттаҳидкунӣ аз тобеъ кардани қабилаҳои гуногун туркман сар шуд. Онҳо гарчанде муқовимати саҳт нишон доданд, паси ҳам зери итоат даромаданд. Қабилаи ёвмути итоатнакарда ба Хуросон кўчида рафт. Аммо зери тазйиқи ҳукумати Эрон ва дар натиҷаи набудани биёбону ҷароғоҳо боз ба ҳудуди хонии Хива баргашта омаданд. Акнун онҳо дар ҳудуди хони Хива ҷудо карда маҷбуран ҷойгир шуданд. Аз ин давр сар карда тақдири қабилаи ёвмут бо хонии Хива зич вобаста шуда монд ва ба таркиби шаҳрвандони хонӣ дохил гардиданд. Аз онҳо низ андоз ситонида мешуд. Инчунин бар зиммаи он маҷбурияти ба лашкари хон додани навкар низ гузошта шуд.

Онҳо дар лашкари хон аз сидқи дил хизмат карданд. Муҳаммад Раҳимхони I ба лашкари доимии аз ўзбекҳо ва туркманҳо иборатбуда, ки онро “*навкарони хон*” ҳам меномиданд, таъя намуда, муқобилияти ашрофони калон ва ўзбекони соҳили Аралро шикаст. Соли 1811 қорақалпоқҳо ҳам маҷбур шуда, зери итоати вай даромаданд. Ҳамин тариқ дар даври Муҳаммад Раҳимхони I хонӣ аз ҷиҳати сиёсӣ муттаҳид шуд. Дар айни замон ҳудудҳои он боз ҳам васеъ шуданд.

Ислохотҳои Муҳаммад Раҳимхони I

Дар кишвар барқарории нисбӣ таъмин шуд. Дар айни вақт дар идоракунии давлат, низоми андоз ислохот гузаронида шуд. Хизмати гумрук (боҷхона) ва зарбхона ташкил карда шуд. Соли 1809 сикка задани тангаҳои тилло ба роҳ монда шуд. Бино ба ислоҳоти соҳаи идоракунии давлат дар ҳузури хон органи олии идоракунии-Шўрои (кенгаши) Олӣ таъсис дода шуд.

Гарчанде ваколати шўро маҳдуд буд, он фармонҳои хонро тасдиқ карда, вазифаи ҳокимияти иҷроия ва судиро иҷро менамуд. Худи хон ба Шўрои Олӣ раҳбарӣ мекард. Дар қори он хешони наздики хон, меҳтар, қўшбегӣ, девонбегӣ, нақиб, шайхулислом, сарқозӣ, иноқ, оталиқ ва бийҳо иштирок мекарданд. Маҷлиси Шўрои Олӣ ҳафтае як маротиба гузаронида мешуд ва дар он масъалаҳои муҳими сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар айни вақт барои ҳалли масъалаҳои рўзмарраи ҳаёти хонӣ Шўрои Хурд ташкил шуд. Дар қори ин Шўро ғайр аз хон меҳтар, қўшбегӣ, девонбегӣ, нақиб ва шайхулислом иштирок мекарданд.

Бино ба ислоҳоти соҳаи андоз доиман чамъ овардани он таъмин шуд. Акнун ҳокимони маҳаллӣ андози заминро чамъ намекарданд, онро амалдороне, ки хон таъин мекард, меғундоштанд. Акнун қисми зиёди андози замин дар шакли пул чамъ карда, ҳамаи он ба хазинаи умумидавлатӣ супурда мешуд. Инчунин ташкили хизмати гумрук ва сикка задани тангаҳои тилло даромади хазинаи давлатро афзоиш дод. Муҳаммад Раҳимхони I дар мамлакат нўшиданро манъ кард.

Тангаҳои тиллоии соли 1809 (Хива)

Хони Хива дар даври Оллоқулихон

Муҳаммад Раҳимхони I соли 1825 вафот кард, тахтро писари калонаш Оллоқулихон ба даст гирифт (1825–1842). Ӯ бо макса-

ди боло бурдани иктисодиёти кишвар каналҳои нав кофта, майдони замини обёришавандаро васеъ кунонд. Ғайр аз ин, дар роҳи ободии мамлакат қорҳои бунёдгариро раванқ дод. Чунончи, мадрасаҳои Арабхон ва Муҳаммад иноқро аз нав созонд. Бо номи худ мадраса, қорвонсарой, тим, қасри иборат аз 111 хонаи Тошхавлӣ (Оллоқулихон) ва дигар бисёр биноҳоро барпо кунонд. Дар замони ӯ санъати қошинқорӣ ба қуллаи баланд баромад. Ин санъат хусусан дар вақти бо қошин оро додани мақбараи Паҳлавон Маҳмуд ва арқи Қўхна ифодаи дурахшони худро ёфт. Инчунин, атрофи шаҳр бо девори мудофиавӣ ихота қарда шуд. Бо мақсади таъмини амнияти аҳолии дар беруни шаҳр зиндагӣ қардаистода қалъаи 6250 метрҳои беруни сохта шуд.

Оллоқулихон шўришҳои туркманҳо ва қароқалпоқҳое, ки аз ҳокимияти марказӣ мустақил шудан мехостанд, бераҳмона паҳш қард. Ӯ соли 1842 вафот қард ва дар мақбараи Паҳлавон Маҳмуд, ки дар аснои ҳаёт буданаш сохта буд, дафн қарда шуд.

1. Оид ба аҳволи сиёсии хонии Хива дар арафаи ба сари ҳокимият омадани сулолаи қўнғиротҳо чихоро доништа гирифтед?
2. Сулолаи қўнғиротҳо чӣ гуна ҳокимиятро ишғол намуданд?
3. Сабабҳои дар мамлакат таъмин қарда шудани суботи сиёсӣ аз тарафи Муҳаммад Раҳимхони I-ро қайд қунед.
4. Ислоҳоти иқтисодии Муҳаммад Раҳимхони I қадом натиҷаҳо доданд?
5. Муҳаммад Раҳимхони I дар соҳаи идорақунии давлат қадом ислоҳотҳо гузаронд?
6. Оиди бунёдқорихое, ки Оллоқулихон ба амал баровард, чихоро доништа гирифтед?

§ 25. Идорақунии давлат дар хонии Хива

Худуд ва аҳолии хонӣ Дар он замоне, ки хонии Хива ташқил шуд, худудаш қандон бузург набуд. Хонӣ дар ғарб худудҳои то баҳри Қаспӣ, дар шимол то ҳавзаи баҳри Арал, дар қануб то дарёи Атрек (дарё дар Эрон ва Туркменистони ҳозира, дарозияш 669 км, ба баҳри Қаспӣ мерезад) ва атрофи Сарахсро (шаҳри Туркменистон) дар бар мегирифт.

Дар давоми нимаи якуми асри XIX дар натиҷаи ҳаракатҳои ҳарбӣ худуди хонӣ торафт васеъ мешуд ва дар солҳои 40-уми он аср худуди он 19 ҳазор км мураббаъро ташкил меод. Хонӣ бо ҷузҳои қазок, Эрон ва аморати Бухоро ҳамсарҳад буд. Дар айни вақт аз асри XVIII сар карда дар оқибати ба самти ҷануб васеъ шудани сарҳади Россия сарҳади ду давлат ба ҳам наздик шуданд. Шумораи умумии аҳоли ба 800 ҳазор нафар наздик шуд. 65 фоизи онҳоро ўзбекон, 26 фоиз туркманҳо, қисми боқиро қароқалпоқҳо, қазокҳо, қисман араб ташкил меод. Ин рақамҳо қатъӣ набуданд. Зеро баробари васеъ шудани худуд шумораи аҳоли низ зиёд мешуд. Дар пойтахт шаҳри Хива беш 20 ҳазор нафар аҳоли ҳаёт ба сар мебуданд.

Худуди хонӣ бар асоси принципи қавму қабилавӣ тақсим мешуд. Хусусан, 32 то қабилаҳои ўзбеки кўчида омадаро Аблуғозӣ Баҳодурхон ба 4 гурӯҳ ҷудо кард. Онҳо уйғур-найман, кўнғирот-киёт, нукуз–манғит, қанғли-қипчок.

Ҳангоми тақсим кардан урфу одат, тарзи зист ва алоқаҳои ҳешу тарборӣ ва ҷои зист ба инобат гирифта мешуд. Ҳар як қабилаи инҳо раҳбарӣ менамуд. Аз ҳар як гурӯҳи қабилавӣ 4 нафар ба лавозимҳои баланди давлатӣ таъин мегашт. Хон ба воситаи инҳоқҳо масъалаҳои дохили қабилавиро ҳал менамуд. Инҳоқ ҳамчун маслиҳатчи наздики хон дар дарбор (сарой) истиқомат мекард.

Худуди хонӣ ба 23 то воҳиди маъмури тақсим шуда буд. Аз онҳо 20 тояш бекӣ (вилоят), 2 тояш ноибӣ буд. Бисту сеюмаш пойтахт – шаҳри Хива ва атрофи он буд. Вилоятҳо ба шаҳрҳо ва қавмҳои масҷидҳо тақсим мешуданд. Зинаи поёнтарини идоракуниро қавмҳои масҷид (деҳа) меномиданд. Вилоятҳоро бекҳо, ноибҳоро ноибҳо, шаҳрҳоро ҳокимон ва қавми масҷидҳоро оқсақолҳо идора менамуданд. Оқсақолҳо аз тарафи қавмҳои масҷидҳо интиҳоб шуда, хон онҳоро тасдиқ мекард. Сарварони дигар худудҳои маъмуриро бекҳо, ноибҳо ва ҳокимҳо аз тарафи хон таъин мешуданд. Хива ва худудҳои атрофи онро худди хон идора мекард.

Соҳти давлатӣ ва низоми идоракунӣ Хонии Хива низ мисли аморати Бухоро монархияи мутлақ буд. Ҳукмдори олий-хон сарвари давлат ба шумор мерафт. Гарчанде хонӣ монархияи мутлақ буд, дар тафовут аз аморати Бухоро, ҷуноне ки дар мавзӯҳои гузашта таъкид шуда буд, Шўроҳои Олий ва Хурд амал мекарданд.

Тахт аз падар ба писари калонӣ мерос мегузашт. Дар замони кўнғиротҳо низ хони ояндаро ба намади сафед шинонда, аз чор нўги он аъёнҳои олимартабаи дарбор бардошта, онро то тахт мебурданд, ки ин анъана боқӣ монда буд. Дар мансаби сарвазир *меҳтар* менишаст. Ба ин лавозим намояндаи аҳолии муқимнишин таъин мешуд. Инчунин ўро вазири аъзам, дастури мукаррам, низомулмулк гуфта, иззат мекарданд.

Мансабдори мартабаноки дигар *қўшбегӣ* даромади андозро ба хазинаи хон таъмин мекард ва барои корҳои молия, инчунин ҳолати лашкар ҷавобгар буд. Дар ҳамаи ҳаракатҳои ҳарбӣ иштирок мекард. Ўро амир, “соҳиби девони аъло” мегуфтанд. Қўшбегӣ аз намояндагони қабилаҳои кўчманчӣ таъин мешуд. Дар натиҷаи пурзўршавии ҳокимияти марказӣ мавқеи инокҳо, ки пештар дар хонӣ нуфузи хеле баланд дошт, аз нимаи якуми асри XVIII сар карда паст рафт. Муҳаммад Раҳимхони I шумораи амалдорони саройро аз 360 нафар ба 100 нафар фаровард. Мансабҳои бий, оталиқ ва инокро бекор кард. Дар хонӣ се то девон (вазират) фаъолият дошт. Онҳо девонҳои хочагӣ, корҳои иҷтимоӣ сийёсӣ ва ҳарбӣ буданд. Фаъолияти онҳоро девонбегӣ идора менамуд. Қазок ва қароқалпоқҳои таркиби хониро бийҳои онҳо, туркманҳоро вакилҳо сарварӣ менамуданд. Лавозими онҳо аз авлод ба авлод мегузашт, лекин онҳоро хон тасдиқ менамуд. Аъзои Шўрои Олӣ ясовулбошӣ хизмати амнияти хониро иҷро мекард. Барои посбонӣ ва нигоҳдории ҳуччатҳои махфии давлатӣ шахси ҷавобгар буд. Ҳангоми амалиётҳои ҷангӣ ба лашкар қумондонӣ мекард ва қисми ҳарбии иборат аз туркманҳоро низ раҳбарӣ менамуд. Дар хонӣ инчунин лавозимҳои *мироб*, *парвоначӣ*, *қутвол*, *шуговул* (қабулкунандаи сафирони давлатҳои хориҷӣ ва амалдори масъул барои таъминоти онҳо), *маҳрам* (мушовири махфии хон, иҷрокунандаи супоришҳои махсус, мансабдорест, ки бино ба зарурият сафир таъин мешуданд) низ мавҷуд буданд.

Корҳои суд

Дар хонӣ корҳои суд дар дасти ҳуқуқшиносони ислом буд. Дар ҳар як бекӣ аз 1 то 4 нафар қозӣ буд. Қозиро аз тариқи имтиҳон аз байни донишмандони ҳуқуқи ислом интихоб мекарданд. Ғолибон бо фармони хон тақдир карда

мешуд. Оиди таъин шудани қозӣ ба он ёрлиқи хон (Ёрлиқи ху-моюни алӣ) дода мешуд.

Муфтӣ қозӣ оид ба то чӣ андоза мутобиқ будани ҳукм ба шариат фатво метод. Қарори суд баъди он, ки муфтӣ мўхрашро мегузашт, макоми расмӣ пайдо мекард. Дар шаҳри Хива 7 нафар муфтӣ фаъолият нишон медод. Ба онҳо намояндаи бообрӯи ҳуқуқи ислом *аълам* раҳбарӣ мекард. Ў хулосаи муфтиҳоро дида баромада, онро ё тасдиқ мекард, ё бармегардонд. Шикоятҳо оид ба кори суд аз тарафи 2 нафар Қозиёни олӣ дар шаҳри Хива омўхта мешуданд. Яке аз онҳо *қозикалон*, дигаре *қозиўрда* буд. Дар айни вақт қозии хосс ҳам буд, ки он масъалаҳои байни аъзоёни хонаводаи хонро дида мебаромад.

Қозӣ аскар бошад, корҳои вобаста ба риоя нашудани қонунҳои исломӣ дар лашкарро дида мебаромад. Нақибон намояндагони ҷамоаи авлодҳои пайғамбар буд, онҳо барои ҳаёти динии ҷамъият масъул буданд. Онҳо шахсони бозътимоди хон буданд ва ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ доимо ба он ҳамроҳӣ менамуд. Инчунин онҳо барои корҳои таълим низ ҷавобгар буданд. *Раис* (қозӣ раис) аҳволи риоя ба қонуну қоидаҳои шариатро дар ҷамъият, инчунин аз тарафи падару модарон ба мактаб фиристондани фарзандонашонро назорат менамуд.

Кори ҳарбӣ Дар хонии Хива дар замони Муҳаммад Раҳимхони I лашкари доимӣ ташкил шуд. Лашкари мазкур *навкарони хон* номида шуд. Шумораи умумии он аз 2 ҳазор аскар буд. Сарқумондони лашкарро *ясовулбошӣ* мегуфтанд.

Дар замони осуда навкарони хон ў ва аъзои оилаи онро посбонӣ мекарданд. Лашкар ва мансабдорони ҳарбӣ дар назди шаҳри Хива бо майдони муайяни замин ва маош таъмин мешуданд. Дар хонӣ инчунин *лашқари номунтазам* – лашкари халқӣ низ вучуд дошт. Дар миёнаҳои асри XIX шумораи онҳо 9–10 ҳазор нафарро ташкил медод. Аммо дар тафовут аз лашкари Бухоро лашкари доимии хонии Хива қулоҳи махсуси ҳарбӣ надошт. Ҳарбиён асосан ҷомаҳои ҳархела мепӯшиданд. Дар хонӣ барои Ҳимояи сарҳади давлат низ қўшин ҷудо карда шуда буд. Ин лашкарро *қаровулбегӣ* қумондонӣ мекард.

1. Дар бораи ҳудуд ва аҳолии хонии Хива чӣхоро доништа гирифтед?
2. Абулғозӣ Баҳодурхон чаро қабилаҳои аз Дашти Қипчоқ кўчида омадаро ба гурӯҳҳо тақсим карда, ҷойгир намуд?
3. Зери ибораи “Идоракунии иноқҳо” чиро мефаҳмед ва он кай сар шудааст?
4. Мансабҳои баландтарини хонӣ-меҳтар ва қўшбегиро муқоиса намоед.
5. Дар хонии Хива кори суд чӣ гуна амалӣ мешуд?

Лавозимҳои ясовул ва маҳрамро бо якдигарашон муқоиса кунед. Ҷиҳатҳои монанд ва фарқкунандаи онҳоро ба дафтартан навишед.

§ 26. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар хонии Хива Ҳаёти шаҳрҳо

Муносибатҳои заминдорӣ

Замин бойиғари асосии хонӣ буд. Тамоми замин мулки давлат буд. Аз рӯи шакли мулкдорӣ заминҳои хонии Хива низ ба заминҳои *давлат* (подшоҳ), *мулк* (замини хусусӣ) ва *вақф* ҷудо мешуд. Як қисми заминҳои давлат ба хон ва ҳешу табори вай ва ба рӯҳониёни олимартаба тааллуқ дошт.

Заминҳои мансуб ба хон *мулки холис*, *мулки хосса*, *амлоки хосса*, *мулки махсуса* ном доштанд.

Аз ин заминҳои хон ба давлат андоз намесупурданд. Ба амалдорони баландмартаба барои хизматҳоишон дар назди давлат *замини тархон* дода мешуд. Тархонро мерос гузоштан, ба дигар кас додан манъ шуда буд. Аз он фақат муваққатан истифода бурдан мумкин буд. Як қисми заминҳои давлатӣ дар шакли мулки хусусӣ *фурӯхта* мешуд. Ҳамин тариқ, шакли заминдории мулк пайдо шуд. Оид ба *фурӯхта* шудани замин ҳамчун мулки хусусӣ созишнома аз тарафи давлат имзо мешуд. Пас аз он оиди харида шудани замин ба соҳиби мулк васиқа меоданд. Боз як қисми заминҳои давлатӣ дар дасти хоҷагиҳои хурди деҳқонон буд. Даромад ба хазинаи давлат асосан аз ҳамин заминҳо меомад. Масалан, аз хоҷагичое, ки бештар аз 10 таноб замин доштанд, 3 тиллоӣ, аз 5 таноб то 10 таноб 2

тиллоӣ, то 5 таноб соли 1 тиллоӣ андоз меоданд. Ичорагирандагони заминҳои давлатиро *беватан*, ичоракорони заминҳои хусусиро *коранда*, заминҳои вақфиро ба ичора гиранда, *вақфчӣ* меномиданд. Деҳқонони беэамине, ки 15 таноб заминро гирифта, кишт мекарданд, 34, агар 10 таноб замин – 23 ва 5 таноб замин бошад, 12 тангаи нуқра андоз меоданд.

Заминҳои вақф дар хонӣ бештар аз ҳама буданд. Онҳо қариб 40 фоизи заминҳои обёришаванда ва ҷои зисти аҳолиро ташкил меоданд. Заминҳои вақф низ ба ичора дода мешуданд.

Дар хонии Хива шартан (муваққатан) бо як намуди заминдорӣ, ки дар дигар ду давлати ўзбек ҳам вуҷуд дошт, яъне шакли отлик ҳам мавҷуд буд. Хонҳои Хива ҳангоми юришҳои ҳарбӣ, асосан, ба саворагони қабिलाҳои туркман таъя мекарданд. Натиҷаи ҳаракатҳои ҳарбӣ аз бисёр ҷиҳат ба онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ ба ҳар як нафар отлик 30–0 таноб мулки замин дода мешуд. Соҳиби замини “отлик” агар хон талаб намояд, як нафар аскарӣ савораро мусаллаҳ намуда, ба ҳузури хон мефиристод. Заминҳо ҳар се сол як маротиба ба рӯйхат гирифта мешуданд.

Дар шароити номусоиди табиӣ баровардани об ва кишти зироат дар хонӣ кори пурмашаққат буд. Халқи меҳнаткаш ҳамин душворихоро бо матонат паси сар мекард.

Азбаски маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар шароити вазнини табиӣ парвариш карда мешуд, аз рӯи адолат саҳми ичоракорон 75 фоизи ҳосилро ташкил меод.

Андоз ва ўҳдадорихо Мисли дигар давлатҳо дар хонии Хива ҳам андоз аз аҳоли ва ўҳдадорихои онҳо муқаррар шуда буд. Дар хонӣ андози асосӣ андози замин буд, онро *салғут* мегуфтанд. Ҳунармандон, савдогарони бо савдои хориҷӣ машғул, ҷорводорон *закот* месупурданд. Миқдори он 2,5 фоизи қимати мулкоро ташкил мекард. Дар баъзе ҳолатҳо ҳамаи андозҳо аввали сол ё чандсолаи он пешакӣ ситонида мешуд. Ин шакли ситонидани андоз *барот* ном дошт. Ғайр аз ин аҳоли ба ўҳдадории 12 рӯзаи давлатӣ, ки *бегар* ном дошт, ҷалб мешуданд. Ҳангоми бегар аз ҳар як хонадон як нафар ҷалб мегардид. Онҳо ҳама сол дар кофтани канал, бунёд кардан ё таъмир иншоотҳои обёрикунӣ ва сохтмони биноҳои гуногун меҳнат менамуданд.

Шаҳрҳои пойтахтӣ Дар таърихи давлати Хоразм (баъдтар хонии Хива) шаҳрҳое, аз қабили Кўҳна Урганч, Вазир, Янги Урганч ва Хива мақоми пойтахтӣ дошанд. Урганчи Кўҳна (номи аслиаш Гурганч, дар сарчашмаҳои асри I- уми пеш милод қайд шудааст) дар нимаи дуоми асри X дар Хоразм бо маркази шаҳри Гурганч амирӣ ташкил шуда буд. Амир Маъмун ибни Муҳаммад соли 995 ҳокимияти хоразмшоҳонро дар шаҳри Кот сарнагун кард ва худро ҳукмдори Хоразм—Хоразмшоҳ эълон намуд.

Ҳамин тарик, Гурганч ба пойтахти давлати Хоразм табдил ёфт. Шаҳр бо суръати баланд тараққӣ кард. Илму фан боло рафт. Дар маркази илму фанне (Академияи Маъмун), ки маъмуниҳои Хоразмшоҳ ташкил карда буданд, дахҳо нафар алломаҳо, мисли Абурайҳон Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино дар ин ҷо таҳсили илм кардаанд. Урганчи Кўҳна пойтахти давлати бузурги Хоразмшоҳон низ будааст. Аммо шаҳр аз тарафи лашкари муғул бо сарвари Чингизхон ба ҳоксон карда шуд.

Чуноне ки дар мавзӯи 22-юм таъкид шуд, Амударё маҷрои худро дигар карда, на ба баҳри Каспий, балки ба баҳри Арал ҷорӣ мешуд, ба туфайли он шаҳри Гурганч бе об монд. Одамоне ба ҳар сӯ кўчида рафтанд. Хони Хива Абулғозӣ Баҳодурхон соли 1646 дигар шаҳр –шаҳри Янги Урганчро созонд. Аҳолии саргардон ба ин шаҳр кўчида омад. Гурганчи аввала (Урганч) акнун Урганчи Кўҳна номида шуд. Дар замони ҳукмронии писари Абулғозӣ Баҳодурхон Анушахон дар назди Янги Урганч канали Шоҳобод кофта шуд. Канал барои ободии шаҳр аҳамияти калон дошт.

Шаҳри Хива Хива яке аз шаҳрҳои машҳуртарин ва қадимтарини Хоразм аст. Вай дар асри V-уми пеш аз милод бунёд шудааст. Таърихи он пурра бо таърихи Хоразм узван алоқаманд аст. Машҳурии Хива аз замони бунёд шудан ва ба туфайли роҳи савдой, ки Шаркро бо Ғарб мепайваст, эзоҳ дода мешавад. Хива аз ҷоряки якуми асри XVIII сар карда, то соли 1920 пойтахти хонӣ буд. Соли 1997 бо қарори ташкилоти байналхалқии ЮНЕСКО 2500-солагии шаҳри Хива боифтихор ва ботантана гузаронида шуд. Ин шаҳр дар дунё бо номи “Шаҳри ҳазор гумбаз” низ шўҳрат ёфтааст.

Дар нимаи якуми асри XIX дар шаҳри Хива ду то қасри хон, ҳабдаҳо масҷид ва бисту ду то мадраса мавҷуд буд. Дар асри XIX шаҳри Хива ба ду қисми аз якдигар бо девор ихтоташуда –Ичан қалъа (Шаҳри дохилӣ) ва Дишан қалъа (Шаҳри берунӣ) тақсим шуд.

Ичан қалъа Ичан қалъа ёдгории ноёб ва бузургтарини меъмории Осиёи Миёна, ки аз аҷдодон мондааст, ба шумор меравад. Ичан қалъа қисми дохилии (Шаҳристони) шаҳри Хива аст. Ичан қалъа аз Дишан қалъа бо девор ҷудо карда шудааст. Ба он ба воситаи чор дарвоза – Боғча, Полвон, Тош ва Ота мебаромаданд. Обидаҳои аҷоибӣ меъмории диёри Хоразм – мадраса, масҷид, қасри хон, биноҳои маъмурӣ, майдони асосӣ ва манораҳо дар дохили Ичан қалъа ҷойгиранд. Дар замони Муҳаммад Раҳимхон, Оллоқулихон ва Муҳаммад Аминхон дар Ичан қалъа қорҳои бузургмиқёси бунёдгарӣ ба амал бароварда шудааст. Қасрҳои мўхташам, мадраса ва мақбараҳо барпо карда шуданд. Қасри арки Кўҳна қад қашид. Муҳаммад Аминхон дар шафати Кўҳна арки қисми ғарбии Ичан қалъа манораи машҳури Қалтаминорро созонд. Ҳангоми сохтани Ичанқалъа меъмори Хива

Хива. Ичан қалъа

анъанани неки меъмории Осиёи Миёна – услуги рӯ ба рӯ сохтани иншоотхоро истифода кардаанд. Ин усулро усули “Қўш” меноманд. Ғайр аз ин дар шакли алоҳида – ансамбл сохтани биноҳо низ ба ҳукми анъана даромада буд. Масалан, якчанд масҷид, мадраса, ҳаммом, тоқӣ, корвонсарой ва қасри хон воқеъ дар назди дарвозаи Полвон ансамбли ба худ хосро ташкил додаанд. Ичан қалъа-обидаи ноёби меъмории соли 1961 ҳамчун ёдгории маъморӣ алоҳида тахти муҳофизат гирифта шуд ва ба музей-қўриқхона табдил ёфт. Майдони он 26 гектарро ташкил медиҳад. Дар он 54 то обидаи таърихӣ меъмории ҷойгир аст. Аз соли 1968 музей-қўриқхона “Музей-Қўриқхонаи Ичан қалъа” ном гирифтааст. Соли 1990 Ичан қалъа ба рӯйхати ёдгориҳои умумичаҳонӣ дохил карда шуд.

Дишан қалъа Дишан қалъа—Қалъаи берунӣ қисми рабоди шаҳри Хива ба шумор меравад. Дар он дўконҳои савдо ва хунармандӣ, маҳаллаҳо ҷойгиранд. Соли 1842 хони Хива Оллоқулихон шаҳри Хиваро барои ҷимоя аз душманон, ҳамлаҳо бо девори дарозияш—6250 метр, баландиаш 7–8 метр, ғафсиаш 5–6 метр ихота карда гирифтааст. Ичан қалъа 4 дарвоза дошт, аммо Дишан қалъа 10 дарвоза доштааст.

Савдон дохилӣ ва хориҷӣ Савдои дохилӣ ва хориҷии хонӣ хеле раванқ намуд. Дар ин бобат бозори болояш пўшидаи Хива аҳамияти калон дошт. Аз хонӣ асосан пўсти қароқўл, қолин, маҳсулоти хунармандӣ ба давлатҳои Эрон, Ҳиндустон, Хитой ва давлати Усмонӣ экспорт карда мешуд. Савдогарони хонии Хиваро, ки бо Бухоро, Эрон ва Афғонистон тичорат мекарданд, “бухорочӣ” мегуфтанд. Хивагиҳо ба Эрон шохӣ, пўсти қароқўл, барра, пўсти барра, кунчит, ғалла ва аспҳои туркманӣ мебурданд. Тоҷирони Хива аз Эрон мурч, имбир барин молҳои ҳиндӣ, шохиворӣ, фирӯза, шолҳои кирмоншоҳии барои салла истифода мешуда меоварданд. Савдо бо Россия барои ҳаёти иқтисодии хонии Хива аҳамияти калон дошт. Хива ба Россия пахта, мўйина, пилла мефиристод. Аз Россия ресмон, матоъ, мовут, қанду шакар, чизҳои металлӣ, оҳан, мис, чўян оварда мешуд. Гарчанд тичорат як ранг набуд, аммо афзоиш меёфт. Соли 1844 Хива ба Россия баробари 137 ҳазор рубл, соли 1867 баробари 1,5 миллион рубл мол экспорт карда буд. Аз Россия мутаносибан баробари 270

ва 486 ҳазор рубл мол оварда буд. Ин маънои онро дорад, ки Хива дар зарфи 23 сол ба хорича баровардани молро 10 баробар, воридоти молро 1,5 баробар зиёд кардааст. Россия дар айни вақт ба такагоҳи бо бозори дунё пайвастанандаи Хива табдил ёфт. Аз ин боис савдогарон барои мустаҳкам намудани ин алоқаҳо мекӯшиданд.

1. Шақли заминдориеро, ки дар хонии Хива буду дар аморати Бухоро вучуд надошт, ёбед.
2. Микдори андозе, ки барои истифодаи замин ситонида мешуд, ба чӣ вобаста буд?
3. Давлат чӣ гуна андозҳо қорӣ карда буд?
4. Оид ба Урганчи Кӯҳна ва шаҳри Вазир чихоро доништа гирифтед?
5. Хива бо кадом ҷиҳатҳо дунёро ба ҳайрат оварда меояд?
6. Дар бораи раванқебии алоқаҳои савдоии Хива—Россия мисолҳои тасдиқкунанда оред.

§ 27. Сиёсати хоричии хонии Хива

Робитаҳои хонӣ бо давлатҳои Осиё

Дар нимаи якуми асри XIX робитаҳои савдоию иқтисодӣ ва сафирии хонии Хива бо давлатҳои Бухоро, Қўқанд, Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон ва давлати Усмонӣ инкишоф ёфт. Зеро, аз як тараф ҳудуди хонии Хива ба манзилгоҳ—гузаргоҳи савдогарон ва ба Ҳаҷ раҳсипоршудагони Осиёи Миёна ба воситаи баҳри Каспий ба Маккаи муқаддас ва дигар шаҳрҳо табдил ёфта буд, аз дигар тараф раванқебии савдо бо давлатҳои хоричӣ аз даромади афзоянда ба хазинаи давлат сабаб шуда буд.

Аз мавзӯҳои пешина ба шумо маълум аст, ки муносибатҳои Хива—Бухоро на ҳама вақт ҳамвор буд. Ин ҳолат минбаъд низ давом кард. Масалан, манфиати онҳо дар вилояти Марв низ бархӯрд. Чунки Марв дар сари роҳи савдоии давлатҳои Осиёи Миёна бо Эрон ҷойгир шуда буд. Аз ин боис низ дар нимаи якуми асри XIX байни ин ду давлат якҷанд бор ҷанг ба амал омад. Чунончи, Муҳаммад Раҳимхони I соли 1842 Марвро аз Бухоро баргардонида гирифт. Пас аз он ҳам мубориза барои Марв қатъ наёфт. Пас аз

чанги чандкарта дар байни ин ду давлат соли 1845 хонии Хива Марвро пурра тобеи худ кард. Аммо гарчанде муносибатҳо тезутунд буданд, пеши роҳи алоқаҳои савдоиро гирифта натавонистанд.

Соли 1812 ба Хива аз Эрон ва хонии Ўрта чузи қазоқҳо сафирон омаданд. Бо онҳо аз хусуси амнияти сарҳади давлатҳо ва масъалаҳои савдо созиш ҳосиш шуд. Дар ибтидои асри XIX байни Хива ва Афғонистон муносибатҳои сафирӣ ба роҳ монда шуд. Муҳаммад Раҳимхони I ҳатто ба шоҳ Маҳмуд, ки мақсад дошт бори дуюм сари тахти ҳокимияти Афғонистон биёяд, кўмак расонд. Бар ивази он Афғонистон ба савдогарони хонии Хива ҳуқуқи озодона савдо кардан дар бозори Кобул рухсат дод.

Хонии Хива барои мустаҳкам намудани робитаҳо бо хонии Қўқанд низ ҳаракат кард. Солҳои 1843–1844 ба Хива сафирони хонии Қўқанд омаданд. Дар чараёни музокираҳо байни ду давлат оиди раванқ додани алоқаҳои дўстона ва савдой созиш карданд. Табиист, ки мунтазам омада рафтани савдогарони давлатҳои хориҷӣ бо шароити фароҳамшуда вобаста аст. Бинобар ин хонҳои Хива ба ин масъала эътибори калон меоданд. Чунончи, Оллоқулихон маҷмӯаи Корвонсаройро созонд, ки намунаи беҳамтои маҳсули дасти устоён, обидаи аҷоибӣ меъморий буд. Дар ин маҷмӯа 14 то тими гумбаздор (бозори пўшида), корвонсарой ва анборхона вучуд дошт. Дар бозор молҳои давлатҳои Ҳиндустон, Хитой, Эрон, Россия, Бухоро ва Қўқанд фурўхта мешуданд. Корвонсарой дуқабата буд, 105 хучра дошт. Анор, харбуза, ангур, нок, анҷир ва зардолуи хонии Хива дар хориҷа ҳам машҳур гашта буданд.

Чихатҳои худ хоси муносибатҳои Хива – Россия

Чихати муҳими муносибатҳои Хива – Россия аз он иборат буд, ки аз инкишофи савдо ҳар ду давлат як хел манфиатдор буданд. Барои савдогарони Хива роҳҳои Россия беҳатар буданд. Инчунин, дар хонии Хива ба маҳсулооти саноати Россия эҳтиёҷ зиёд буд. Дар айни вақт Россия ба хонии Хива ҳамчун ба бозори фурўши маҳсулооти худ нигоҳ мекард. Дар шароите, ки маҳсулооти Россия бо молҳои давлатҳои пешқадами Европа рақобат карда наметавонистанд, ин хеле муҳим буд. Сониян, хо-

нии Хива барои саноати Россия маҳсулоти зарурии ашѐи хомро бо нархи арзон мефурӯхт. Аз Хива ба Россия пахта, пилла, бўз, қолин, маҳсулоти хунармандӣ, меваи хушк ва монанди инҳо бурда мешуданд. Савдогарони Хива дар ярмаркаҳои шаҳри Нижний Новгород иштирок намудаанд. Аз Россия ба Хива металл, маҳсулоти бофандагӣ, рангҳои гуногун, пӯсти мӯина, яроку аслиҳа оварда мешуданд.

Аммо барои мустаҳкам намудани муносибатҳои неки ду давлат аз ду ҷониб шаҳрвандони худ ҳисобидани қазоқҳои ҷуз ва қароқалпоқҳо, инчунин масъалаи миқдори боҷ аз молҳои ду тараф ба баъзе мамониятҳо оварда буданд.

Тезутунд шудани муносибатҳои Хива – Россия

Россия мақсад дошт, ки Осиёи Миёнаро тобеъ намояд. Бо ҳамин баҳона Россия ба давлатҳои ўзбек, аз ҷумла ба хонии Хива тазйиқ меовард.

Россия соли 1822 хониҳои Ўрта ҷуз ва соли 1824 Кичик ҷузро тобеъ намуд. Акнун сарҳади Россия бевосита ба сарҳади Хива наздик шуд. Дар ин шароит хонии Хива ҳаракат мекард, ки биёбону даштҳои қазоқ ҳудуди байни ду давлат монад. Аммо Россия инро намехост. Дар натиҷа муносибати ду давлат тезутунд шуд.

Дар ин байн разведкаи Британияи Кабир ба давлатҳои ўзбек даромада меомад. Ҳатто хавфи бозорҳои хониро пур кардани молҳои англисӣ пайдо шуд. Дар чунин шароит ҳукумати Россия талабҳои худро нисбат ба хонии Хива васеъ намуд. Чунончи, вай аз Хива талаб кард, ки ба киштиҳои савдоии Россия рухсат диҳад, то дар Амударё шино кунанд. Россия акнун муносибатҳояшро бо Хива бо қувваи ҳарбӣ ба тартиб андохтани шуд. Бо ин мақсад соли 1839 экспедитсияи ҳарбии В. Перовский ташкил карда шуд. Аммо бино ба хунукии саҳти Устюрт, нарасидани хўроқворӣ ва хошок экспедитсия ба талафот рӯ ба рӯ омад. Перовский маҷбур шуда, ақиб рафт. Лекин экспедитсия беасар намонд. Экспедитсияи В. Перовский хони Хиваро маҷбур сохт, ки бо Россия роҳи муросоро бичўяд.

“Акти ўхдадориҳо” Ҳукумати Россия акнун ба хонии Хива ҳукмашро бор карданӣ шуд. Барои расидан ба ин мақсад бо сарвари Г.Данилевский миссияи сафириро фиристод.

Дар хотимаи музокираҳо зери фишори Россия 27-уми декабри соли 1842 байни Хива ва Россия шартномае имзо шуд, ки он “Акти ўхдадориҳо” ном гирифт. Дар шартнома эълон шуд, ки хони Хива бо Россия муносибати мустаҳками сулҳу дўстӣ мебарад. Хони Хива ўхдадор шуд, ки минбаъд нисбат ба Россия ҳаракати душманона содир намекунад, ба тороч шудани корвонҳои савдо роҳ намегузорад, амнияти шахсӣ ва мулкии шахрвандони Россияро таъмин менамояд.

Инҳо аслан ғайр аз бор кардани хоҳишҳои Россия чизи дигар набуд. Инчунин, ба масъалаи алоқаҳои савдоии ду тараф эътибор дода шуд. Оиди ин масъала низ Россия хоҳиши худро маҷбуран қабул кунонид. Чунончи, миқдори боч аз молҳои Россия набояд аз 5 фоизи арзиши онҳо боло бошанд. Аммо Россия ҳамин банди шартномаро ҳам иҷро накард. Дар оқибат муносибатҳо боз бад шуданд.

Соли 1847 Россия дар роҳе, ки ба ҳудуди хонӣ мебурд, истехкомҳои ҳарбӣ сохт. Ин аз он далолат меод, ки Россия дар сиёсати худ нисбат ба Осиёи Миёна роҳи ҳарбиро, яъне истило кардани онро пеш мегирад. Ин ҳолат давлатҳои ўзбекро ба ташвиш андохт. Дар роҳи муқобил истодан ба Россия ба давлатҳои ўзбек тақяғоҳ шудани Британияи Кабир ёрӣ надод. Зеро дар муносибатҳои байни Россия ва Британияи Кабир тағйирот ба амал омад. Британияи Кабир дар ҷанги зидди Афғонистон шикаст хӯрда, бо Россия роҳи мurosоро пеш гирифт. Мувофиқи созиш Россия бо Осиёи Миёна қаноат мекардагӣ шуд. Ҳамин тавр аз нияти баромадан ба Ҳиндустон даст кашид. Британияи Кабир ба сиёсати Россия нисбат ба давлатҳои ўзбек муқобил намебаромад. Афғонистон ҳудуди байни мустамликаҳои Британияи Кабир ва Россия эътироф карда шуд.

Давлатҳои ўзбек акнун яққа монданд. Онҳоро фақат байни ҳам дар иттифоқ будан нигоҳ доштаниш мумкин буд. Мутассифона

пурзўр будани зиддиятҳои тарафҳо ва пайдошавии тарс аз очизӣ дар назди кудрати ҳарбии Россия онҳо муттаҳид шуда натавонишанд.

- Соли 1842 байни Россия¹⁰³–Хива “Акти ўҳдадорихо” имзо шуд.

1. Оид ба муносибатҳои хонии Хива бо давлатҳои Осие рўйхати фактҳоро тартиб диҳед.
2. Хонии Хива барои фароҳам овардани шароити муносиб ба савдогарони хоричӣ кадом тардбирҳоро амалӣ кард?
3. Барои тезутунд шудани муносибатҳои Хива—Россия кадом омилҳо сабаб шуданд?
4. Оид ба мазмуни шартномаи “Акти ўҳдадорихо” нақл кунед.
5. Чаро эҳтимолияти ба Британияи Кабир таъя намудани давлатҳои ўзбек бар зидди Россия амалӣ нашуд?
6. Чаро давлатҳои ўзбек худашон бар зидди хавфи Россия иттифок шуда натавонишанд?

§ 28. Ҳаёти маданӣ дар хонии Хива

Манзараи ҳаёти маданӣ

Дар хонии Хива дар тафовути ду давлати дигари ўзбек–аморати Бухоро ва хонии Қўқанд кўшишҳо барои инкишоф додани иқтисодиёт ва маданият пурзўртар буд. Сабаби инро бо мақсади хонҳои Хива эзоҳ додан мумкин буд. Мақсади хонҳо барқарор намудани кудрати пешинаи Хоразм ва ба маркази Осиеи Миёна табдил додани он буд. Хоразми Кўҳна диёрест, ки дар давлатдории ўзбек саҳми бузург гузоштааст. Дар ин чо замони хоразмшоҳиёни маъмуни маркази нахустини илму фан–Академияи Маъмуни Хоразм ташкил шуд. Инчунин дар Хоразм яке аз давлатҳои бузургу кудратманд–салтанати Ануштегини Хоразмшоҳиён арзи вучуд намудааст.

Дуруст аст, ки хонии Хива бо дараҷаи илму фанни замони хоразмшоҳиёни маъмуни баҳс карда наметавонист. Аммо гарчанде имконияти иқтисодии давлат кофӣ набуд, барои кофтани каналҳо,

офаридани китобхонаи бойтарин маблағи калон сарф намуда буданд. Сарфи назар аз мақсад ин корҳо амри хайр шуданд. Аз ачдодон то мо намунаҳои беҳамтои меъморий, ки аҳли ҷаҳонро дар хайрат меғуздоранд, мерос монданд.

Адабиёт

Дар адабиёти хонии ин давр *Амир Авазбий ўғли Шермуҳаммад* (тахаллусаш Мўниси Хоразмӣ) ва ҷияни ӯ *Эрниёзбек ўғли Муҳаммад Ризо* (тахаллусаш Огаҳӣ) бо эҷодиёташон мақоми ҳосе доранд. Мўниси Хоразмӣ аз овони ҷавонӣ ба адабиёт ва таърих меҳр гузошта буд. Соли 1800 пас аз вафоти падараш котиби дарбор таъин шуд. Соли 1804 девони якуми шеърхояшро бо номи “Девони Мўнис” тартиб дод. Девони “Дўсти ошиқон” (“Мунис-ул-ушшоқ”) беш аз 20 ҳазор мисраъ иборат аст. Он аз тарафи хаттотҳо кўчонида, ба шакли китоби аҷоиб дароварда шуд.

Боз як намояндаи машҳури ин давр Огаҳӣ соли 1809 дар деҳаи Қиёт дар оилаи мироб таваллуд шуд. Дар мадрасаи Хива илм омўхт. Забонҳои арабӣ ва форсиро пухта аз бар кард. Хусусан эҷодиёти Алишери Навоиро бо завқ мутолиа кард. Соли 1829 амакаш Мўнис вафот кард, Оллоқулихон ўро ба ҷои амакаш ба мансаби мироб таъин намуд. Маҷмўи асарҳои шоир “Таъвиз-ул ошиқин” ном дошта, аз 19 ҳазор мисраъ иборат аст. Огаҳӣ тарҷумони бузурги замони худ буд. Ӯ “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ, “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдураҳмони Ҷомӣ ва баъзе дostonҳои “Хамса”-и Низомии Ганҷавиро ба забони ўзбекӣ тарҷума кардааст.

Таърих

Абулғозӣ Баҳодурхон ба мактаби таърихнависии Хоразм асос гузоштааст. Вай ҳамчун ҳукмдор ва ҳам олим таърихшинос дар таърих ном дорад. Асари таърихии “Шачараи турк ва муғул” хеле арзишманд аст. Боби якуми асар ба таърихи мамлақати Хоразм дар солҳои 1512–1663 бахшида шудааст. Ҷихати муҳими ин асари Абулғозӣ Баҳодурхон иборат аз он аст, ки он ба забони ўзбекӣ навишта шудааст.

Асари “Дастур-ул-амал” бо супориши Абулғозӣ Баҳодурхон навишта шудааст. Мутаассифона номи муаллифи ин асар маълум нест. Дар ин асар шачараи темуриён аз Соҳибқирон Амир Темур сар карда то Заҳриддин Муҳаммад Бобур мухтасар баён шудаанд.

Ҳар як фасли дастнавис ба ҳар як ҳукмдор баҳшида шудааст. Боз як асари гаронбаҳо оиди таърихи Хоразм асари Мўнис “Фирдавсул-иқбол” аст, дар он таърихи Хоразм аз даври қадим то соли 1825 ифода ёфтааст. Аммо Мўнис асарро ба охир нарасонд. Давоми асарро ҷиянаш Огаҳӣ навишт. Дар айни вақт ҳуди Огаҳӣ низ оид ба фанни таърих асарҳои “Риёз-уд-давла”, “Зубдат-ут-таворих”, “Жомеъ –ул-воқеоти султони”, “Гулшани давлат”, “Шоҳиди иқбол” ва монанди инҳоро навиштааст. Огаҳӣ дар “Риёз-уд-давла” воқеаҳои 1825 – 1842-ро, дар “Зубдат-ут-таворих” ҳодисоти солҳои 1843–1846-ро, дар асари “Ҷомеъ-ул-воқеоти султони” таърихи Хоразмро мансуб ба солҳои 1846–1855 баён кардааст.

Санъати китоби дастнавис

Дар асри XVI дар китобхонаҳои хонҳои Хива мактаби хаттотӣ ва ҳусни хат ташаккул ёфт. Хаттоти машҳур *Ҳамадонӣ* дар соли 1556 ба Эшмуҳаммадхон “Шоҳнома”-ро барои миниатюра ҷои ҳоли гузошта кўчонида дод. Дар асрҳои XVII–XVIII дар Хива *Муҳаммад Юсуф Розӣ*, *Бобоҷон Саной*, *Муҳаммад Ризо Охунд* барин хаттотони устои кори худ эҷод намудаанд. Онҳо асарҳои шеърӣ, тарҷума ва китобҳои таърихиро бо маҳорати том кўчондаанд. Бояд таъкид наумд, ки як китобро бо ҳусни хати зебо кўчонидан кори осон нест. Аз ин боис барои ороиш додани ҳар як китоб устоёни якчанд соҳа: коғазро буранда, котиб-хаттот, музаҳҳаб (оби зарҳал давонанда), лаввоҳ (сарлавҳаро сабткунанда), рассоми миниатюрачӣ ва саҳҳоф (чилдсоз) иштирок мекунанд.

Таълими халқ дар хонӣ Дар хонии Хива низ таълим дар ду зина буд. Зинаи поёнӣ мактаби ибтидоӣ буд, дар он донишомӯзон хондан ва навиштанро меомӯхтанд. Дар асри XIX дар хонӣ қариб 1,5 ҳазор мактаби ибтидоӣ фаъолият нишон додааст. Шумораи мадрасаҳо 103 торо ташкил меод. 22 тои он дар шаҳри Хива ҷойгир буд. Мўнис бо китобаш “Саводи таълим” дар соли 1804 ба инкишофи таълими халқ низ ҳисса гузошт. Ин китоби дарсии шеърӣ баровардани саводро осон кард, ба инкишофи ҳусни хат нигаронида шуда буд.

Мадраса зинаи олии таълим буд, дар он баробари илми динӣ фанҳои грамматикаи забони арабӣ, мантиқ, маданияти нутқ, мате-

матика, география, таърих омӯзонида мешуд. Хатмкардаи мадраса қозӣ, ёвари он, имоми масҷид шуда кор мекарданд. Баъзеҳо мударрис мешуданд. Ҳамаи сарфу хароҷоти таълим аз ҳисоби мулки вақф буд.

1. Аз чӣ сабаб дар хонии Хива нисбат ба аморати Бухоро ва хонии Қўқанд дар соҳаи маданӣ бунёдкорӣ дар миқёси васъ ташкил карда шуда буд?
2. Дар бораи намоёндоғони адабиёти дар хонии Хива эҷоднамуда ва асарҳои онҳо чӣ ҳоро доништа гирифтанд?
3. Рӯйхати асарҳои оид ба таърихро тартиб диҳед.
4. Оид ба асарҳои “Фирдавс-ул-иқбол” ва “Риёз-уд-давла” чӣ ҳоро медонед?
5. Оид ба санъати китоби дастнависҳои Хива нақл кунед.

§ 29. Сарчашмаҳо оид ба таърихи хонии Хива

Ҳуҷҷатҳои архивӣ Инак, шумо бо таърихи хонии Хива дар асри XVI–нимаи якуми асри XIX шинос шудед. Хӯш, маълумоти таърихро, ки Шумо аз бар кардед, аз кучо гирифта шудаанд? Онҳо дар навбати аввал дар натиҷаи омӯхтани ҳуҷҷатҳои таърихӣ гирд оварда шудаанд. Пас аз он, ки хонии Хиваро империяи Россия забт кард, соли 1873 ҳуҷҷатҳои дар девони хон маҳфуз буда ба шаҳри Петербург бурда шуданд. Ҳуҷҷатҳои бурдашуда фақат соли 1962 ба Архиви давлатии Ўзбекистон дар Тошканд оварда шуданд. Як миқдор ҳуҷҷатҳои хонии Хива дар ҳазинаи Институти шарқшиносии ба номи Абурайҳон Берунӣ низ мавҷуд аст.

Ҳуҷҷатҳои архивӣ оид ба масъалаҳои сохти давлатии хонии Хива, андозу ӯҳдадорӣ, муомилаи пул, тақсими маъмурию ҳудудии давлат, шуғли аҳоли, қорҳои савдо ва ғайра маълумоти пурариш медиҳанд.

Асарҳои муаррихони маҳаллӣ оид ба таърихи хонии Хива

Асари “Таърихи зеботарин”-и *Ҳасанбек Румли*, ки дар асри XVII навиштааст, ба таърихи Хива дар нимаи якуми асри XVI бахшида шудааст. Асари хони Хива, олими муаррих (таърихшинос) *Абулғозӣ Баҳодурхон* (1603–1664) “Шачараи турк” аҳамияти алоҳида дорад. Дар ин асар

далелҳои муҳимтарини таърихӣ чамъ оварда шудаанд. Асар дар бораи шаҷараи қабилаҳои туркӣ маълумоти гаронмоя медиҳад. Вай китобхонро бо Хива, хивагиҳо, муборизаи пуршиддати Абулғозӣ Баҳодурхон барои муттаҳид кардани давлат, ки бар оқибати ҷангҳои дохилӣ пароканда шуда буд, шинос мекунад. Боби IX-уми асар, ки ба таърихи иҷтимоию сиёсии Хива дар солҳои 1512–1663, ба муносибатҳои Хива–Бухоро бахшида шудааст, барои фанни таърих аҳамияти калон дорад.

Аз байни муаллифони маҳаллӣ асарҳои таърихии *Мўнис* ва *Огаҳӣ* низ барои таърих сарчашмаи муҳиманд. Аҳамияти асари таърихии “Фирдавс-ул-икбол”-и Мўнис аз он иборат аст, ки дар он таърихи 300-солаи Хоразм (1572–1825), дар асоси солнома баён шудааст.

Пас аз вафоти Мўнис кори навиштани таърихи хониро Огаҳӣ давом медиҳад. Оиди асарҳои таърихии он дар мавзӯи пешина маълумот гирифтанд.

Асари “Дили ғароиб”-и *Худойбердӣ Аваз Муҳаммад*, ки солҳои 1831-1832 навиштааст, низ оид ба хонии Хива, шаҳрҳои он маълумоти муҳим медиҳад.

**Асарҳои муаллифони
россиягӣ оид ба
таърихи Хива** Сафири Россия И. Д. Хохлов солҳои 1620–1622 дар хониҳои Бухоро ва Хива шуда буд. Ба ӯ вазифаи ҳидоят кардани ҳукмдорони ду хонӣ барои дӯстӣ бо

Россия, гирифтани розигии онҳо оиди вусъати алоқаҳои савдоӣ ва сафирӣ, ҳосил кунонидани боварӣ ба қудрати давлати Россия, аниқ кардани сарватҳои табиӣ ва имконияти ҳарбии хониҳо супурда шуда буд.

Натиҷаҳои сафирии вай дар маълумотномаҳои ба подшоҳи Россия тақдимшуда қайд шудаанд. Маълумот аз қисман иҷро шудани вазифаҳои бар дӯш гирифтаи сафир дарак медиҳад. Масалан, оиди хунук будани муносибатҳои байни Хива ва Бухоро, бад будани муносибатҳои Хива бо Эрон, таъсири манфии пардохтҳои гумрук барои пешрафти савдо, аз ҷумла, гирифтани боч на аз як мамлакат ба дигар мамлакат гузаштан, ҳатто аз як вилояти ҳамон мамлакат ба дигар вилоятҳо гузаштан низ ситонида шуданаширо қайд кардааст.

Флорио Беневени, ки соли 1725 ба Хива сафири Россия шуда омада буд, дар ёддоштҳои аз нигоҳи илмӣ маълумоти муҳимро навишта мондааст. Императори Россия Пётри I ба вай вазифаҳои

муҳим дода буд. Аз ҷумла ӯ бояд ба хони Бухоро оиди ташкили иттифоқи зидди Хива таклифро мегуфт. Беневени дар ёддоштҳои аз ҷумла қайд кардааст: *“Агар хони Хива Шерғозихон набуд карда шавад, дар ин ҷо сулҳ барқарор мешавад ва ҳама роҳҳо кушода мешаванд. Россия агар қувваҳои зидди Шерғозихонро дастгирӣ кунад, ғайбабахш аст”*.

Ёдоштиҳои Н.И.Муравёв, ки соли 1819 ба хонии Хива ҳамчун сафири Россия омада буд, аз ҷумлаи сарчашмаҳои арзишманд ба ҳисоб мераванд. “Ёддоштиҳо” аз маълумоти муфассал оиди Хива, обидаҳои қадимӣ, соҳти идораи давлатӣ, ҳунармандӣ ва савдо иборат аст. Аз ин сабаб ин китоб ба забонҳои франсузӣ ва немисӣ тарҷума шудаанд. Муаллиф оид ба хусусиятҳои ба халқи ўзбек хос низ сухан рондааст: *“боақлу боидрок, сўҳбаташ гуворо ва тез, одамони боқатъият, матин, урфу одатҳои он оддӣ, аз дурӯғ ва фиреб нафрат мекунад, дар қори ҳарбӣ хаста нашуда, мард ва ҷасур мебошанд”*. Н. И. Муравёв фикри худро давом дода, боз қайд кардааст: *“Аҳолии Хива бо меҳнати пурмашаққаташ дашту биёбонро ба диёри серҳосил табдил додааст. Атроф – киштизорон, галлазор, шилипо, тоқзор ва боғи ширину шакар”*.

Г. Данилевский, ки соли 1842 ба имзои шартномаи “Акти ўҳдадорӣ” байни Хива ва Россия муваффақ шуда буд, дар ҳаммуаллифӣ бо Р. Базинери табиатшинос, ки ҳамроҳи вай омада буд, асареро бо номи “Савдо ва саноати Хива ва дигар шаҳрҳо ва деҳоти хонӣ”-ро навиштааст.

Раҳбари миссияи дипломатӣ Н. Игнатов, ки соли 1858 ба Хива ва Бухоро омада буд, низ оид ба таърихи Хива ёддоштиҳои иншо кардааст, ки сарчашмаи муҳим аст.

Асарҳои “Ўзбекон дар Хоразм”, “Ҳукмронии иноқҳо” ва “Сулолаи қўнғирот”, ки ба қалами олими машҳури шарқшинос Н. Василевский мансуб аст, ба таърихи хонии Хива дар асри XVI ва асрҳои минбаъда бахшида шудаанд. Ғайр аз ин маълумотҳо оид ба робитаҳои Хива бо Россияро дар асрҳои XVIII–XIX боз як нафар олими шарқшинос С. Жуковский дар асараш “Алоқаи Россия бо Бухоро ва Хива дар 300 соли охир” инъикос намудааст.

Аз байни асарҳои, ки сайёҳон ва олимони кишварҳои Европа навишта мондаанд, ёддоштиҳои вакили савдо ва дипломатияи англис А. Ченкинсон доир ба

**Сарчашмаҳо, ки сайёҳон
ва олимони Европа
навиштаанд**

таърихи хонии Хива дар асри XVI маълумот медиҳад. Ин ёддоштҳо “Сайёҳати Ценкинсон аз шаҳри Москви Россия ба шаҳри Бухорои Бохтар” ном доранд. Асари олими шарқшиноси венгер *Х. Вамбери* бо номи “Сайёҳат дар Осиёи Миёна” доир ба таърихи Хива низ яке аз сарчашмаҳои қиматбаҳо ба шумор меравад. Ин асар ба забони ўзбекӣ низ чоп шудааст.

Асарҳои олимони Ўзбекистон оид ба таърихи хонии Хива

Олимони Ўзбекистон низ дар бобати омӯзиши таърихи хонии Хива ҳиссаи калон гузоштаанд. Аз байни онҳо китоби “Таърихи Хоразм аз замонҳои қадим то рӯзҳои мо” (соли 1976), ки бо раҳбарии академик *И. Мўминов* офарида шудааст, аҳамияти алоҳида дорад. Инчунин асари академик *Я. Фуломов* “Таърихи обёрии Хоразм” (“Аз замонҳои қадим то замони мо”), академик *М. Ёўлдошев* “Заминдорӣи феодалӣ ва сохти давлатӣ дар хонии Хива” ва китоби “Таърихи Ўзбекистон” (асри XVI – нимаи якуми асри XIX. Ба забони русӣ) зери таҳрири *Д. Алимова*, инчунин мақолаҳо оид ба таърихи хонии Хива дар ҷилдҳои 9 ва 12-уми “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” аҳамияти калон доранд.

Китоби ба муносибати юбилеи 2500 – солагии шаҳри Хива чопшуда (соли 1997) “Хива – шаҳри ҳазор гумбаз” оид ба таърихи Хоразм аз замонҳои қадимтарин то замони мо, аз ҷумла асри XVI – нимаи якуми асри XIX низ далелҳои хеле ғанӣ дорад.

- Соли 1962 – архиви хонҳои Қўқанд ба шаҳри Тошканд оварда шуд ва ҳоло дар Архиви марказии давлатии Республикаи Ўзбекистон нигоҳ дошта мешавад.

1. Чаро оид ба таърихи давлатҳо сарчашмаҳои гузаштаре доништан зарур аст?
2. Ҳуҷҷатҳои архиви хонии Хива барои омӯхтани таърихи ин хонӣ чӣ гуна аҳамият доранд?
3. Аз олимони Осиёи Миёна кӣҳо оид ба таърихи хонии Хива дар асрҳои XVI–XIX асарҳо навишта мерос гузоштаанд?
4. Оид ба асарҳои дипломатҳо, олимони Россия дар бораи таърихи Хива ва аҳамияти онҳо чӣҳоро дониста гирифтанд?
5. Сайёҳони Европа оид ба таърихи хонии Хива кадом асарҳо навиштаанд?

§ 30. Қароқалпоқҳо дар асри XVI–нимаи якуми асри XIX

Ташаккули халқи қароқалпоқ

Дар дунё халқҳо бисёранд. Беш аз дусад тои он давлати миллии худро дорад. Яке аз он халқҳое, ки давлати худро дорад, халқи қароқалпоқ аст. Давлати он Республикаи Қароқалпоқистон дар таркиби Республикаи Ўзбекистон мебошад. Хўш, дар таърихи қадим ин халқ чӣ гуна рӯзгори мозӣ дошт? Чараёни ташаккулёбии қароқалпоқҳо ҳамчун халқ дар заминаи бинажакҳои туркии муқими поёнобии Амударё дар асри VIII оғоз ёфтааст. Ин чараён дар асрҳои X–XI ба охир расид. Дар ин давр давлати онҳо низ ташкил ёфтааст. Шаҳри Кирдери дорои ҳукмдор ва соҳти идоракунии давлатӣ (шаҳрест, ки дар ҳудуди ноҳияи Кегейлии ҳозира ҷой гирифта буд) пойтахти он муқаррар шуда буд. Давлати қароқалпоқ дар натиҷаи ҳучуми Чингизхон дар солҳои 20-уми асри XIII барҳам хӯрд.

Як қисми қароқалпоқҳо ба тазйиқи қабилаҳои гуногуни кўчманчӣ тоб оварда натавониста ба ақиби дарёи Волга, ба даштҳои ҷанубии рус кўчида рафтанд, ки ба ин таърих гувоҳ аст. Аз ин боис ҳам дар солномаҳои ондавраи рус онҳо бо номи “чёрные клобуки” (“сиёҳқалпоқон”) қайд шудаанд.

Қароқалпоқҳо аз сабаби он, ки қулоҳи нўғаш тез – қалпоқ пўшида мегаштанд, чунин номро гирифтаанд.

Чингизхон пас аз ишғол кардани пойтахти давлати Хоразмшохиён – шаҳри Урганҷ барои онро барои зерӣ об мондан сарбанди Амударёро вайрон мекунад. Дар оқибати он маҷрои дарё дигар мешавад. Дар оқибати он як қисми қароқалпоқҳои соҳили Арали беобмонда ба соҳилҳои дарёи Волга ва Урал (Ёйиқ), воҳаҳои Сирдарё кўчида мераванд.

Пас аз таназзули Ёрдаи Тиллоӣ аз таркиби он якҷанд давлатҳои мустакил ҷудо шуданд. Хонии Нўғай (Манғит) яке аз онҳо буд, ки дар охири асри XIV ташкил ёфт. Сарҳади он ҳудудҳои аз дарёи Волга то дарёи Иртиш, аз соҳилҳои баҳри Каспий ва Арал то дарёи Камаро дар бар мегирифт. Аз ин рӯ ҳудудҳои қароқалпоқҳо рафта муқимшуда дар асрҳои XIV—XVI ба ҳудуди хонии Нўғай дохил

мешуд. Халқҳои нўғай ва қароқалпоқ дар ҳамкорӣ, иттифоқ шуда зиндагӣ мекарданд. Дар айни замон қароқалпоқҳо дар таркиби хонии Нўғай сохтори идоракунии худашонро доштанд. Баъдтар хонии Нўғай пароканда шуда, соли 1556 қароқалпоқҳо ба поёноби Сирдарё кўчида омаданд ва ба таркиби хонии Ҷузи хурди қазоқҳо дохил шуданд. Сарфи назар аз он онҳо давлате доштанд, ки пойтахташ шаҳри Чанкент буд. Як қисми қароқалпоқҳо ба қароқалпоқҳое, ки дар худуди хонии Хива дар соҳили Арал бо ўзбекҳо наздик зиндагӣ мекарданд, омада ҳамроҳ шуданд. Як гурӯҳашон дар болооби Сирдарё – ба самти Тошканд, боз як гурӯҳи дигар дар поёноби Сирдарё рафта ҷой гирифтанд. Ҳамин тариқ, қароқалпоқҳо шартан ба “қароқалпоқҳои боло” ва “қароқалпоқҳои поён” ҷудо шуданд. Қароқалпоқҳои поён дар заминҳои холии байни Сирдарё ва Амударё муқим шуда, дар ин заминҳо аз Қувондарё об бароварда, бо деҳқонӣ машғул шуданд.

Халқи алоҳида будани қароқалпоқҳоро дар яке аз ёрлиқи хони Бухоро Абдуллоҳони II дар соли 1598 қайд шудани калимаи “қароқалпоқ” низ тасдиқ мекунад.

Муносибатҳои Қароқалпоқ ва Россия

Соли 1723 чунғорҳо дар натиҷаи таҷовузҳо қисми миёнаи Сирдарёро ишғол карданд ва қароқалпоқҳо боз маҷбур шуда кўчиданд. Дар оқибати кўчидан онҳо ба ду тақсим шуданд. Қароқалпоқҳо дар чунин шароит ҳаракат намуда, бо Россия алоқаро ба роҳ монданд. Зеро дар амонӣ мондан аз ҳучуми чунғорҳо муҳим буд. Сониян, савдоро бо Россия ба роҳ мондан низ зарур буд.

Соли 1726 хони Ҷузи Хурди қазоқҳо Абулхайрхон ба Петербург сафирони худро мефиристад. Дар таркиби онҳо вакили қароқалпоқҳо низ буд. Ҷавобан ба он соли 1731 Россия сафири худ М. Тевкелевро ба ҳузури Абулхайрхон мефиристад. Дар натиҷаи музокираҳо қароқалпоқҳои таркиби Ҷузи Хурд ба шахрвандии Россия қабул карда шуданд. Дар айни вақт на ба Россия, балки ба хонии Ҷузи Хурд ясоқ супурдани (андоз) қароқалпоқҳо эътироф карда шуд. Ба шахрвандии Россия қабул шудани қароқалпоқҳо онҳоро аз ҳучуми шоҳи Эрон Нодиршоҳ дар амонӣ гузошт.

Бо мурури вақт қаробат пайдо кардани қароқалпоқҳо бо ўзбекони соҳили Арал рӯй дод.

Ўзбекони соҳили Арал намехостанд ба ҳокимияти хони Хива итоат кунанд. Ҳукумати хон дар назди худ мақсади ба итоат даровардани ўзбекони соҳили Арал ва қароқалпоқхоро гузошт. Ниҳоят, пас аз муборизаҳои тўлонӣ соли 1735 ўзбекон ва қароқалпоқҳои соҳили Арал ҳокимияти хонии Хиваро тан гирифтанд. Соли 1811 қароқалпоқҳо ба хонии Хива пурра итоат мекардагӣ шуданд.

Шўриш бо сарвари Ойдўстбий

Соли 1827 қароқалпоқҳо бар зидди зулми хонии Хива шўриш бардоштанд. Ба шўриш бийи қароқалпоқҳо Ойдўстбий раҳбарӣ мекард. 25-уми июли соли 1827 хони Хива Оллоқулихон барои пахши шўриши Ойдўстбий лашкар фиристод. Қувваҳо нобаробар буданд, дар ҷанг шўришчиён мағлуб шуданд. Ойдўстбий қатл карда шуд. Шўриш пахш шуд, лекин нафрати халқ пурзўр мешуд. Соли 1859 хони Хива Саид Муҳаммадхон зери фишори саҳти халқи қароқалпоқ ба онҳо ҳуқуқи худидорақунӣ дод. Бо ин амр дар таркиби хонии Хива давлатдорӣ қароқалпоқ дар амал барпо карда шуд. Тамоми ҳокимият дар дасти Бийҳо гузашт. Мақоми онҳо ба мақоми хон баробар буд.

Ҳаёти иҷтимоӣ Дар ҳаёти иҷтимоии қароқалпоқҳо муносибатҳои авлодию қабилавӣ хеле пурзўр буд. Ҳар як авлод ё қабиларо бийҳо раҳбарӣ мекарданд. Қисмҳои ҳарбию ботирҳо идора менамуданд. Дар байни аҳолии *рўхониён*, *шайхҳо*, *хўҷаҳо* обрўи қалон доштанд. Авул ҳалқаи ибтидоии маъмурий буд, ба онҳо Шўрои оқсақолҳо раҳбарӣ мекард. Инчунин дар байни қароқалпоқҳо *юзбошӣ*, *мироббошӣ*, *қозӣ*, *раис* барин мансабҳои маъмурий амал мекард.

Оғаи бийҳо агар пештар дар ҷамъомади авлод интиҳоб шавад, баъди зери итоати хонии Хива даромадани қароқалпоқҳо аз тарафи хон таъин карда мешуд. Ба оғаи бийҳои хон таъин карда бийҳои авлодҳо итоат менамуданд. Шаҳри Қўнғироти соҳили чапи Амударё ва Чимбойи соҳили рост ба маркази асосии маъмурии қароқалпоқҳо таъдил ёфтанд.

Ҳаёти хочагӣ Қароқалпоқҳо аз қадим бо деҳқонӣ ва чорводорӣ машғул буданд. Қароқалпоқҳо дар соҳилҳои Арал, дар заминҳои байни Сирдарё ва Амударё деҳқонӣ мекарданд. *Ғалла*, *ҷав*, *тариқ қошта*, ҳосили баланд мегирифтанд. Канал ва иншоотҳои обёрикунӣ, ки қароқалпоқҳо дар ҳавзаҳои Янги (Ҷана) дарё ва Қувондарё барпо карда буданд, аз асосӣ

будани деҳқонӣ дар ҳаёти онҳо гувоҳӣ медиҳанд. Дар охири асри XVIII дар маҷроҳои поёноби Амударё воҳаҳои деҳқонии Қаллиқўл, Кегайли, дар миёнаҳои асри XIX Чимбой, Қўнғирот ба вучуд омаданд. Дар зироаткорӣ аз *омоч*, *мола*, *каланд*, *бел*, *дос* барин олоти меҳнат истифода мебарданд. Дар ҳаёти иқтисодии қароқалпоқҳо чорводорӣ низ нақши муҳим дошт. Чорводорон дар аробаи ба барзгов ва шутур басташуда бо пода ва отарҳояшон тамоми сол дар чарогоҳҳои сералаф кўчида мегаштанд.

Дар ҳаёти иқтисодии қароқалпоқҳо моҳидорӣ ва шикор аҳамияти калон доштанд.

1. Оид ба ҷараёни ташаккули халқи қароқалпоқ чихоро дониста гирифтед?
2. Истилоҳи “қароқалпоқ” чӣ гуна пайдо шуд?
3. Нахустин ҳуҷҷате, ки дар диёрамон калимаи “Қароқалпоқ” зикр шудааст, ба кӣ мансуб буд?
4. Оиди муносибатҳои Қароқалпоқ–Россия, Қароқалпоқ–Хива рӯйхати факту далелҳоро тартиб диҳед.
5. Оиди сабаб ва оқибатҳои шӯриши Ойдўстбий нақл кунед.
6. Чаро хони Хива маҷбур шуда, ба қароқалпоқҳо ҳуқуқи худидоракуниро дод?

Маълум аст, ки Республикаи Қароқалпоқистон ҳоло давлатест дар таркиби Республикаи Ўзбекистон. Дар кадом боб ва моддаҳои Конституцияи Республикаи Ўзбекистон чӣ гуна ҳал шудани муносибатҳои байни Республикаи Ўзбекистон ва Республикаи Қароқалпоқистонро аниқ карда, мазмуни моддаҳои мазкурро омӯхта биёед.

§ 31. Ҳаёти маданӣ ва маънавӣ дар қароқалпоқҳо

Тарзи зист

Қароқалпоқҳо дар давоми солҳои тўлонӣ ҷараёни аз тарзи зисти кўчманчигӣ (бодиянишинӣ) ба тарзи зисти муқимӣ аз сар гузарониданд. Қисми асосии аҳоли дар авулҳои аз *ўтов* ва хонаҳои *пахсагӣ* иборат зиндагӣ мекард. Баъдтар кўрғон (қалъа) ва шаҳрҳо пайдо шуданд.

Қароқалпоқҳо аз чанд авлод иборат буда, ҳар як аъзои авлод барои таъмин кардани мустаҳкамии авлоди худ кўшиш менамуд.

Никоҳ дар дохили як авлод манъ буд. Дар тўю сурҳо бахшиён дostonҳо месуруданд, айтишувҳо (мусобикаи суруд) баавҷ мебароманд.

Зимистонгузарони қароқалпоқҳо аксар вақт дар соҳилҳои баҳр ва дарё мегузафт. *Ароба, қаиқ, сол* (ходаҳои ба якдигараш баста) ва *асп* воситаи нақлиёт буданд. Қароқалпоқҳо ба милли будани либос аҳамияти алоҳида медоданд. Ин ҷиҳат хусусан дар савкелии занон ва духтарон (кулоҳи аз бўзи ғафс дўхташуда, бо нукра ва марҷонҳо оро додашуда) баръало намоён мешавад.

Шаҳрҳо Қароқалпоқҳо Қўнғирот, Чимбой, Хўжайли барин шаҳрҳои калонро бунёд кардаанд. Аз онҳо Қўнғирот ва Чимбой марказҳои маъмурии қароқалпоқҳо буданд. Ин шаҳрҳо дар охири асри XVII–ибтидои асри XVIII барпо шудаанд. Шаҳри Хўжайли маркази савдои байни Арал ва Хива ба ҳисоб мерафтанд, гумрук дар ин шаҳрҳо ҷойгир шуда буд. Шаҳрҳои мисли қалъа бунёдшудаи Чанақалъа, Ойдўстқалъа, Эрназарқалъа, Кўкузқалъа, Эҳсонқалъа ёдгориҳои маданияти меъмурии халқи қароқалпоқ ба ҳисоб мераванд.

Дар шаҳрҳо дар ибтидои асри XIX 318 то мактаб, дар мавзёҳои *Қароқум эшон, Қабила охунд, Эгамберган охунд, Ойимбет эшон*, дар *Эшонқалъа* мадрасаҳо мавҷуд буданд. Ҳунармандон бачагони 12–13 соларо ба шогирди гирифта, ба онҳо асрори касб меомўзониданд. Ҷавонони қароқалпоқ дар мадрасаҳои Хива ва Бухоро таълим мегирифтанд.

Фолклор, санъати тасвирий ва мусиқа Эҷодиёти даҳонии халқи қароқалпоқ хеле бой аст. Нашр шудани 20 ҷилди намунаҳои фолклори қароқалпоқ тасдиқи фикрамон аст. Онҳо эҷоди устодони сухан, бахшиёно (чиров) дўст медоранд. Аз назди оқсақолон, раҳбарони халқ қиссагонҳо ҷудо намешуданд. Мисли Афандии ўзбекҳо дар байни қароқалпоқҳо Ўмирбек лаққӣ ҳаст. Ўмирбек лаққӣ дар латифаҳои худ камбудихои ҷамъиятро бо қаҳрамонхояш баён мекунад. Ў амалдорони беадолат, қозиҳои ноинсоф, рўҳониёно, ки суханашон бо амалашон мувофиқ нест, фoш карда, марди, ростӣ, ҳақиқат, адолатро тараннум намудаанд. Латифаҳо ро бо мутоибаҳои сабук, ҳаҷви талх ифода карда, шунавандагонро хушҳол менамуданд.

Достонҳои қаҳрамонӣ “Қирққиз” (“Чилдухтарон”), “Алпомиш”, “Қублон”, “Мастпошшо”, “Эдигей” аз таърихи бои қароқалпоқҳо ҳикоят мекунанд. Масалан, дар достони “Эдигей” воқеаҳои бо ғаъолияти Амир Темур, Тӯхтамиш баён шудаанд, дар “Қирққиз” муборизаи халқи қароқалпоқ барои озодӣ, ҷанги халқи Хоразм бар зидди шоҳи Эрон Нодиршоҳ ифодаи бадеии худро ёфтаанд.

Дар сурудҳои халқи қароқалпоқ пешвоёни халқ, қаҳрамонҳо – Маман ботир, Эсангелди маҳрам, Ойдӯстбий, Эрназарбий васф шудаанд.

Дар санъати тасвирии қароқалпоқҳо ҷиҳати ба худ хос, хусусан дар қолинҳо ва кашидадӯзиҳои онҳо ифодаи намоёни худро ёфтаанд. Нақшҳои ба онҳо додасуда дар шакли мавҷи об бештар тасвир шудаанд. Ин албатта бесабаб нест. Зеро қароқалпоқҳо аз қадимулааӣ дар соҳилҳои дарё ва кӯлҳо зиндагӣ карда меоянд. Ғайр аз ин, боз як ҷиҳати ба худ хоси санъати тасвирии қароқалпоқ дар қандақорӣ болои ҷўб (*қадама нақи*) намоён мешавад.

Сурудҳои қароқалпоқҳо аз рӯи мазмун ба сурудҳои халқӣ, таърихӣ ва маросимӣ ҷудо мешаванд. Онҳо онҳоро бо ёрии асбобҳои *муқиқи қўбиз, дотор, гиччак, сурнай, нағора* иҷро мекунанд. Иҷрокунандагони достон ба се гурӯҳ: ҷировҳо, бахшиҳо ва қиссагонҳо ҷудо мешуданд. Онҳо аз рӯи мазмун, услуби иҷро, оҳанг ва асбобҳои муқиқи истифодашаванда аз якдигар фарқ мекарданд. Масалан, ҷировҳо достонҳои қаҳрамониро бо ҷўровозии қўбиз, бахшиён бо ёрии дотор ва гиччак иҷро менамуданд. Қиссагонҳо дастанвисҳои достонро бо маҳорати баланд хонда ё аз ёд гуфта меоданд.

Адабиёти хаттии қароқалпоқ

Дар асри XVIII – нимаи якуми асри XIX ҷандин нафар намоёндагони моҳири адабиёти қароқалпоқ эҷод карданд. Номҳои онҳо имрӯз низ васф мешаванд. Яке аз онҳо Ҷиён Ҷиров (1730–1784) бахшии машҳур, шоири ҳаҷвнигор аст. Дар шеърҳои мисли “*Ҳай йигитҳо, йигитҳо*” ва “*Дар ҷигарам доғ бисёр*” ноҳақиҳои дар ҷамъият буда, кирдори табақаҳои ҳукмрон, ҷабру ситамшон ба халқро ғош кардааст. Қароқалпоқҳо халқи озодидӯст мебошанд. Аз ин боис онҳо ҳамеша барои озодӣ мубориза бурдаанд. Маълум аст, ки дар муборизаи халқи қароқалпоқ бар зидди хони Ҷузи

Хурди қазокҳо Абулхайрхон онҳо мағлуб шуданд. Дар натиҷаи ин мағлубият онҳо бисёр машаққат кашиданд. Хусусан, қароқалпоқҳои соҳили Сирдарё ба ҳар тараф пароканда шуда рафтанд. Як қисми онҳо ба атрофи Тошканд (соҳилҳои Чирчик), қисми дигар ба воситаи Қизилқум ба Хоразм (соҳилҳои ҷанубии баҳри Орол) кўчиданд. Ҷийен Ҷиров ин саргардониҳоро шоҳид шуда, достони “*Халқи дарбадар*”-ро навиштааст. Дар он таърихи даври пурмашаққати қароқалпоқҳо баёншудааст. Ҳамчун бахшӣ достонҳои “*Алломиш*”, “*Қирққиз*”-ро бо маҳорати том иҷро кардааст.

Боз як нафар намоёнҳои бузурги адабиёти қароқалпоқ Кунхўча Иброҳим (1799–1880) буд. Як қатор шеърҳои вай то имрӯз дар байни халқ машҳур аст. Дар ин асарҳо аҳволи ҳеле вазнини халқи қароқалпоқ баъди зерӣ итоати хонии Хива даромадан, ҳаёти ғайриозод ва кирдори табақаҳои ҳукмрон бо маҳорат фoš карда шудаанд.

Ачиниёз

Ачиниёз Қўшбой ўғли (тахаллусаш Зевар, 1824–1878) яке аз шоирони намоёни халқи қароқалпоқ ба шумор меравад. Ў таълими ибтидоиро дар мактаби Мўйноқ гирифтааст. Баъд дар мадрасаи Шерғозихони Хива таҳсили илм намуд. Аз Ачиниёз беш аз сад шеърҳои достонҳои мерос мондааст. Дар шеърҳои ғояҳои Ватан, инсонпарварӣ тараннум шудаанд. Дар достони

Ачиниёз

“*Бўзатов*” қисмати талхи халқи қароқалпоқи дар дигар диёрҳои саргардон, ва ин ҳолат маҷбурӣ буданаш бо маҳорат тасвир шудааст. Дар асарҳои Ачиниёз “*Зарур*”, “*Мешавад*”, “*Набошад*”, “*Йигитҳо*” ва монанди инҳо ғояҳои инсонпарварӣ, нигоҳҳои фалсафии вай ифода ёфтаанд. Асарҳои ӯ дар байни халқ ҳеле паҳн шуда буд. Хусусан “*Мунозира бо духтар Менгеш*” ҳеле машҳур аст. Оид ба ҳаёти ӯ шоир Иброҳим Юсупов асари “*Ачиниёз*”-ро навиштааст. Ин асар ба забони ўзбекӣ низ чоп шудааст.

Соли 1999 175-солагии таваллуди Ачиниёз қайд шуд. Дар Нукус майдони Ачиниёз барпо шуд ва ба ў ҳайкал гузоштан.

Бердак

Асосгузори адабиёти қароқалпоқ Бердак (1827–1900, исми аслиаш Бердимурод Қарғбаой ўғли) хеле машҳур мебошад. Бердак аввал дар мактаби авул, баъд дар мадраса таҳсил гирифтааст. Асарҳои Навоӣ, Фузулӣ, Махтумқулӣ, Кунхўчаро мутолаа карда, санъати шеърятро аз онҳо омўхт. Бердак таърих, эҷодиёти даҳонии халқаро мукамал аз бар кард. Эҷоди вай дар овони 18–19-солагӣ бо навохтани дўмбира ва хондани шеър сар шудааст. Дар 25-солагӣ дар байни мардум ҳамчун шоири боистеъдод шўҳрат пайдо кард. Як силсила шеърҳои вай аз ҳаёти вазнини ҳаёти халқи меҳнаткаш, инчунин эътирози мардум бар зидди зулми хонҳо ва амалдорони Хива ҳикоят менамоянд.

Бердак

Дар шеърҳои “*Ба писарам*”, “*Ахмоқ машав*” ў ҷавонорро ба ватанпарастӣ, забти маърифат даъват кардааст. Бердак ҳамчун шоир ҳаёти мардум, орзуву армони онро нағз медонист. Аз ин боис дар шеърҳои ў рўҳияти халқпарварӣ таъсирнок аст. Бердак дар мавзӯи таърихӣ низ хома рондааст. Дар асарҳояш “*Омонгелдӣ*”, “*Ойдўстбий*”, “*Эрназарбий*” қаҳрамонони халқи муборизаҳои зидди зулми хонҳо бо ифтихор тараннум шудаанд. Асари “*Авлодҳо*”-и ў солномаи воқеаҳои таърихӣ буда, дар он баромади халқҳо, алоқаи халқи қароқалпоқ бо дигар халқҳои туркӣ, умумияти ҳаёти онҳо баён шудаанд. Шўриши зидди зулми хонии Хива дар достони “*Эрназарбий*” низ акс шудааст.

Соли 1998 дар мамлакатомон 170-солагии таваллуди Бердак васеъ қайд карда шуд. Ба яке аз хиёбонҳои шаҳри Тошканд номи Бердак дода, хайкал гузошта шуд. Дар ҷои таваллуди шоир дар шаҳри Бўзатов ва Нукус низ пайкара барпо карда шуд.

1. Оид ба эҷодиёти даҳонии халқи қароқалпоқ чихоро доништа гирифтед?
2. Чаро асоси адабиётро шеърят ва дostonҳо ташкил медиҳанд?
3. Кадом асарҳои Қийен Ҷиров, Кунхўча ва Ачиниевро доништа гирифтед ва нисбат ба мазмуни онҳо муносибататонро баён кунед.
4. Дар асарҳои асосгузори адабиёти қароқалпоқ Бердак кадом ғояҳо пешниҳод карда шудаанд?

БОБИ IV. ХОНИИ ҚЎҚАНД ДАР АСРИ XVIII –НИМАИ ЯКУМИ АСРИ XIX

§ 32. Ташкилѐбии хонии Қўқанд

Шоҳрухбий – асосгузори хонӣ

Водии Фарғона дар замони ҳукмронии аштархониҳо зери тасарруфи хонии Бухоро будааст. Дар ибтидои асри XVIII дар хонии Бухоро бар оқибати чангҳои дохилӣ ҳокимияти марказӣ заиф шуд. Чунғорҳо аз ин вазъият истифода бурда, ба водии Фарғона зуд-зуд таҷовуз карда, талаву тороч менамуданд. Аз дигар тараф империяи Син (Хитой) ҳам хавф оварда истода буд. Вазъият муттаҳид кардани қувваҳои дохилиро, барпо намудани давлати мустақилро тақозо мекард. Дар ин шароит оқсақолони авлоди минги ўзбекҳои водӣ чамъ омада, масъалаи аз хонии Бухоро ҷудо шуда, давлати мустақил ташкил намуданро ба миён гузошанд.

Соли 1709 намояндагони авлоди минг дар водии Фарғона ҳокимиятро ба даст гирифтанд. Ҳамин тариқ, давлати нави ўзбекҳо бо номи хонии Қўқанд ба вучуд омад. Ба тахт Шоҳрухбий гузаронида шуд.

Тепакўрғон ба қароргоҳи Шоҳрухбий табдил дода шуд. Албатта ҳукмдорони ин давлати ўзбек якбора унвони хон нагирифтаанд. Баръакс ба ин давлат расман ба қисми таркибии хонии Бухоро нигоҳ мекарданд. Аз ин боис Абулфайзхон ба Шоҳрухбий унвони “оталиқ” дод. Зиёда аз ин яке аз нишонаҳои давлати мустақил - пул сикка зада нашуд. Баръакс пули хонии Бухоро дар муомила нигоҳ дошта шуд. Аммо ин ҳолат дер давом накард. Зеро барои нигоҳ доштани Фарғона қувваи аштархониҳо намерасид. Умри ҳокимияти Абулфайзхон ҳам ба охир расида истода буд.

Хонӣ дар замони ворисони Шоҳрухбий

Акнун дар назди сулолаи мингҳо муаммои моҳияти қонунӣ гирифтани ҳокимияти сулола истода буд. Зеро дар водии Фарғона

кабилаи қипчоқҳои нуфузашон баланд ҳокимияти мингҳоро эътироф накард. Пас аз вафоти Шохрухбий писараш Абдурахимбий ба тахт нишаста кори падарашро давом дод, шаҳри Қўқандро обод намуд, онро ба пойтахти хонӣ табдил дод. Инчунин бо мақсади васеъ кардани ҳудуди давлат вилоятҳои Хучанд ва Ўротеппаро, ки тобеи хонии Бухоро буданд, ба Қўқанд ҳамроҳ намуд. Мутаассифона ў қурбони фитна шуд. Тахтро додараш ҳокими Хучанд Абдулкаримбой ишғол намуд (1733–1750). Ў кори бародарашро дар бобати обод кардани шаҳри Қўқанд давом дод. Атрофи шаҳрро бо девор ихота кард.

Соли 1740 ба водии Фарғона чунғорҳо ҳучум карданд. Ҳучум бо душвориҳо баргардонида шуд. Дар муборизаи зидди чунғорҳо ба мингҳо қипчоқҳо ёрӣ расониданд. Соли 1745 чунғорҳо бори дигар ҳучум намуданд. Бар зидди ин душмани мудҳиш мингҳо, юзҳо, қипчоқҳо ва қирғизҳо якҷоя чангиданд. Ба онҳо ўротеппагиҳо низ ёрӣ доданд. Гарчанде мустақилии хонӣ нигоҳ дошта шуд, ин ҳучум аҳволи иқтисодӣ ва сиёсии хониро хеле мушқил намуд. Зиёда аз ин иттифоқи қабилаҳои ўзбек, ки бар зидди чунғорҳо якҷоя чангида буданд, дер давом накард. Сабаби он зўроварию торочгарии қипчоқҳо шуд. Сарфи назар аз душвориҳо ҳокимияти марказӣ исёни қипчоқҳоро пахш кард. Баъди вафоти Абдулкаримбой дар муборизаи барои тахт писари Абдурахимбий Эрдонабий ғолиб омад (1751–1762). Дарҳол хонии Қўқанд ба ҳамлаи Хитой дучор омад. Мағлуб шудани хонӣ ҳокимияти Эрдонабийро ба таназзул овард. Албатта дар замони Эрдонабий дар бобати сиёсати дохилӣ ва хориҷии хонӣ муваффақиятҳо ҳам буданд. Масалан, ў вилоятҳои Ўш ва Ўзганро ҳам тобеъ кард. Қўқандро ба давлати бо аморати Бухоро ва империяи Син (Хитой) баробар мубориза мебурдагӣ табдил дод.

Хонӣ дар замони ҳукмронии Норбўтабий

Соли 1763 ба тахт набераи Абдулкаримбий Норбўтабий нишаст (1763–1798). Ў дере нагузашта Чустро (ноҳияи вилояти Намангони ҳозира) тобеъ намуд. Пас аз он бар зидди боз як рақибаш ҳокими Намангон Ирисқулбий лашкар кашид. Ин ҷанг бо имзои сулҳи ду тараф ба охир расид. Норбўтабий шахзодагони аз ў норозиро ба вилоят ва ноҳияҳои гуногун ҳоким таъин кард. Ҳамин тавр муқобилияти муҳолифатро суст менамуд.

Соли 1776 Норбўтабий аз хонҳои Қўқанд нахустин шуда пули худии хониро бо ном *фалс* баровард. Бино ба манбаъҳо ба як фалси Норбўтабий як сар гўсфанд харидан мумкин буд. Аҳамияти сикка зада шудани пул аз давлати мустақил будани хонӣ далолат меод. Дар замон Норбўтабий ба туфайли ҳосили баланди зироат дар бозорҳо нархи наво паст шуд. Қудрати хонӣ ҳаматарафа афзуд. Норбўтабий ба барқарории сиёсӣ расида, пеш аз вафоташ писари калониаш Муҳаммад Аминбекро ба Марғелон, писари миёнааш Олимбекро ба Тўрақўрғон ҳоким таъин намуд. Пас аз вафоти ӯ дар хонӣ якчанд гурӯҳи ба ҳам муҳолиф ба вуҷуд омаданд. Яке аз онҳо Олимхон ва додараш Умархонро, гурӯҳи дуюм бо роҳбарии бародари ӯгаи Норбўтабий писари хурдии Норбўтабий Рустамбийро дастгирӣ мекарданд.

- Соли 1709 – дар Осиёи Миёна давлати сеюми ўзбек–хонии Қўқанд ташкил шуд.
- Соли 1776 – Норбўтабий дар хонӣ аввалин шуда пули худии Қўқандро баровард.

1. Кадом омилҳо барои ба як давлати ягонаи водии Фарғона муттаҳид шудан замина фароҳам оварданд?
2. Чаро Шохрухбӣ давлатро дар унвони “оталиқ” идора кард?
3. Хизмати Норбўтабий дар таърихи хонӣ бо кадом хизматаш муайян карда мешавад?

§ 33. Аҳволи сиёсӣ дар хонии Қўқанд дар нимаи дуюми асри XVIII–нимаи якуми асри XIX

Ба тахт нишастани Олимхон

Дар муборизаи ду гурӯҳе, ки дар мавзӯи гузашта қайд шуд, гурӯҳи Олимхонро дастгирӣ карда ғолиб омад. Олимхон соли 1798 ба тахт нишаст. Дар солҳои ҳукмронии ӯ (1798–1810) мавқеи хонӣ аз пешина баланд шуд. Давлат акнун номи хонии Қўқандро гирифта буд. Соли 1805 Олимхон пули тангаро (динор), ки номи хонӣ навишта шуда буд, сикка (зарб) зад ва худро хон эълон намуд.

Ин пул барои ба тартиб даровардани низоми молия ва андози давлат хизмат кард. Олимхон эътироф шудани қонунӣ будани ҳокимияти сулолаи мингҳо, оғози онро бо ривояти оид ба Бобур Мирзо вобаста кард.

Ривоят ба китобҳои таърих бо номи “Ғаҳвораи тиллоӣ” даромадааст. Бинобар он Бобур Мирзо аз шайбониҳо мағлуб шуда, аз Мовароуннаҳр ба воситаи Фарғона баромада меравад. Дар роҳ яке аз занҳои ӯ писар таваллуд мекунад. Вале онро гирифта намераванд. Баръакс ба ғаҳвораи бо чизҳои қиматбаҳо зеб додашуда мебанданд ва кӯдакро бо яке аз хизматгортон гузошта мераванд. Дар он ҷое, ки кӯдак монда буд, авулҳои авлодҳои қирқ, қипчоқ, қирғиз ва минги ўзбекҳо ҷой гирифта буданд. Онҳо кӯдакро пайдо карда мегиранд ва ба ӯ Олтинбешик (ғаҳвораи тиллоӣ) ном мегузоранд. Олтинбешик дар байни авлоди минг тарбия меёбад. Ба воя расида хонадор мешавад. Ҳамсараш аз авлоди минг писарро ба дунё меорад. Ба ӯ Тангриёр ном медиҳанд. Бино ба ривоят, Тангриёр сонитар ҳокими Фарғона мешавад. Давлатро бо унвони бий идора кардааст.

Халқ шаҷараи сулолаи ҳукмрон ба темуриён алоқа доштаниро шунида, бо мамнуният қабул мекунад. Ҳатто ба Олимхон унвони “Соҳибқирон”-ро илова карда менавиштанд. Ин ҳам ба темуриён дахлдор будани баромади мингҳоро бояд тасдиқ менамуд.

Васеъ шудани худуди хонӣ

Олимхон барои ташкили лашкари доимӣ ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд. Ин ислоҳот барои вай имконияти бурдани ҳаракатҳои бузургмиқёси ҳарбиро дод. Масалан, воҳаи Оҳангарон, Чимкент, Сайрам, Туркистон истило карда шуд. Бо Россия алоқаҳои савдоӣ ба роҳ монда шуд. Инчунин қариб тамоми соҳили рости (Қурама) миёнаоби Сирдарё ба таркиби хонӣ дохил карда шуд. Ғайр аз ин, барои Ўротеппа ва Хучанд бо аморати Бухоро паси ҳам ҷанг бурда шуд. Ин ҳар ду вилоят гоҳ ба тасарруфи ин тараф, гоҳ ба

он тараф мегузашт. Бо як сухан дар замони ҳукмронии Олимхон ҳудуди хонӣ қариб ду баробар васеъ шуд.

Олимхон дар сиёсати дохилӣ барои мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ ҳаракат кард. Дар ин роҳ саҳталабӣ ҳам кард. Ин боиси эътирози қиддии раҳнамоёни баъзе қабिलाҳо, баъзе мансабдорони баланд гардид. Олимхон ба камбағалон ва қаландарҳо замин ва чорво дода, онҳоро ба меҳнат ҷалб кард.

Қувваҳои зидди Олимхон барои ба тахт гузаронидани додари ӯ Умархон тайёри мекунанд. Олимхон ин хабарро игъвои душманон баҳо дод. Ба ҷои ҷилавгирӣ қардани табаддулотӣ наздикшуда моҳи февралӣ соли 1810 ба вилоятҳои Чимкент, Сайрам, Туркистони ҳудуди Республикаи Қазоқистони ҳозира юриши ҳарбӣ ташкил кард. Хунукии зимистон боиси норозигии лашкар шуд. Эътирози лашкар барои фитнагон айна муддао шуд. Онҳо дар байни лашкар Олимхон вафот кард, гуфта гапи бофта паҳн карданд. Ба тахт додараҳ Умархонро гузарониданд. Олимхон аз хиёнат хабар ёфта, ба Қўқанд баргашт. Лекин дар роҳ фитнагон ӯро парронданд. Олимхон дар таърих ҳамчун ҳокиме, ки давлатро ба мақоми хонӣ баровардааст, ном боқӣ гузошт.

Хонӣ дар даври ҳукмронии Умархон

Умархон низ мисли дигар ҳукмдорони пешина барои мустаҳкам намудани ҳокимияташ кўшиш кард. Аввалан шахсонро, ки минбаъд ба тахти хонӣ хавф оварданашон мумкин буд, бартараф кард. Сонӣ, бо номи худ дирҳами нуқрагин баровард. Аз соли 1817 ба пулҳои нуқрагин ва тиллоӣ “Амири мусулмонон Сайид Муҳаммад Умар султон” менавиштагӣ шуданд. Умархон бо зарб задани пул расман мақоми ҳукмдорӣ худро тасдиқ карда гирифт.

Бо мақсади боз ҳам васеъ қардани ҳудуди хонӣ соли 1812 ба Туркистони зери итоати Бухоро даромада лашкар кашида ва онро ишғол намуд.

Пас аз ин юришҳо пешвоёни дин бо мақсади асоснок намудани қонунӣ будани ҳокимияти Умархон бо маънои зерин “Қадам ҳукмдор агар лашкари 12 ҳазор нафарро бо яроқу аслиҳа ва анҷомҳои зарурӣ, аспҳоро бо ӯму хошук таъмин қарда тавонад, ӯро амири мусулмонон (амир-ул-муслимин) номидан ҷоиз” қатво бароварданд.

Ҳисобу китобҳо дар хонӣ Умархон бештар аз он миқдор лашкарро, ки дар фатво қайд шуда буд, таъмин карданаш аниқ карда шуд. Пас аз он Умархон ба худ унвони *Амир-ул-муслиминро* қабул кард ва аз ин хусус хутба ҳам хонда шуд.

Давлати Усмонлӣ аз аморати Бухор пурра мустақил будани хонии Қўқандро эътироф намуд.

Дар замони Умархон ҳудуди хонӣ боз ҳам васеъ шуд. Акнун сарҳади хонӣ дар шимол аз сарҳадҳои Россия то Қўҳистон ва Қашқар пайваст шуд.

Умархон соли 1822 вафот кард. Ба тахт писари калонии ӯ Муҳаммад Алихон (Мадалихон) нишаст.

Муҳаммад Алихон Ҳудуди хонии Қўқанд дар замони писар ва вориси Умархон Муҳаммад Алихон (Мадалихон) (1822–1841) боз ҳам васеъ шуд. Лашкари Қўқанд ҳудудҳои Қаротегин, Дарвоз ва Қўлобро, ки дар ҷануб аз Фарғона ҷой гирифта, аҳолиаш асосан аз тоҷикони муқим иборат буданд, ишғол намуд. Аммо Мадалихон дере нагузашта баъзе қорҳои ношоам кард. Хони ҷавон аъёнҳои бообрӯтарини марҳум падарашро таъқиб кард. Ҳамон иттифоқе, ки дар замони Умархон байни ҳокимияти хон ва ашрофони маҳаллӣ ба вучуд омада буд, вайрон шуд. Баъзе амалдорон бадарға карда шуданд, баъзеашон қатл гардиданд, баъзеашон ба Бухоро гурехта рафтанд. Ҳатто ба оилаи аммааш Офтобойим шафқат накард. Ҳамсари вай, шайхулисломм хонӣ ва писараш Ҳакимхонро бадарға намуд. Ҳокимони вилоятҳо (бекиҳо) зуд-зуд иваз мешуданд. Ин ҳама ҳамаи табақаҳои аҳолиро зидди Мадалихон мекарданд. Рӯҳониён хонро дар беахлоқӣ ва ҷиноятҳои зиёди шариат айбдор карда, бар зидди он ошкор тарғибот мебуданд. Ниҳоят, соли 1841 Мадалихон ба ғайри додарааш Султон Маҳмудхон аз тахт даст кашид. Инчунин, қувваҳои норозӣ аз хон аз амири Бухоро Насруллохон ёрӣ пурсиданд. Амир Насрулло соли 1842 бар зидди Қўқанд лашкар фиристод ва онро истило кард. Мадалихон ва додарааш Султон Маҳмуд бо аъёнҳои додарааш ва бо амири Амир Насрулло қатл карда шуданд. Амир Насрулло ҳатто ба модари Мадалихон Нодирабегим низ шафқат накард.

Аҳволи сиёсӣ баъд аз истилои Амир Насрулло Ҳукмронии Амир Насрулло дар хонии Қўқанд дер давом накард. Зеро ноиби амир дар Қўқанд Иброҳим додхон

бар замми ситонидани он андозхое, ки пеш дар хонии Қўқанд буд, ба таври илова андозҳои аморати Бухороро низ бар гардани аҳоли бор кард. Дар натиҷа дар сартосари хонии Бухоро соли 1842 исёни калон сар зад. Дар оқибати он ноиби амир дар Қўқанд ва ҳокимияти бекҳо барҳам зада шуд. Қувваҳои маҳаллии шўриши зидди ҳукмронии амири Бухороро ташкил карда ба мадади қипчоқҳо таъя карда буданд. Дар натиҷаи шўриш мустақилии хонии Қўқанд барқарор шуд. Тахтро писари Ҳочибек (додари Норбўтабий) Шералихон (1842–1845) ба даст гирифт. Дар бобати таъмини мустақилии хонии Қўқанд қабилаи мингҳо мадад калон расонданд, акнун онҳо дар ҳаёти иҷтимоию сиёсии хонӣ мавқеи калон пайдо карданд.

Сардори онҳо Мусулмонкул мингбошӣ таъин шуд. Амир Насрулло ба мағлубият тоқат карда натавониста, боз ба ин ҷо лашкар кашид. Ў Қўқандро 40 рӯз ба муҳосира гирифт. Аммо барои давом додани муҳосираи Қўқанд ба Амир Насрулло ҳуҷуми хони Хива Оллоқулихон ба аморат халал расонд. Амир Насрулло маҷбур шуда, ба Бухоро баргашт.

Мусулмонкул соли 1845 ба Ўш барои паҳш кардани шўриш, ки аҳолии ин ҷо аз вазнин шудани бори андоз ба дод омада буд, лашкар фиристод. Аз ин истифода бурда ҳокими Исфара писари марҳум Олимхон–Муродхонро, ки дар Самарқанд истиқомат мекард, оварда ба тахти Қўқанд гузаронд. Аммо Мусулмонкул ба Намангон баргашта омад ва духтарашро ба писари марҳум Шералихон Худоёрхон никоҳ карда дод. Худоёрхони 13-сола ин вақт ҳокими Намангон буд. Пас аз он Мусулмонкул Муродхонро аз тахт дур карда, домодаш Худоёрро он ҷо шинонд.

Пурзўршавии низоъҳои дохилӣ Худоёрхон хеле ҷавон буд, аз ин рӯ хониро дар амал падарарўсаш Мусулмонкул идора мекард. Ҳамин тавр дар хонӣ даври ҳукмронии қипчоқҳо сар шуд. Акнун қипчоқҳо ба Қўқанд саросар кўчида меомаданд. Аҳолии маҳаллиро аз шаҳр ронда, дар хонаи онҳо чойгир мешуданд. Иншоотҳои обёриро ба даст дароварданд. Аҳоли акнун барои об низ андоз месупурданд.

Ин сиёсат сабаби норозигии саҳти аҳолии маҳаллӣ шуд ва бар зидди ҳукмронӣ дар хонӣ хавфи шўриш пухта мерасид. Дар ин

вазъят Мусулмонкул барои аз даст надодани мавкеаш бо русҳо алоқа пайдо карданӣ шуд ва бо намояндаи кумондонии рус И. Веляминов–Зернов пинҳонӣ музокира намуд. Ин ҳаракати падарарӯс Худоёрхонро саҳт тарсонд. Аз ин рӯ ӯ қарор намуд, ки ба ҳукмронии Мусулмонкул ва қипчоқҳо хотима мегузорад.

9-уми октябри соли 1852 Худоёрхон якҷоя бо лашкари аз Тошканд ҷеғ задагиаш қипчоқҳоро зери теғ гирифт. Падарарӯсаш Мусулмонкул асир гирифта, ба қатл расонида шуд. Моли мулки қипчоқҳо мусодира гардид. Ҳамин тариқ, ба ҳукмронии Мусулмонкул ва қипчоқҳо барҳам зада шуд.

Аммо барканор кардани қипчоқҳо аз ҳокимият дар дохили мамлакат суботи сиёсиро таъмин нанамуд. Баръакс, бекҳои маҳаллӣ аз беқарорӣ дохилӣ истифода бурда, ҳаракати ҷудоихоҳӣ авҷ гирифт. Дар оқибат аз шимол хавфи истилои империяи Россия ба остона наздик мешуд, лекин ба он нигоҳ накарда низоъҳои дохилӣ барҳам нахӯрд. Мубориза барои тоҷу тахт давом мекард.

- Соли 1798 – Олимхон ба тахт нишаст.
- Соли 1805 – Олимхон ба худ унвони хониро қабул кард ва аз ин вақт сар карда давлат расман хонии Қўқанд ном гирифт.
- Соли 1842 – Амир Насрулло Қўқандро ишғол намуд.
- Соли 1842 дар хонӣ (ҳокимият дар амал ба дасти қипчоқҳо гузашт.
- Соли 1852 – аз ҷониби Худоёрхон ба ҳокимияти қипчоқҳо хотима гузошта шуд.

1. Нақши Олимхон дар таърихи хонӣ бо чӣ арзёбӣ мешавад?
2. Чаро ба ҳукмдорон қонунаи асоснок намудани ҳокимияташон зарур буд?
3. Фикр кунед! Чаро амирони Бухоро ва хонҳои Қўқанд ба султонҳои давлати Усмонӣ муроҷиат мекарданд?
4. Чаро дар даври Мадалихон парокандагии сиёсӣ рӯй дод ва он ба кадом оқибатҳо оварда расонд?
5. Оё дар хонӣ барпо нашудани ҳукмронии қипчоқҳо мумкин буд?
6. Ба ҳукмронии қипчоқҳо чӣ гуна хотиима гузошта шуд?

Чӣ гуна қонунӣ шудани ҳокимияти ҳудашонро асоснок намудани бародарон Олимхон ва Умархонро муқоиса кунед.

§ 34. Идоракунии давлат дар хонии Қўқанд

Худуд ва аҳолии хонӣ Хонии Қўқанд аввал танҳо бо ҳудуди водии Фарғона маҳдуд шуда, аз нигоҳи худуд дар нимаи якуми асри XIX дар Осиёи Миёна ба давлати калонтарин табдил ёфта буд. Хонӣ дар шимол бо Россия (онҳоро Бердақдала ҷудо мекард), дар шарқ Туркистони Шарқӣ, дар Ғарб хонии Хива ва аморати Бухоро, дар ҷануб дар замони Мадалихон бекиҳои Қаротегин, Дарвоз, Кўлоб ва Шугнон, ки ба хонӣ ҳамроҳ карда шуданд, ҳамсарҳад буд. Ин сарҳад Қурама, воҳаи Тошканд, Дашти Қипчоқ (қисми ҷануб ва ҷануби ғарбии Қазокистони имрӯза), ки дар соҳили рости миёнаоби Сирдарё ҷойгир буданд, Еттисув, инчунин ҳудудҳои то соҳилҳои Иссиққўлро дар бар мегирифт. Ғайр аз ин Хучанд ва Ўротеппа, ки байни аморати Бухоро ва хонии Қўқанд аз даст ба даст мегузашт, низ муддати муайян ба ҳудуди хонӣ дохил мешуданд.

Бо як сухан, хонии Қўқанд аз байни се хонии ўзбек аз ҳама калон буд. Хонии Қўқанд аз ҷиҳати маъмури ба *бекиҳо (вилоятҳо), саркорихо, оқсақолиҳо ва аминиҳо* тақсим мешуд. Дар хонӣ 15 то бекӣ мавҷуд буд, дар онҳо қариб 3 миллион нафар аҳоли истиқомат мекард. Қисми асосии аҳолиро ўзбекон ташкил медоданд. Инчунин тоҷикҳо, қирғизҳо ва қашқарҳо (уйғурҳо) низ зиндагӣ мекарданд.

Оқсақолиҳо аз деҳаҳои калон ва ё янҷанд деҳаҳои хурд-хурд иборат буданд. Онҳоро аминҳо, оқсақолҳо ва саркорҳо идора мекарданд. Аз рӯи тарзи зист, аҳоли аз муқимнишиниҳо, кўчманчӣ ва нимкўчманчӣ иборат буд.

Идоракунии давлатӣ дар хонӣ Хонии Қўқанд ҳам мисли аморати Бухоро ва хонии Хива аз рӯи сохтори давлат монархияи мутлақ буд. Хон ҳуқуқи номаҳдуд дошт, давлатро авлоди ҳукмрони мингҳо, инчунин табақаҳои бонуфузи дигар қабिलाҳо, амалдорони давлатии ба мансабҳои баланд таъиншуда, рўхониён ва ҳарбиён таъя карда, идора менамуданд.

Дар фарқият аз аморати Бухоро дар хонии Қўқанд соҳибони лавозимҳои ҳарбӣ, хусусан, нуфузи Саркумондони лашкар – *мингбошӣ* хеле баланд будааст. Мингбошӣ на фақат Саркумондони

лашкар, дар айни вақт Сарвазир ҳам буд. Тамоми ҳокимияти ичроия дар дасти вай буд.

Ғайр аз ин ҳар як воҳиди маъмури *оркуги ҳарбӣ* ҳам ба ҳисоб мерафт ва ҳокимон қумондони қувваҳои ҳарбӣ буданд. Сокинони худуди оркуги ҳарбӣ-авлодҳо ва аъзоёни қабилаҳои кўчманчӣ дар рўйхати оиди ба округ қайд мешуданд. Ба рўйхат гирифта шудагон бояд бо даъвати якуми хон дар ҷои таъиншуда расида меомаданд. Ин тартиб ба хон имкон медод, ки дар вақти зарурӣ то 60 ҳазор нафар аскарро ва то 12 ҳазор аробаи хўроквориро дарҳол чамъ оварад.

Ҳокимони маҳаллӣ амалдоронро, масъулони чамъоварии андозро таъин мекарданд. Миқдори андозро тасдиқ ва қорҳои молияро раҳбарӣ менамуданд. Дар баробари он ба лашкар қумондонӣ ҳам мекарданд.

Бекиҳои Қўқанд, Тошканд, Марғелон, Шочихон, Балиқчӣ, Чортоқ, Косон округҳои қалон буда, дар байни онҳо Тошканд ҷои муҳим дошт. Аз ин сабаб ҳам хон ба Тошканд аз ҳешу таборони худ ва шахсони боваринокро ҳоким таъин мекард.

Дар хонии Қўқанд боз як ҷихати ба худ ҳоси идоракунии ба инобат гирифта шуда буд, ки ҳокимияти марказӣ барои нигоҳ доштани барқарорӣ дар байни авлод ва қабилаҳои гуногуни муқим ва кўчманчӣ маҷбур буд мувозинати манфиатҳоро ба ҳисоб гирад. Умархон ва Мадалихон ин омилро бештар аз ҳама ба ҳисоб гирифта буданд.

Хонии Қўқанд бо ёрии қабилаҳои қипчоқ ва қирғиз аз мутеъгӣ ҳалос хўрд, акнун онҳо дар ҳаёти сиёсии хонӣ мавқеи асосиро даъва мекарданд ва ба он муваффақ ҳам шуданд. Ба онҳо тахт зарур набуд, ба онҳо муҳим буд, ки ба тахт вакили ба балоғат нарасидаи мингҳо гузарад. Зеро ҳамин тавр онҳо регентиро ба даст медароварданд. Регентӣ ба онҳо имконияти ба майли худ даровардани идоракуниро медод. Чуноне, ки дар мавзӯи гузашта қайд шуд, дар амал ҳам чунин шуд.

Баъзе пешвоёни қабилаҳои қипчоқ ва қирғиз ҷӣ будани илми мадрасаро баъди дар он ҷо таҳсил гирифтани дарк мекарданд. Яке аз онҳо, ки минбаъд дар хонӣ лавозими қумондони лашкарро гирифт, Алиқулӣ “Таълими динӣ маро аз авлодам дур кард” гўён эътироф намуда буд.

Боз як чихати хоси ҳаёти хонӣ таъсири рӯҳониён ба корҳои давлат буд. Он чун дар аморати Бухоро хеле таъсирнок набуд.

Лавозимҳои давлатӣ дар хонӣ

Дар хонӣ чун дар дигар давлатҳои ўзбек мансабдорон ба ду тоифа чудо мешуданд. Тоифаи якум *умаро* (онҳое, ки бо корҳои дунёвӣ машғул буданд) ва дуюмин *уламо* (бо корҳои динӣ машғул) ном доштанд.

Аз байни мансабдорони *умаро мингбошӣ* буд, ў Сарвазир, сарқумондони лашкар ва сармушовири хон оид ба сиёсати хорҷӣ ба шумор мерафт (Ба ёд оред, дар хонии Хива Сарвазир чӣ ном дошт?).

Девонбегӣ ҳам мансаби баланди давлатӣ буд, ў ба девонхонаи хонӣ раҳбарӣ менамуд, инчунин корҳои молияро идора мекард.

Мирзо миқдори даромад ба хазинаро ҳисобу китоб мекард.

Дастурхончӣ мансабдоре буд, ки ба дастурхони хон таом меовард.

Аз таърих маълум аст, ки ба аксар ҳукмдорон заҳр дода мекуштанд, заҳр аксар вақт ба хўроқӣ ё нўшоқӣ омехта дода мешуд. Аз ин сабаб ҳам ба лавозими дастурхончӣ шахси боваринок таъин мешуд.

Чуноне ки дар хонии Хива буд, дар хонии Қўқанд низ лавозими *меҳтар* буд. Аммо дар ин хонӣ ў муовини девонбеги ба корҳои молия масъул буд. Инчунин дар хонӣ лавозимҳои баландмартабаи *шиговул*, *иноқ*, *оталиқ*, *додхоҳ*, *қўшбегӣ*, *парвоначӣ*, *хазиначӣ* мавҷуд буд.

Аз байни мансабдорони *уламо шайхулислом*, *қозикалон*, *хўчакалон* (*нақиб*), *қозиаскар*, *муфтӣ*, *қозиаълам* ва *раис* нақши алоҳида доштанд. Ба кадом соҳа масъул будани мансабдорони диниро дар мавзўҳои пешина дониста гирифта будед.

1. Дар бораи ҳудудҳои хонӣ чойгиршуда чихоро дониста гирифтед?
2. Худуди хонӣ аз чихати маъмурӣ ба кадом воҳидҳо чудо мешуд?
3. Идоракунии давлатии хонӣ бо кадом чихатҳояш ба аморати Бухоро монанд ва бо кадом чихатҳояш фарқ мекунад?

4. Мансабҳои баланди давлатии хониро бо мансабҳои дар хонии Хива буда муқоиса кунед.

Мулоҳиза ронед!

Чаро дар хониҳои ўзбек шакли идоракунии ва лавозимҳои баланди давлатӣ қариб як хел буданд?

Чадвали “Дигаргуниҳои рӯйдода дар ҳаёти сиёсии давлатҳои ўзбек, шакли идоракунии давлат ва лавозимҳои давлатӣ”-ро пур кунед

№	Саволҳо	Аморати Бухоро	Хонии Хива	Хонии Қўқанд
1.	Дигаргуниҳои муҳим, ки дар ҳаёти сиёсии давлатҳо дар асри XVIII рӯй додаанд			
2.	Номи сулолаҳои ба сари ҳокимият омада			
3.	Монандӣ аз рӯи сохти давлатӣ			
4.	Шумораи воҳидҳои маъмури			
5.	Номи воҳиди хурдтарини маъмури			
6.	Номи Сарвазир			
7.	Масъули корҳои молия			
8.	Сарқумондони лашкар			

§ 35. Кори ҳарбӣ дар хонии Қўқанд

Сохти лашкари доимӣ

Хонҳои Қўқанд аҳамияти лашкарро дар сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ нағз медонистанд. Аз ин сабаб низ Олимхон бори аввал соли 1805 дар хонӣ лашкари доимии иборат аз 10 ҳазор нафар ташкил кард. Асоси ин лашкарро тоҷикони кўҳӣ ташкил мекарданд. Ин лашкар *навқария* ном дошт, бо силоҳи оташфишон мусаллаҳ буд ва дере нагузашта ба қувваи зарбдори 9–Таърихи Ўзбекистон, синфи 8

лашкар табдил ёфт. Дар замони Умархон шумораи онҳо то 12 ҳазор нафар расонида шуд. Худоёрхон аз давлати Усмонлӣ милтиқҳои хушсифатро (винтовка) овард. Дар айни вақт дар хонӣ лашкарҳои номунтазами *қилқуйруқ*, *қорақозон* ва *қорачерик* ҳам нигоҳ дошта шуданд. Онҳо лашкари ёрирасон буданд. Онҳо бино ба зарурият аз рӯи шумораи аҳоли ва аҳволи иқтисодӣ чамъ карда мешуданд.

Дар солҳои 30–40-уми асри XIX дар хонӣ чамъ 30 ҳазор нафар аскар буд. Дар хонӣ тамоми мардони коршоям ба хизмати ҳарбӣ даъват шуданашон мумкин буд. Ҳукумат пешакӣ медонист, ки кадом ҳудуд чӣ қадар аскар дода метавонад. Чалб кардан ба лашкари доимӣ ба тарзи мерос буд. Яъне падар вафот кунад, ё ба хизмати ҳарбӣ нолоиқ шавад, ба ҷояш писараш чалб мешуд. Ба рӯйхати аскарӣ чалбшуда мувофиқи хоҳишаш аз он баромада наметавонист. Марди танҳои оила ба хизмат гирифта намешуд. Дар вақти осудаҳои ҳар рӯз ба даҳяқ қисми аскарон рухсат дода мешуд, ки бо аъзои оилаашон вохӯранд.

Қисми таркибии лашкар ва тартиби идоракунии он

Лашкар аз ҷиҳати таркиб аз *сипоҳ* (савора), *тўпчӣ* (артиллерия), *сарбоз* (пиёда) ва *шўъбаи махсуси интихобӣ* (галаботит ва мерганҳо), яъне аз 4 қисм иборат буд. Табиист, ки он замон лашкари савора асоси лашкарро ташкил мекард. Ба ҳар аскари лашкари доимии савора аз тарафи давлат нархаш то 80 тилло асп ва зин дода мешуд. Дар хонӣ 20 ҳазор нафар аскари савора хизмат мекард.

Худоёрхон *лашқари* нисбатан замонавии *тўпчӣ* ташкил кард. Ба кумондони лашкар ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ унвони *амири лашкар* дода мешуд. Ў Саркумондони лашкар ба ҳисоб мерафт, барои амалиёти ҳарбӣ шахсан *масъул* буд. *Дар лашкар мингбошӣ* (кумондони олій), *амири лашкар*, *қўшбеғӣ* (ҳокими дорои лашкари худӣ), *ботирбошӣ* (масъули кори ҳарбӣ дар бекиҳо), *қўрбошӣ* (сарвари устохонаи яроқу аслиҳа анборхона), *валӣ* (ноиб кумондони артиллерия), *қалъабон* (шахси масъули қалъаҳои ҳарбӣ), *ёвар* (арвари шўъбаи махсуси амири лашкар), *тўпчибошӣ* (сарвари ҷузъитоми тўпчиён), *тўқсабо* (сарвари ҷузъитоми ҳарбии дорои байрақи худӣ) ва *панҷсадбошӣ* (кумондони ҷузъитоми иборат аз 500 нафар) барин мансабҳои олидарачаи ҳарбӣ вучуд дошт. Ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ

посбонҳои хоси хон аскарон дар чанг рӯхбаланд карда меистод. Дар аснои ақибнишинӣ хотиррасон кардани қарзи ҳарбиашон ба вазифаи онҳо мебаромад.

Қозиаскар пеш аз оғози ҳаракати ҳарбӣ аз номи хон ҷиҳод эълон мекард. Ғайр аз ин, ғаниматро ҳисоб карда, ба киёфаи маънавии лашкар шахси ҷавобгар буд.

Қозираис иҷрои фатвои муфтии лашкарро назорат мекард.

Дар аснои амалиёти ҳарбӣ дар ҳар як ҷузъитом (подразделение) иборат аз 5 нафар гурӯҳ ҳам фаъолият нишон меод. Вазифаи онҳо аз майдон баровардани аскарони ярадор ва дафн кардани аскарони ҳалокшуда буд.

Пеш аз сар шудани ҳаракати ҳарбӣ лашкар ба қисмҳои *илғор* (қисми пеш), *маймана* (қаноти рост), *майсара* (қаноти чап) ва *марказ* ҷудо мешуд. Дар хонӣ ҷузъитоми иборат аз 1000 нафар *туғ* (ҳазора), лашкари аз 500 то 1000 нафара *байроқ* ном дошт. Ҷузъитом *саднафара* ба *панҷоҳӣ*, *панҷоҳӣ* ба даҳӣ тақсим мешуд.

Таъминоти лашкар Дар ҳар кадом давлат, хусусан давлати султони тараққикарда нигоҳ доштани лашкар хароҷоти калонро талаб менамуд. Тамоми хароҷот аз ҳисоби андоз таъмин мешуд. Барои пардохти хароҷоти ҳарбӣ андози “*пули милтиқ*” ҳам ҷорӣ карда мешуд. Он аз оилаҳои миёнаҳол 2,5 тилло, аз оилаҳои бой 5 тилло гирифта мешуд. Ба хизматчиёни ҳарбӣ бо назардошти унвон дар як сол аз 200 танга то 8 ҳазор танга пул, инчунин аз 20 ботмон то 2 ҳазор ботмон ғалла меоданд.

Ба юзбошӣ дар як сол 147 нуқра танга, ба элликбошӣ 98 танга, ба ўнбошӣ 65 танга, ба аскарони оддӣ 43 танга ҳақ дода мешуд. Пеш аз ҳаракатҳои ҳарбӣ ба юзбошӣ 2 тилло, ба элликбошӣ ва аскарони оддӣ 1 тилло меоданд. Аммо дараҷаи омодагии қувваҳои ҳарбӣ хеле паст буд. Зеро барои тайёр кардани афсарон (зобитҳо) омӯзишгоҳи махсуси ҳарбӣ набуд. Кори ҳарбиро ба аскарон шахсонӣ таълими ҳарбӣ надошта, аз рӯи таҷриба ва савияи худашон меомӯзониданд. Онҳоро *шогирдпешагон* меномиданд. Лашкари доимӣ сола ду маротиба аз азназаргузони ҳарбӣ мегузашт.

Чораҳои барои мустаҳкам кардани сарҳадот Барои мустаҳкам намудани бехатарии сарҳадоти хонӣ он замон сохтани қалъаҳо

ва истехкомҳои ҳарбӣ муҳим буданд. Аз ин рӯ ба ин масъала эътибори алоҳида дода мешуд. Қалъаҳои ҳарбӣ аз рӯи муҳимӣ ва ҳаҷмашон ба 3 гуруҳ тақсим мешуданд.

Гуруҳи якум – қалъаҳои дар марказҳои якҷанд воҳидҳои маъмури ҷойгирифта (шаҳрҳои Тошканд, Марғелон, Қўқанд, Андиҷон, Намангон).

Гуруҳи дуюм – қалъаҳои тобеи идоракунии маҳаллӣ (Туркистон, Чимкент, Авлиёта, Ўротеппа, Пишпак, Окмасҷид).

Гуруҳи сеюм қалъаҳои хурди дар роҳҳои марказҳои калонро ба ҳам пайваस्तкунанда.

Қалъаи шаҳри Қўқанд бо ду девори Ҳимоя иҳота шуда буд. Дар дохили он боз якҷанд биноҳои бо девор иҳоташуда сохта шуда буданд. Дар биноҳо аспҳои аскарон, яроқу аслиҳа, захира нигоҳ дошта мешуданд. Барои истиқомати аскарон низ хонаҳо мавҷуд буданд. Қалъаҳо на фақат барои таъмини беҳатарии берунӣ, балки барои ҳудудҳои дуру наздик, посбонӣ кардани роҳҳои савдоии давлат низ вазифаро иҷро менамуданд.

Қисми шимолии хонӣ мустаҳкам Ҳимоя шуда буд, он ҷо шаҳр-қалъаҳои Туркистон, Чимкент, маркази бузурги иқтисодию сиёсий-шаҳри Тошканд ҷой гирифта буд.

Дар воҳаи Оҳангарон ва Чирчиқ истехкомҳо қалъаи Ўротеппа, дар қисми шарқӣ Ўш ва Пишпак (ҳоло шаҳри Бишкек, пойтахти Республикаи Қирғизистон), ки онҳо аз нигоҳ стратегӣ муҳим буданд, сохта шуда буданд. Қалъаҳо бо девор иҳота шуда буданд. Берун аз девор хандақҳои чуқур кофта, бо об пур карда мешуданд. Барои Ҳимоячиёни қалъа ҷои махсус тирпарронӣ – сўроҳиҳо (бурҷҳо) буданд. Аз манораи қалъа атроф зери дидбонҳо қарор мегирифтанд. Тўпҳо болои дарвозаи қалъа ва болои манораҳо гузошта мешуданд.

Ботмон – воҳиди вазн, 1 ботмон тахминан баробари 164 кг буд.

Стратегӣ – муҳим будани ҷой барои расидан ба мақсади умумӣ.

1. Лашкари домиро аз лашкари номунтазам қиёс намоед, ҳуло-саҳоятонро дар дафтар нависед.
2. Лашкари номунтазами хонии Қўқанд чӣ гуна номида мешуданд ва онҳо чӣ хел ҷамъ мешуданд?

3. Дар бораи қисмҳои таркибии лашкари хони чихоро доништа гирифтед?
4. Рўйхати лавозимҳои ҳарбии олимартабаро тартиб диҳед.
5. Таъминоти лашкар чӣ гуна амалӣ мешуд?

Хизмати “Резерви сафарбарии давлатӣ”, ки дар диёрамон ҷорӣ аст, ба кадом мақсад ва ба кадом тартиб мегузарад, аниқ намоед.

§ 36. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодии хонии Қўқанд

Заминдорӣ Дар хонии Қўқанд низ ҳамаи заминҳо мулки давлат буданд. Бино ба шакли заминдорӣ ба *амлок* (давлатӣ), *хусусӣ* ва *вақф* ҷудо мешуданд.

Қисми муайяни амлок ба хон мансуб буд ва он ба 3 қисм ҷудо мешуд. Якум, *мулки хос*. Даромади он ба аҳли сарой (дарбор) ва посбонҳо сарф мешуд. Қисми дуюм замини *тақиқ* (замини хушк) ном дошт, он аз дашт, найзор ва чакалакзор иборат буд. Қисми сеюм заминҳои чек, ки бевосита ба хон тааллуқ доштанд. Замини хусусӣ ба амалдорони давлатӣ барои хизматхояшон дар назди давлат дода мешуд, инчунин ба шахсони хусусӣ (мулки ҳури холис) ба вучуд меомад. Намояндагони тоифаи якуми соҳиби замини хусусӣ на ба замин, балки ба даромади он ва ба иморати дар он бунёдшуда хўҷаинӣ мекарданд. Ғайр аз ин ба миқдори панҷаки ҳосил андоз месупурданд. Аз сабаби он, ки ин замин мерос гузошта намешуд, қисми муваққатан замини соҳиби мекардашонро *вақфи авлод* мекарданд. Маълум аст, ки замини вақф *фурўхта* намешуд, ҳада кардан мумкин набуд ва меросӣ ҳам набуд. Аз ин боис даромади замини ба ихтиёри муассисаҳои динӣ вақфи авлод кардашуда қисми дар ҳуҷҷати вақф зикршудааш ба авлодҳои амалдори ба ихтиёри мулки вақф гузаронда мансуб мегардид. Тоифаи дуюм ба замини харида гирифтааш бевосита хўҷаинӣ мекард. Аз ин гуна заминҳо андоз гирифта намешуд. Ҳуҷҷатҳои оиди харидани замини давлатӣ ё *фурўхта* шудани он дар қозихона ба имзо расонида мешуд. Дар он *фурўшандаи* замин, яъне худи хон низ иштирок мекард. Заминдорӣ хусусӣ ба воситаи ба хизматчиёни ҳарбӣ додани замин низ ташкил карда мешуд. Замини ба ҳарбиён додашуда *заминҳои танҳо* ном дошт.

Аксари мулкҳо аз 30 сотих то 60 сотих буд. Замин барои кишт ба деҳқон ба ичора дода мешуд. Деҳқонон дар заминҳои хон низ меҳнат мекарданд. Барои кор дар заминҳои хон то 10 ҳазор нафар сафарбар мешуданд. Онҳо *мардикор* мешуданд, ононе, ки замин надоштанду аз чор як қисми ҳосилро мегирифтанд, *чоряккор* ном гирифта буданд. Ғайр аз ин корандагон низ буданд, ки онҳо бо шарт $\frac{1}{2}$ қисми ҳосилро гирифтанд заминро ба ичора гирифта, бо олоти меҳнат, аспу барзгови худ кор мекарданд.

Андоз ва ўхдадориҳо

Андози асоси *хироҷ* буд. Он бо назардошти миқдори майдон ва навъи зироат аз $\frac{1}{3}$ то $\frac{1}{5}$ қисми ҳосилро ташкил медод. Намуди закот аз чорводорони кўчманчӣ зиёд буд. “*Кўрабошӣ*”, “*ҳақи дуд*”, “*андози чамъ*” асоситарини онҳо буданд.

“Кўрабошӣ” закте буд, ки аз чорводорони кўчманчӣ ба саршумори чорво ва кўрааш нигоҳ карда мегирифтанд. Ин закотро зимистон, вақте чорво дар кўра нигоҳ дошта мешуд, чамъ мекарданд.

“Ҳақи дуд” баробари омадани баҳор пеш аз ба чарогоҳҳо кўчида рафтани аз ҳар як хонадон як сар гўсфанд гирифта мешуд (андози закот).

“Андози чамъ” аз тоифаи андози намедода ба бек аз 9 чиз иборат инъом гирифта мешуд.

Халқи меҳнаткаш барои ҳама чиз андоз медод. Зеро тамоми заминҳои хушк, чакалакзор, тўқайзор, дарахтзорон, кўлҳо ва дашту биёбонҳо дар ихтиёри хон буд. Аҳоли барои таъмири девори қалъа, сохтани истехкомҳо, кофтани каналҳо, тозакунии андоз ва сохтани роҳ иштирок мекард ва ўхдадорихоро иҷро менамуд.

Ҳоҷагии кишлоқ, хунармандӣ ва савдо

Дар хонии Қўқанд низ мисли хонии Хива ва аморати Бухоро аз обёрии сунъӣ ва аз об моҳирона, оқилона истифода мебарданд. Асоси кишоварзиро кишти ғалла ва пахта ташкил мекард. Инчунин, мева, сабзавот ва полиз парвариш мешуд. Дар соҳаи чорводорӣ кишти ҷуворимакка ва беда асосӣ буд.

Дар водии Фарғона беш аз пеш пахтакорӣ раванқ кард. Аз тарафи Россия харида шудани пахта аз давлатҳои ўзбек сабабгори

вусъати ин соҳа ва киштзорон шуд. Дар савдои пахта ҳатто боч ҳам бекор шуд.

Дар Қўқанд намудҳои мисгарӣ, заргарӣ, кандакорӣ, кулолӣ, қоғазгарӣ, токидӯзӣ, кашидадӯзӣ, кўпруксозӣ, оҳангарӣ, нонвой, аро-басозӣ, бахмалбофӣ, рангсозӣ, дорусозӣ, деворзанӣ, дегрезӣ, чармгарӣ, милтиқсозӣ, найзагарӣ, панҷарасозӣ, пиллакашӣ, пўстиндӯзӣ, наългарӣ, фаранчидӯзӣ, читгарӣ, қолинбофӣ ва дигар соҳаҳои хунармандӣ пеш рафта буданд.

Дар ҳаёти иқтисодии хонии Қўқанд алоқаҳои савдой бо аморати Бухоро, хонии Хива, Қашқар, Ҳиндустон, Афғонистон, Эрон, Хитой ва Россия мавқеи калон дошт. Бино ба шартномаи соли 1832-юми байни Қўқанд – Хитой хони Қўқанд ҳуқуқи чамъ овардани бочро аз савдогарон дар Қашқар гирифта буд.

Шаҳрҳои хонӣ

Маълумотҳо оид ба шаҳри асосии хонӣ – Қўқанд аз асри X сар карда дучор меоянд. Бино ба манбаъҳо умри шаҳр беш аз 2000 сол аст. Дар маълумотҳо он бо номи “Ҳавоқанд”, “Ҳўқанд” қайд шудааст. Калимаи “ҳавоқанд” маънои “зебо”, “форам”, “хушманзара”, “шаҳри шамол”-ро дорад. Аҳолии маҳаллӣ шаҳри худро Ҳўқанди латиф ё Қўқон мегўяд. Шаҳри Қўқанди дар асри XVIII – нимаи якуми асри XIX на фақат дар хонӣ, балки яке аз шаҳрҳои азими Осиёи Миёна буд. Соли 1842 шаҳр бо девори мустаҳкам ихота карда шуд. Ба шаҳр тавассути 12 дарвоза медаромаданд. Шаҳр 12 то даҳа дошт, аз ин рӯ дарвозааш ҳам 12 то буд. Дар он замон шаҳр 30000 нафар аҳоли дошт. Дар миёнаҳои асри XIX дар байни мадрасаҳои Қўқанд мадрасаҳои Мадалихон, Норбўтабий, Чомеъ, Ҳокимойим, Ҳоча Додхоҳ, Мингойим мавқеи алоҳида доштанд. Дар ҳар кадоми онҳо аз 38 то 100 то хучра буд.

Андичон

Яке аз шаҳрҳои машҳури Осиёи миёна Андичон дар Роҳи бузурги абрешим барпо шуда буд. Дар замони истилои арабҳо шаҳр “Андикон” ном дошт. Бино ба таъкиди олими таърихшинос А.Муҳаммадҷонов “Андичон” маънои “шаҳри соҳили анҳор”-ро дорад. Андичон дар асри XV ба маркази водии Фарғона табдил ёфт. Дар даври Захириддин Муҳаммад Бобур дар Андичон хочагӣ, илму маданият равнақ ёфт. Ў дар “Бобурнома”-и худ оид ба Андичон навиштааст: *“Ошиаш вофир (бисёр), мевааш фаровон,*

харбуза ва ангураш нағз мешавад... Дар Мовароуннаҳр пас аз Самарқанд ва Кеш аз ин қўрғони бузургвор нест. Се дарвоза дорад. Аз нўҳ тарноб об меояд”.

Баъди ташкилѐбии хонии Қўқанд Андиҷон маркази бекї шуд. Дар миѐнаҳои асри XIX Андиҷон ба 4 даҳа тақсим мешуд. Ба ҳар як даҳа қозї ва мингбошї таъин мешуд. Даҳаҳо ба *маҳаллаҳо* чудо мешуданд, онҳоро оқсақол идора мекард.

Тошканд Тошканди соли 2009 2200-солагиашро қайднамуда яке аз шаҳрҳои қадимтарини Осиѐи Миѐна ба шумор меравад. Он дар замонҳои гуногун бо номҳои Чоч, Шош, Бинкат машҳур будааст. Аз асри XI сар карда он бо номи ҳозирааш маълум аст.

Тошканд дар таърихи худ даврҳои тобеъгї ба давлатҳои мухталифи ба диѐрамон таҷовузкардари аз сар гузаронидааст. Соли 1503 ба таркиби давлати Шайбониҳо даромад. Дар асри XVI дар шаҳр қорҳои бузурги бунѐдкорї ба амал омад. Чунончи, обидаҳои меъморї аз қабилӣ мадрасаҳои Барокхон, Қўқалдош бунѐд шуданд. Соли 1723 Тошкандро чунғорҳои кўчманчї истило карданд. Тобеъгї ба чунғорҳо то соли 1758 давом кардааст. Дар нимаи дуҷуми асри XVIII дар Тошканд чорҳокимї ба вучуд омад. (Шайхонтоҳур, Бешѐғоч, Қўкча ва Себзор). Соли 1784 чорҳокимї барҳам хўрд ва *бекии яғонаи Тошканд* ташкил ѐфт. Соли 1810 дар даври ҳукмронии Олимхон ба таркиби хонии Қўқанд дохил шуд.

Тошканд аз сабаби он, ки дар чорроҳаи роҳи савдо чойгир буд, дар шаҳр хунармандї ба дараҷаи олї пеш рафт. Чорсў маркази ҳаѐти шаҳр ба ҳисоб мерафт.

1. Дар бораи муносибатҳои заминдорї чихоро доништа гирифтед?
2. Ибораи “вақфи авлод” чї маъно дошт?
3. Ба калимаҳои “мардикор”, “чоряккор”, “коранда” эзоҳ диҳед.
4. Намудҳои андозро қайд кунед.
5. Оид ба инкишофи муносибатҳои савдоии Россия – Қўқанд, Қўқанд – Қашқар мисолҳо оред.
6. Шаҳрҳои Тошканд ва Қўқанди хониро бо якдигарашон муқоиса кунед ва хулосаҳоятонро дар дафтаратон қайд намоед.

Бо кўмаки падару модаратон, ки андоз месупуранд, аниқ намоед: аз соли 2019 дар ҳуччатҳои қонунии оид ба андозии Республикаи Ўзбекистон дар низоми супурдани андоз аз тарафи шахрвандон кадом тағйирот рӯй дод?

§ 37. Сиёсати хориҷии хонии Қўқанд

Муносибатҳои Қўқанд–Хитой

Муносибатҳои Қўқанд бо империяи Син хеле мураккаб давом мекард. Дар ин роҳ, аз як тараф дар байни солҳои 1755–1759 ба иттиҳод даровардани Туркистони Шарқӣ аз ҷониби Хитой, сониян, кўшиши он барои суст намудани хонии Қўқанд сабаб шуда буд.

Дар замони ҳукмронии Эрдонабий Хитой ҷунғорҳоро торумор карда, ба заминҳои ҷузҳои қазоқ ҳучум оғоз намуд ва ба сарҳадҳои Тошканд наздик омад. Дар шарқ вилояти Ўш (ҳоло дар ҳудуди Республикаи Қирғизистон) забт кард. Андичон, Марғелон ва Наманган вассалишонро нисбат ба Хитой эътироф карданд. Дар чунин шароит Эрдонабий бо Хитой шартномаи таҳқирумезро маҷбур шуд имзо кунад. Тибқи он хонии Қўқанд тобеъгиашро нисбат ба Хитой эътироф кард. Ба Хитой товони калон супурд ва ба император ҳадяҳои қиматбаҳо фиристод.

Туркистони Шарқӣ (Қашқар) ватани халқи уйғур аст. Онро Хитой забт намуд, ҳокимони Қашқар дар Қўқанд сарпаноҳ ёфтанд. Ҳукумати Хитой ба Умархон шарт гузошт, ки онҳоро ба Қашқар намегузаронад. Дар замони Мадалихон муносибатҳои Қўқанд–Хитой боз ҳам тезтунд шуд. Ба ин ба Хитой умуман иттиҳод накардани Мадалихон, васеъ шудани сарҳад то Туркистони Шарқӣ, инчунин дастгирӣ карда шудани муборизаи озодихонии аҳолии Қашқар дар соли 1825 бар зидди Хитой сабаб шуданд. Ҳукумати Хитой ҷавобан ба ин соли 1829 ба Қўқанд бурдани кори савдоро дар Туркистони Шарқӣ манъ кард. Савдогарони қўқандиро аз он ҷо ронда, молу мулкашонро мусодира намуд.

Мадалихон ба ихтиёри раҳбари муборизаи озодихонии Туркистони Шарқӣ бар зидди Хитой Ҷаҳонгирхўча ва додараш Юсуфхўча ба сифати ёрӣ лашкар фиристод. Дар натиҷа Юсуфхўча Қашқарро истило кард ва барои забти Ёрқанд ҳаракати ҳарбиро давом дод.

Ин ҳолат ҳукумати Хитойро саҳт ба ташвиш андохт ва бар зидди Юсуфхўча лашкари калон фиристод.

Набудани муттаҳидии ягона дар сафи шўришгарон ва бад шудани муносибатҳои Бухоро–Қўқанд ва ҷеғ зада шудани лашкари хонии Қўқанд аз Туркистони Шарқӣ Юсуфхўча ба мағлубият дучор омад. Дар оқибати он Юсуфхўча Туркистони Шарқиро партофта рафт. Бо ў 70 ҳазор оилаи уйғурҳо ба водии Фарғона кўчида омад. Баъдтар хонии Қўқанд сарҳади худро торафт ба самти Туркистони Шарқӣ вусъат доданӣ шуд. Дар айни вақт Хитой ба туфайли мушкilotи молиявӣ бар зидди хонии Қўқанд ҷанги ошкоро бурда наметавонист. Дар натиҷа, соли 1832 дар Пекин шартномаи Хитой–Қўқанд ба имзо расид. Тибқи он Қўқанд ўҳдадор шуд, ки авлодҳои Чаҳонгирхўчаро ба Туркистони Шарқӣ намегузаронад. Ғайр аз ин, Хитой манъи фаъолияти савдогарони Қўқандро дар Туркистони Шарқӣ бекор кард. Инчунин, ба савдогарони қўқандӣ дар Туркистони Шарқӣ ҳуқуқи савдо кардан бидуни боҷ дода шуд. Хитой ўҳдадор шуд, ки барои аз Туркистони Шарқӣ бароварда, рондани савдогарони Қўқанд ва мусодираи молу мулки онҳо ба хонии Қўқанд товон месупорад. Ниҳоят, ҳуқуқи ғункунии боҷ аз савдогарони Осиёи Миёна дар Туркистони Шарқӣ ба хонии Қўқанд дода шуд.

Муносибатҳои Қўқанд–Бухоро

Бухоро Аморати Бухоро дар муносибат ба хонии Қўқанд дар замони шайбониҳо ва аштархониҳо ҳудудии хонии Қўқанд дар таркиби аморат будагиашро таъкид мекард, ки ин аввало сабабгори бартарӣ пайдо кардани ҳисси душманӣ дар муносибатҳои ду давлат сабаб мешуд.

Сониян, аморати Бухоро худро дар байни сето давлати ўзбек давлати асосӣ мешумурд ва аз ду давлати дигар тақозо менамуд, ки ин мақомро эътироф кунанд.

Сеюм, хонии Қўқанд ҳудуди худро аз ҳисоби он ҳудудҳое, ки аморати Бухоро зери ҷашм карда буд ё ҳокимияти онро эътироф намуда буд, васеъ кард. Дар задухўрдҳои мусаллаҳона гоҳ дасти аморати Бухоро, гоҳ дасти хонии Қўқанд баланд мешуд.

Дар замони Умархон амири Бухоро Ҳайдар ба султони давлати Усмонӣ Маҳмуди II, ки халифаи олами мусулмон эътироф шуда

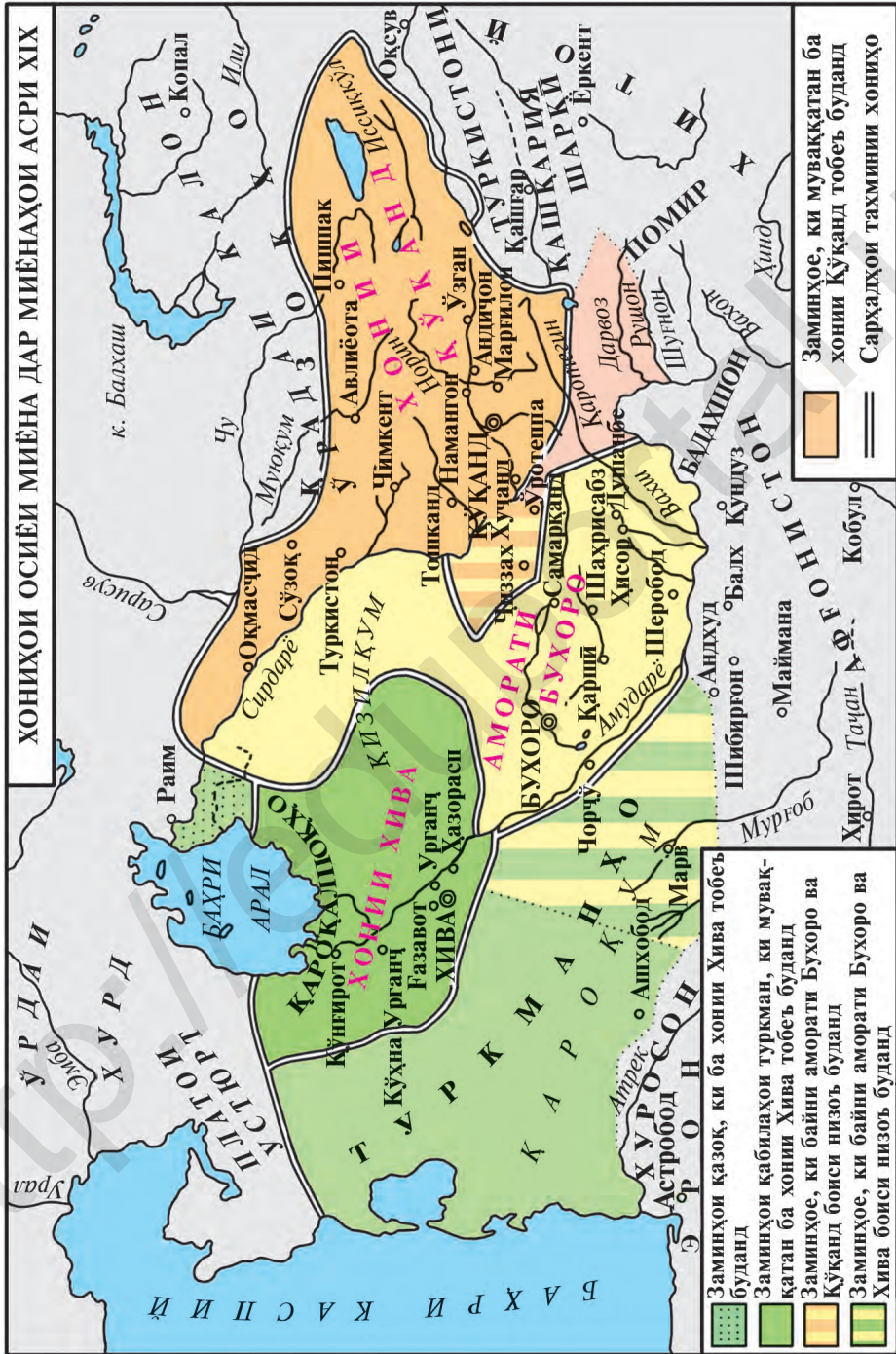
буд, аз болои хониҳои Хива ва Қўқанд арз карда, нома фиристод. Ў дар номааш Мовароуннахр, Қўқанд, Дашти Қипчоқ, Марв, Балх, Қўлоб ва Бадахшон аз аввал ба Бухоро тобеъ буданахро, хонҳои Қўқанд ва Хива ҳокимияти олии аморати Бухороро эътироф накарданашонро қайд намуд. Аммо султон Маҳмуди II мустақилии хонии Қўқандро нисбат ба аморати Бухоро эътироф намуда буд, ки ин ҳолат ба Умархон қувваи калони маънавий бахшид.

Мадалихон ҳам ба султони Усмонӣ сафир фиристод. Мадалихон дар номаи худ ба номи султон ўро ҳамчун “халифаи мусулмонон” эътироф карданахро, бар зидди Хитой чанги муқаддас бурда истоданахро маълум кард. Инчунин аз султон хоҳиш намуд, ки ба Қўқанд устоёни яроқу аслиҳаро фириштад. Фиристода шудани устоёни дар марҳилаи беш аз пеш тезутунд шуда истодани муносибатҳои Бухоро–Қўқанд хеле муҳим буд. Лекин ин илтимос рад карда шуд.

Муносибатҳои Қўқанд – Россия

Мадалихон баъди он, ки давлати Усмонӣ дар бобати ҳимояи мусулмонони Туркистони Шарқӣ аз таъйиқи Хитой ва фиристодани устоёни яроқу аслиҳа ба хонӣ ҷавоби рад гирифт, акнун қарор намуд, ки муносибатҳояшро бо Россия беҳтар месозад. Аз ин рӯ соли 1831 ба Россия сафир фиристод. Лекин сафири бекомёби ба охир расид. Зеро ҳар ду давлат ҳам ба ҳомии қозоқҳои Ҷузи Миёна шудан даъвогар буданд. Аз ин сабаб ҳукумати Россия дастур дод, ки сафирони Қўқандро аз Оренбург он тараф нагузаронанд.

Албатта илтимоси Мадалихон оид ба харидани яроқу аслиҳа ва фиристодани афсарони артиллерия низ рад шуд. Ниҳоят, баъд аз 10 сол, соли 1842 додари Мадалихон Маҳмудхон, ки ба тахт нишаста буд, ба Россия гурӯҳи дуҷуми сафиронро фиристод. Чунки, хавфи Британияи Кабир ба хонӣ акнун аз эҳтимол ба воқеият наздик шуда буд. Аз ин рӯ дар ин бобат ноил шудан ба мадади Россия масъалаи муҳим буд. Дар оне, ки манфиатҳои Россия ва Британияи Кабир дар Осиёи Миёна ба ҳам бархӯрданд, сафирони Қўқандро императори Россия Николай I қабул кард. Дар айни вақт эътибор ба боз инкишоф додани робитаҳои савдои ду тараф, масъалаи ба хонии Қўқанд фиристода шудани мутахассисони кўху кон ҳам дода шуд. Лекин ҳамлаи аморати Бухоро баҳори соли 1842 ба хонии Қўқанд

натичаҳои сафириро бар нестӣ бурд. Акнун Россия аз заиф шудани хонии Қўқанд истифода бурданӣ шуд.

Аз ин сабаб ҳам эътирозҳои хони Қўқанд Худоёрхон оиди сиёсати Россия нисбат ба Қўқанд ба инобат гирифта нашуд.

Сарфи назар аз он Худоёрхон аз сохтани шудани истеҳкомҳои нав дар сарҳадҳои Қўқанд норозӣ шуда ба Россия сафир фиристод. Худоёрхон дар номааш ба Николайи I маълум намуд, ки дар хонии Қўқанд тартиботи ҷамъиятӣ зерӣ ҳимоя аст, роҳҳои савдо хуб ҳифз карда шуда, барои тоҷирони рус ягон хавфу хатар нест. Ва дар айни замон аз сохтани истеҳкоми Раим эътирози худро низ маълум намуд.

Николайи I дар номаи ҷавобаш аз ҷорӣ шудани тартибот дар Қўқанд мамнун буданаширо, дар байни ду давлат муносибатҳои некро нигоҳ доштанаширо баён кард. Вазири корҳои хориҷӣ бошад, вайрон нашудани истеҳкоми Раимро маълум кард. Ў истеҳкоми Раим дар ҳудуди Россия сохта шуда, сонӣ ин истеҳком барои ҳимояи тартибот дар ин ҳудуд ва дар таъмини беҳатарии қорвонҳо хизмат карданаширо таъкид кард. Аммо дере нагузашта маълум шуд, ки Россия нияти қалъаи мансуб ба Қўқанд Оқмасҷидро зер карда гирифтанд дорад. Ин боиси боз ҳам тезтунд шудани муносибатҳои ду давлат шуд. Акнун дер ё барвақт эҳтимоли ба хонии Қўқанд ҳучум овардани Россия муқаррар мегардид.

- Соли 1759 – Хитой Туркистони Шарқиро тобей кард.
- Соли 1825 – Мадалихон муборизаи озодихоҳии аҳолии Туркистони Шарқиро бар зидди Хитой дастгирӣ намуд.
- Соли 1832 – дар Пекин шартномаи Қўқанд–Хитой имзо шуд.

1. Сабабҳои муносибатҳои тезтундноки Қўқанд–Хитойро қайд намоед.
2. Оиди муносибатҳои Қўқанд–Хитой дар даври Эрдонабий ва Умархон чиҳоро доништа гирифтед?
3. Дар замони ҳукмронии Мадалихон барои тезтунд шудани муносибатҳои Қўқанд–Хитой чиҳа сабаб шуданд?
4. Мазмуни шартномаи Хитой–Қўқандро, ки соли 1832 дар Пекин имзо шуда буд, нақл кунед.
5. Чаро дар муносибатҳои Қўқанд–Бухоро ҳамеша шиддатнокӣ нигоҳ дошта мешуд?
6. Оид ба муносибатҳои Қўқанд–Россия чиҳоро доништа гирифтед?

§ 38. Ҳаёти маданияи хони Қўқанд

Умархон ва муҳити маданӣ

Шаҳрҳои Қўқанд, Марғелон, Андичон, Намангон, Тошканд ва дигар шаҳрҳои хонӣ баробари марказҳои савдо ва ҳунармандии хонӣ дар айни вақт марказҳои маданият ҳам ба шумор мерафтанд. Чунончи, дар як ҳуди Қўқанд 120 то мактабхона, 40 то мадраса ва масҷид, Марғелонда 80 то мактабхона, 10 то мадраса ва масҷид ғайриқадимӣ нишон мебуданд. Дар ин ҷо дар асри XVIII – нимаи якуми асри XIX дар соҳаи илму маърифат эҷодкорони машҳур ба камол расиданд. Хони Қўқанд Умархон ба инкишофи илм, маданият, адабиёт, беҳтар сохтани таҳсил дар мадрасаҳо, ба кушодани мактабҳои касбу ҳунар эътибор дод.

Бо сайёю кӯшишҳои Умархон ва ҳамсари ӯ, шоираи машҳури ўзбек Нодира дар ибтидои асри XIX Қўқанд ба маркази илму маърифат табдил ёфт ва дар ин ҷо муҳити адабии Қўқанд ташаккул ёфт.

Ҳуди Умархон бо таҳаллуси “Амирӣ” шеърҳои зиёд навишт. Дар атрофи ӯ беш аз 70 шоир ҳамроҳи омада буданд. Соли 1821 Фазли Намангонӣ бо амри Умархон маҷмӯаи ашъори 63 шоирро бо номи “Маҷмӯаи шоирон” тартиб дод. Беш аз 10 ҳазор мисраъ ғазал, мухаммас, рубоӣро ба забонҳои ўзбекӣ, форсии тоҷикӣ гирд оварда, девон офарида шуд.

Китобҳои ба забони арабӣ ва форсӣ ба ўзбекӣ тарҷума карда шуданд. Китобҳои ноёб аз тарафи хаттотони боистеъдод кӯчонида, бо тасвирҳои нозук ороиш дода шуданд.

Махмур ва Гулханӣ

Яке аз шоирони забардасти даври Амир Умархон Махмур (исми аслиаш Махмуд) дар охири асри XVIII таваллуд шуда, соли 1844 вафот кард. Дар Мадрасаи Мири Қўқанд таҳсил гирифт. Баъд дар лашкар сипоҳӣ шуд. Девони шеърҳои ҳаҷвии Махмур нигоҳ дошта шудааст, дар он 69 то асар (3317 мисраъ) ҷой гирифтааст. Ӯ дар адабиёти миллиамон ҳаҷви иҷтимоиро ба зинаи баланд бардошт. Дар асарҳояш амалдорони халқро зулмкунанда зери тозиёнаи танқид гирифта шудаанд. Хусусан дар шеъри “Ҳапалак” шоир ҳаёти мардуми деҳаи Ҳапалакро инъикос карда, дар мисоли ин деҳа манзараи ҳаёти халқи тамоми хониرو ифода намудааст. Дар ин шеър чунин мисраъҳо ҳастанд:

*Халқини кўрсангагар, ўлса-ю, қоқ-у хароб,
 Очлигидан эгилиб, қомати мисли камалак.
 Бори йўқ уйларини, банда, баён гар қилсам,
 Бир катак, икки қапа, уч олачуқ, тўрт каталак.*

Мероси Махмур равияи танқидии адабиёти классикии ўзбекро инкишоф дода, ба эҷоди насли ояндаи ҳаҷвнигорон таъсири неки худро расонидааст. Боз як намояндаи бузурги ин давр Гулханӣ (Муҳаммад Шариф) буд. Ў соли 1770 дар ноҳияи Тавилдараи Тоҷикистони имрӯза таваллуд ёфта буд. Таълими ибтидоиро дар деҳааш гирифт. Аз мўхтоҷӣ ба Намангон рафта, мардикорӣ мекунад. Баъд дар Қўқанд истиқомат мекунад. Дар гўлаҳи ҳаммоми ин ҷо кор кардааст. Аз ин боис таҳаллуси “Гулханӣ”-ро гирифтааст.

Гулханӣ аввалин шуда дар адабиёти ўзбек масалро ҳамчун жанри мустақил даровардааст. Асари машҳуртарини Гулханӣ, ки адабиёти шарқ нағз медонад, “Зарбулмасал” аст.

Масалҳо аз чумлаи “Маймун ва Начқор”, “Шутур ва шутурча”, “Сангушт ва Каждум” аҳамияти амиқи ахлоқию таълимӣ доранд. Ба воситаи образҳои гуногуни асар (асосан паррандаҳо) муаллиф иллатҳои ҷамъияти онвақта, ҷабру зулму, шароити вазнини ҳаёти халқро ҳаққонӣ ва бо маҳорати баланди бадеӣ фош кардааст.

Увайсӣ Муҳити адабии Қўқандро бе эҷодиёти Увайсӣ отун (таҳаллусаш Увайсӣ, 1779–1845) ва Моҳларойим (таҳаллусаш Нодира) тасаввур кардан имконнопазир аст. Оилаи Увайсӣ яке аз хонаводаҳои пешқадами замон буд. Падараш ҳам ба ўзбекӣ, ҳам ба тоҷикӣ эҷод намудааст. Муҳити оилавӣ қобилияти эҷодии Увайсиро ба рўйи об баровард. Увайсӣ мероси Навоӣ, Лутфӣ, Бобур, Фузулӣ ва Ҷомиро бо чидду ҷаҳд омўхт.

Вақте Амир Умархон ҳокими Марғелон буд, Увайсӣ дар байни мардум шоираи шинохта буд. Истеъдоди шоирии ў занаш Нодираро ба худ ром намуд. Умархон ба тахт нишасту Увайсиро ба Қўқанд даъват кард. Увайсӣ дар ин ҷо ба ҷавонони зиёд мураббигӣ намуд. Бо Нодира ҳамкориҳои эҷодӣ карданд. Эҷодиёти ў бо халқпарвариаш фарқ мекунад. Бино ба сарчашмаҳо аз Увайсӣ чор девони лирикӣ ва се дoston мерос мондааст. Дар асарҳои Увайсӣ ғояҳои азизу муқаррам будани инсон, дўстӣ, вафо, садоқат, дарди диёр, ҳасрати халқ инъикос ёфтаанд.

Мохларойим – Нодира

Шоираи ўзбек, арбоби маърифатпарвари давлатӣ Мохларойим–Нодира (1792–1842) дар Андичон таваллуд шудааст. Падараш Раҳмонқулибий ҳокими Андичон, тағои хони Қўқанд Олимхон буд. Пас аз он, ки Умархон ҳокими Марғелон таъин шуд, бо Нодира оила сохтанд. Нодира бо Увайсӣ шинос шуда, ўро барои омўзонидани духтарони ҷавон ва канизакҳо ба муаллимагӣ даъват намуд. Нодира пас аз он, ки писараш Муҳаммад Алихон ба тахт нишаст, дар идора намудани давлат фаъолона иштирок кард, мадрасаҳо созонд. Олимон, хаттотон ва наққошонро дар Қўқанд ҷамъ намуд, китобҳои зиёдро аз нав кўчонид. Ба ороиши завқноки муқоваҳои китоб эътибор дод. Ба хаттотони моҳир, наққошҳо қалами тиллоӣ, қаламдони нуқрагӣ ҳадя кард. Нодира худ ҳам ба забони ўзбекӣ, ҳам ба тоҷикӣ эҷод кардааст. Мохларойим бо таҳаллуси Нодира девонашро иборат аз 180 шеър, бо таҳаллуси Комила 19 ғазал, бо таҳаллуси Нодира 333 ғазал навишта, девон тартиб дод. Аз Нодира наздики 10 ҳазор мисраъ мероси лирикӣ то мо мондааст. Дар ашъораш муҳаббат, садоқат, меҳру вафо, дар айни вақт дарду аламҳои занону духтарони Шарқ, оху афғони онҳо баён шудааст. Ғайр аз ин Нодира ба ғазалҳои Навоӣ, Фузулӣ ва Бедил муҳаммасҳо навиштааст.

Бобораҳим Машраб Боз яке аз шоирони боистеъдоди дар хонии Қўқанд эҷоднамуда Бобораҳим Машраб буд (1640–1711). Ў дар Намангон таваллуд шуд. Аз 15-солагӣ илми таъсавуфро аз бар кард. Дар тўли 18 сол дар бисёр мамлакатҳои дунё сайёҳат намуд.

Дар ашъораш ҷабру зулмҳои табақаҳои ҳукмронро нисбат ба ҳақли меҳнаткаш, кирдорҳои риёгарона ва дурўягиҳои баъзе рўҳониён ва эшонҳоро бешафқатона фош менамояд. Ба аҳволи вазнини халқаш раҳмаш омада, Машраб байти зеринро навиштааст:

*Дили тиги ситамдин пора бўлгон халқни кўрдим,
Тани дарду аламдан ёра бўлгон халқни кўрдим.*

Машраб бо игвои душманонаш дар шак овардан ба дин соли 1711 ба ҷазои қатл маҳкум карда мешавад.

Таърихнависӣ Дар асрҳои XVIII–XIX дар хонии Қўқанд асарҳои зиёди таърихӣ навишта шуданд. Аз муаррихони он давр Абдулкарим Фазли Намангонӣ бино ба супориши

Умархон дар соли 1822 асари “*Умарнома*”-ро навишта, ба охир расонд. Ин китоб асари таърихии иборат аз 5000 байт аст.

Мирзо Қаландари Мушриф Исфарангӣ, ки дар сарои хон дар лавозими қозиаскар кор мекард, бо маслиҳати Амир Умархон асари таърихии “*Шоҳномаи нусратпаём*”-ро навишт.

Таърихшиноси намоёни даври Умархон, набераи Норбўтабий Муҳаммад Ҳакимхон тўра ибни Маъсумхон тўра (1802–1870) аз худ китоби “*Мунтахаб-ут-таворих*”-ро (“Таърихҳои интихобшуда”) мерос гузошт. Ин асар оид ба таърихи аморати Бухоро ва хонии Қўқанд яке аз сарчашмаҳои муҳим ба шумор меравад.

Асари муаррихи тошкентӣ Муҳаммад Солеҳ “*Таърихи қадидияи Тошканд*” дар бобати омўхтани таърихи Ватанамон сарчашмаи муҳим ба ҳисоб меравад. Он оиди таърихи Туркистон дар асрҳои XVI–XIX, аз ҷумла шаҳри Тошканд, хонии Қўқанд аз нуқтаи назари илмӣ асари арзишманд аст.

Меъморӣ

Дар хонӣ меъморӣ низ инкишоф ёфта буд. Аз Бухоро як гурӯҳ бинокорон тақлиф намуда, бо иштироки онҳо чандин мадраса, масҷид, мақбара, корвонсарой, кўпрук ва биноҳои мўхташам сохта шуданд. *Мадрасаи Норбўтабий*, ки дар байни халқ бо номи *Мадрасаи Мир машҳур* аст, ансамбли *дахмаи Шоҳон ва дахмаи Норбўтабий*, ки то имрӯз ҳифз карда мешаванд, обидаҳои нотакрори меъморӣ ба шумор мераванд.

Мадрасаи Норбўтабий дар охири асри XVIII бунёд гардидааст. Он дар шакли чоркунҷаи рост буда, обидаи якқабата, ҳавлӣ, чор манора дорад. Дар мадрасаи масҷиди гумбаздор ва 12 то дарсхонаи дорои панҷараҳо мавҷуд аст. Дар атрофи ҳавлӣ ҳучраҳои пешайвоннок чойгир аст. Дахмаи Шоҳон (мақбараи шоҳон) дар чоряки якуми асри XIX сохта шудааст. Дар он Норбўтабий ва авлодҳои дафн шудаанд. Дар Дахмаи Шоҳон *Мадрасаи Модархон*, ки ба модари хон бахшида шудааст, чой гирифтааст. Дар хонӣ *мадрасаҳои Мадалихон, Камол қозӣ, Тунқатор, Ҳаққули мингбошӣ, Миён Ҳазрат, Моҳларойим, Ҳаким Тўра, Хонхўча эшон, Бузрукхўча, Пирмуҳаммад ясовул, Хоҷабек, Охунд девонбегӣ, Мингойим, Чомеъ* бунёд карда шуданд.

Дар замони Худоёрхон дарбори хон–ўрдаи Худоёрхон бунёд карда шуд. Дар Тошканд мадрасаҳои *Бароқхон ва Кўқалдош* аз нав

Ўрдаи Худоёрхон

таъмир гардид. Маҷмӯаи меъмории *Шайх Хованди Тоҳур* ба намуди ҳозирааш оварда шуд. Барои Зайниддин бобо мақбараи нав қад бардошт.

1. Зери ибораи “Мухити адабии Қўқанд” чиро мефаҳмем ва он чӣ гуна ба вучуд омадааст?
2. Оид ба эҷодиёти Умархон чихоро дониста гирифтед?
3. Эҷодиёти Махмур ва Гулханиро муқоиса кунед ва чихатҳои фарқкунандаи онҳоро аниқ намоед.
4. Дар эҷодиёти Увайсӣ ва Нодира чӣ гуна монандиҳо ҳастанд?
5. Номҳои асарҳои таърихии дар хони офаридашударо дар дафтаратон бо тартиб нависед.

Худатон қадвали “Ҳаёти мадании хонии Қўқанд”-ро сохта, онро пур кунед.

§ 39. Таълим дар хонии Қўқанд

**Оид ба фаъолият
ва тартибу қоидаҳои
мактабхонаҳо**

Таълими мактабхона таълими ибтидоӣ буд. Барои он, ки мактабҳо аксар вақт як то синфхона доштанд, онҳоро мактабхона мегуфтанд. Дар хони 350 то мактабхона фаъолият нишон меод. Мактаби ибтидоӣ ба бачаҳо

маълумоти умумӣ дода, хату саводи онҳоро мебаровард. Дар он савод бо имлои арабӣ, навиштан ва хондан омӯзонида мешуд. Дар бораи олами атроф, чамъият, дини ислом дониш ва чаҳонбинӣ дода мешуд. Инчунин амал намудан ба меъёрҳои одобу ахлоқро ёд меоданд.

Аксари мактабхонаҳои писарбачагон дар назди масҷидҳо, мадрасаҳо, дорухонаҳо кушода мешуданд. Мактабхонаҳои духтарон дар хонаҳои отунҳо ё барои духтарони синну соли мактабии одамони давлатманд дар хонаҳои онҳо ташкил мешуданд.

Яке аз отунҳои он замон Дилшоди Раҳимқул (тахаллусаш Дилшод Отун, Барно, Дилшоди Барно) буд. Дилшод шоираи асри XIX аст, ки дар Қўқанд эҷод кардааст. Ӯ дар айни вақт мактабдори мактабхона шуда ҳам фаъолият бурдааст. Ӯ дар бораи фаъолияти мактабдорӣ худ аз ҷумла чунин навиштааст: *“Ҳамсӯҳбатон ва дугонаҳои ман духтарони боақл ва шоираҳои боистеъдод буданд. Дар давоми 51 сол мактабдорӣ (муаллимӣ) кардам ва сола ба ҳисоби миёна аз 20 нафар то 30 нафар талабаҳоямон буданд, саводи 890 духтарро баровардам. Қариб аз чор як қисми онҳо қобилияти шеър гуфтан доштанд, шоира ва одамони хирадманд ва донои даври худ буданд”*.

Хусусан, Анбар Отун аз шогирдони боистеъдоди ӯ буд. Асарҳои *“Таърихи муҳочирон”*, *“Ашъори мунтахаби Барно”* ва монанди инҳо то замони мо омада расидаанд. Дар асарҳо ҷангҳои дохилии хонӣ, таъсири ҷангҳо ба тарзи зисти аҳоли ва монанди инҳо баён ёфтаанд. Шоира ҳамеша аз ҳаёти нек умедвор буд. Дар яке аз асарҳояш *“Ин ҷабру зулмот албатта муваққат аст”* гуфтааст. Инчунин чамъияти туркистонихоро ба дўстию ваҳдат даъват кардааст.

Мактабдор ба мактаб шартӣ бесабаб наомадан ба дарсхоро гузошта шуда буд. Дар мактабхонаҳо шумораи шогирдон 10–60 нафарро ташкил мекард. Ба таҳсил бачагони аз 5–сола то 12–сола қабул карда мешуданд ва таҳсил 5–7 сол давом мекард. Чанд сол дар мактабхона таълим гирифтани бача ба маҳорати муаллим ва зехни бача, инчунин ба муҳити оилавӣ вобаста буд.

Машғулияти дарс дар мактабхонаҳо аз баромади офтоб то шом давом мекард ва рӯзҳои ҷумъа ва ҷашн дарс намегузаштанд. Дар фасли тобистон ва моҳи рамазон талабагон ба таътил мебароманд.

Мазмуни таълим

Машғулиятҳои дарсӣ аввал аз ёд гирифтани калимаи шаҳодат ва тоъиба сар мешуд. Баъд алифбои арабиро меоӯхтанд. Дар дарси алифбо аввал навиштани ҳарфҳоро ёд меоданд. Пас аз он шаклҳои ҳарф дар ҷойҳои гуногуни калима омӯзонидани мешуд. Пас аз он зеру забар, яъне аломатҳои фарқкунанда дар поён ва болои ҳарфҳо, бо ёрии онҳо қоидаҳои ҳиҷо ёд дода мешуд. Мактабдор (муаллим) ҳарфҳоро дар ҷӯб ё лавҳаҳои саҳт навишта ба девор оварта менамуд. Ба он нигоҳ карда, ёд мегирифтанд. Ба яқдигар ҳарфҳоро зам намуфта хондан машқ дода мешуд. Шогирде, ки дуоҷу саломро навишта метавонист, шахси саводнок ба ҳисоб мерафт.

Пас аз омӯхтани алифбо ба омӯзиши “Ҳафтяк” (китобе, ки аз ҳафт як қисми Қуръони каримро дар бар мегирифт) мепардохтанд. Баъд аз итмоми “Ҳафтяк” ба “Тавҷид” (илми санъати қироати Қуръони карим) мегузаштанд. Пас аз он бевосита ба хондани Қуръони карим сар мекарданд.

Пас аз он ба омӯхтани “Фарзи айн”, яъне дониши оид ба амалҳои иҷроашон шарт ва вочибӣ ба мусулмонҳо аз рӯи шариат мегузаштанд. Баъди хатми “Фарзи айн” ба омӯхтани “Чор китоб” дохил мешуданд. Баъди он китоби Сӯфӣ Оллоёри каттақўрғонӣ “Сабот-ул-очизин” хонда мешуд. Дар ин асар ғайр аз қоидаҳои асосии дини ислом, оид ба фазилатҳои неки инсонӣ, ахлоқи тарбия ҳикматҳо, ҳикояҳои ибратомез, шеърҳои дostonҳо ҷой гирифта буданд.

Пас аз “Сабот-ул-очизин” нусхаи асли ба забони форсӣ навишташуда бо номи “Маслак-ул-муттақин” (“Маслаки тақводорон”) омӯзонидани мешуд. “Сабот-ул-очизин” нусхаи ихтисоршудаи “Маслак-ул-муттақин” буда, 12 ҳазор байт иборат буд, ва талқини шаърии маърифати илоҳӣ ба ҳисоб меравад.

Баъд аз хатми асари Сӯфӣ Оллоёр асарҳои “Бӯстон” ва “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ, ки дар олами Шарқ машҳур аст, дар асри XIII зиндагӣ ба сар бурдааст, омӯзонидани мешуд.

Зеро асарҳои Саъдӣ аз асарҳои дигар шоирони Шарқ ба дараҷаи ҳайратангезӣ фарқ мекунанд. Хусусан “Гулистон”-и вай аз ҳикояҳои ибратомези ҳаётӣ иборат буда, тарзи хоси талқин, ба қавле аз қисса ҳисса карда ҳикоят намудан албатта ба шогирдон таъсири нек мерасонд.

Дар пештоқи бинои Шӯрои Амнияти Созмони Милали Муттаҳид (СММ) мисраъҳои мазкур аз “Гулистон” –и Саъдӣ оварда шудаанд:

*Банӣ одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.*

Дар марҳилаи дигар омӯхтани девони Хоҷа Ҳофиз Шерозӣ (1326–1389) сар мешуд. Ин девон аз ғазалиёт, шеърҳо, рубоиёт иборат буда, барои шогирдон воситаи дарси тарбияи ахлоқ ба шумор мерафт. Дар мактабхонаҳо сарфу наҳви (грамматикаи) забони арабӣ, ашъори Алишери Навоӣ, ҳусни хат, ҳисоб (арифметика) низ омӯзонида мешуданд.

Таълими мадраса Дар хонии Қўқанд мадрасаҳо низ фаъолият мебуданд. Хусусан соли 1841 дар мадрасаҳои шаҳри Қўқанд 1000 нафар мулло таълим гирифтааст. Ба фаъолияти онҳо мутаваккилҳо раҳбарӣ менамуданд. Ба мадрасаҳо шогирдон аз 13–15-солагӣ сар карда қабул карда мешуданд. Муддати таҳсил 15–20 сол давом мекард.

Дар мадрасаҳо аз илмҳои калом (илме, ки таълимоти дини исломро асоснок менамояд), қироат, ҳадис (суханони Муҳаммад с.а.в, корхояшон ва дастурхояшон), фикҳ (ҳуқуқшиносии ислом), инчунин, грамматикаи забони арабӣ, мантиқ, хаттотӣ, илмҳои тиҷорат сабақ дода мешуданд.

Ғайр аз ин, фанҳои таърих, адабиёт, география, математика омӯзонида мешуд. Материалҳои дар мактабхона омӯхташуда дар мадраса боз ҳам васеътар омӯзонида мешуданд. Дар зинаи мадраси таълим инчунин асарҳои “Калила ва Димна” ва “Қобуснома” хонда мешуданд.

1. Дар хонии Қўқанд фаъолияти мактабхона чӣ гуна ташкил карда шуда буд?
2. Дар мактабхонаҳо алифбои арабӣ чӣ гуна омӯзонида мешуд?
3. Омӯзонидани Қуръони карим дар кадом зинаҳо ташкил карда мешуданд?
4. Ҳамчун китоби дарсии асосӣ истифода шудани асарҳои Сўфӣ Оллоёр дар мактабхонаҳо чӣ маъно дорад?
5. Чаро асарҳои Саъдии Шерозӣ – “Бўстон” ва Гулистон”, ки ба ҷои китоби дарсӣ истифода мешуданд, мазмунашон то имрӯз аҳамияти худашонро гум накардаанд?
6. Оид ба таълими мадраса дар хонӣ чихоро доништа гирифтанд?

§ 40. Сабабҳо ва оқибатҳои ақибмонии давлатҳои ўзбек дар бобати тараққиёт

Дигаргунӣҳо дар тараққиёти ҷаҳон

Дар кишварҳои Европайи Ғарбӣ саноат ба соҳаи асосии истеҳсолот табдил ёфт. Аз миёнаҳои асри XVI сар карда, дар соҳаи бофандагӣ, истеҳсоли коғаз, шиша тақсимооти меҳнат ва корхонаи ба техникаи ҳунари даст асосёфта – мануфактураҳо (лотинӣ, манус – даст, фактура – тайёр кардан) пайдо шуданд.

Дар нимаи дуоми асри XVIII мошини буғӣ (мотор), ки асбобу ускунаҳоро ба ҳаракат меовард, ихтироъ шуд. Дар натиҷа заводу фабрикаҳо ба вучуд омаданд, ки дар онҳо ҷараёни меҳнатро асосан мошинҳо иҷро мекарданд.

Бо ёрии мошини буғӣ паровоз, пароход, печҳои домнагии ҷўянрез ва пўлдоғудоз офариданд, роҳҳои оҳан сохта шуданд.

Сарватҳои аз савдои хориҷӣ, мустамликаҳо, мануфактураҳо ба даст овардаи табақҳои бой барои боз ҳам раванқ додани соҳаи саноат ҳамчун сармоя истифода шуданд. Ин дар бобати пешравии саноат омилҳои муҳим гардид. Муҳимаш истеҳсоли мошинҳои барои пеш бурдани хочагӣ зарур ба роҳ монда шуд, саноати вазнин ба вучуд омад.

Аммо ин ҷараён дар кишварҳои ҷаҳон ноҳамвор давом мекард. Бисёр мамлакатҳо, аз ҷумла, хониҳои ўзбек аз ин ҷараён дар канор монданд, тараққиёташон суст буд.

Президенти нахустини Ўзбекистон Ислоҳ Каримов ба таърихи даври хониҳо бо нуқтаи назари нав баҳо дода бо чунин саволҳо муроҷиат кардааст:

“Ҷаро ин миллате, ки Аҳмади Фарғонӣ, Муҳаммад Хоразмӣ, Ибни Сино, Абурайҳон Берунӣ, Имом ал-Бухорӣ, Амир Темур, Алишер Навоӣ барин симоҳои бузургро ба дунё додааст, ба асрҳои XVI–XIX омада, аз дараҷаи тараққиёти то ин аср расида нааст фаромад? Ҷаро дар се асри охир сарамон аз ақибмондагӣ халос нашуд?”

Сабабҳои ақибмонӣ Халқи ўзбеки дар давоми асрҳо як организми том шуда, дар як мамлакат, як макони иқтисодӣ ва маънавию маданӣ зиндагӣ карда омада, ба се давлат ҷудо

шуд. Дар окибати муқобилиятҳои байниҳамидигарӣ, ҷангҳо мамлакатро аз ҷараёни тараққиёти умумибашарӣ қанда, ба ҷои пешрафт ба ақибмонӣ маҳкум кард. Дар ҳар як давлати ўзбек барои ишғол кардани ҳокимият муборизаи дохилӣ, низоъву ҷанҷол, иғвогарӣ пайдо шуда, мамлакатро хонавайрон менамуд.

Усули идоракунии давлат, ки дар давоми ҷандин асрҳо дар хониҳо ҷой доштанд, дигар намешуданд ва дар роҳи тараққиёт мамониат ҳосил мекарданд.

Ҷангҳои дохилии хониҳо, низоъҳои этникӣ ҷамоаҳои авлоду қабилавиро маҷбур менамуданд, ки аз як ҷо ба ҷои дигар кўчанд. Ё онҳо аз ҷои муқими зисташон маҷбуран кўчонида мешуданд. Ин ҷараёни гурўҳбозиҳои этникиро ба вучуд меовард. Ба аҳоли дар роҳи муттаҳидшавӣ ҳамчун як халқи том халал мерасониданд. Дар сатҳи давлат мафҳуми халқи ягона, Ватани ягона қадр надошт. Раҳнамо, симое, ки Туркистонро, халқро зери ғояи ваҳдати муттаҳидӣ бояд як намояд, пайдо нашуд.

Ҳокимон ва амалдорони дарбор усули кўҳнаи истехсолотро ҳимоя мекарданд. Шакли асосии хоҷагидорӣ хониҳо – заминдорӣ, усули мулкдорӣ дар тўли асрҳо тағйир наёфтанд. Соҳиби замин – ҳукмдор ба шахси барои вай хизмати алоҳидаро анҷомдода як порча заминро ҳадя карда меод, деҳқони иҷоракор соҳиби замин набуд. Аз ин сабаб деҳқон аз эҳтиёт кардани замин, баланд бардоштани ҳосилнокии он ҳаракат намекард. Чунки ў манфиат намедид. Дар айни вақт бинобар он, ки деҳқон соҳиби замин набуд, ў ба дигар ҷой мерафт.

Аҳоли аз андозу ўҳдадорӣ бехол шуда мемонд. Сатҳи зиндагиаш паст шуда, аҳоли бо чизҳои оддӣ ва маҳсулоти заруритарин қаноат мекарду халос. Истехсолот фақат чизи истеъмолӣ мебаровард, аз ин рӯ он ба пешравии иқтисодиёт омил шуда наметавонист.

Деҳқонӣ дар ҳолати ночор монда буд. Кишти замин ҳамону ханўз дар сатҳи як ҷуфт барзгов, омочу мола монда буд. Истехсоли саноат тараққӣ дода нашуд. Қонҳо металлҳои ранга, олтингўгирд, мрамор, ангиштсанг, нефт барин сарватҳои табиӣ доштанд, аммо ба ҷустуҷўйҳо, қорҳои қону кўҳ эътибор дода намешуд. Дар диёр дарёҳои азим буданд, лекин моҳидориро ба дараҷаи саноат

баровардан, киштисозиро ба роҳ мондан ба хаёли касе намеомад. Дар оқибат муносибатҳои мону пул инкишоф наёфтанд. Монанди он, ки Осиёи Миёна аз бозори ҷаҳон ҷудо буд, ба туфайли низоъҳои дохилӣ дар байни давлатҳои ўзбек бозори ягонаи дохилӣ ба вучуд наомад.

Чуноне, ки Президенти нахустини Ўзбекистон Ислоҳ Каримов таъкид карда буд, *“Ҳукмдорон ва амалдорони диёр ба ҷои ғамхорӣ нисбати тақдири халқ ва ояндаи он манфиатҳои шахсии худро аз ҳама боло мегузоштанд, дар оқибати ба гирдобӣ ҷаҳолат ва ғафлат афтодан минтақае, ки имрӯз мо зиндагӣ мекунем, аз ҷараёнҳои умумибашари тараққиёт канда шуда, аз инкишоф бисёр ақиб монда рафт”*.

Оқибатҳои ақибмондагӣ

Ақибмонии давлатҳои ўзбек аз тараққиёти ҷаҳон ба оқибатҳои хеле вазнин оварда расонд. Ақибмонии иқтисодӣ ва ночорӣ ҷарбӣ, бесуботии иҷтимоӣ сиёсӣ барои давлатҳое, ки Осиёи Миёнаро зери тасарруфи худ дароварданӣ буданд, бисёр муносиб омад.

Абдулло Қодирӣ дар романи “Рӯзгори мозӣ” аз забони Юсуфбек ҳоҷӣ ин суҳаноро бо дарду алам баён карда буд:

“Муттаҳамҳо ва шўҳратпарастони ҷӣ будани иттифоқро намедониста, дар роҳи танҳо манфиат, шахсияти худ, якдигарро хўрдаву нўшида то замоне, ки пояшон аз хоки Туркистон нест намешаванд, ба одам шуданамон ақлам намерасидагӣ шуд.... Модоме, ки мо дар ин ҳолат мемондаем, якеамон ба таги дигарамон об мерехтаем, аниқ аст, ки истибдоди подшоҳ Туркистонро мегирад”

Дар асл ҳам чунин шуд. Низоъву ҷангҳои байни давлатҳои ўзбек, парокандагии онҳо алалоқибат барои ба мустамликаӣ империяи Россия табдилёбии онҳо шароити мусоид фароҳам овард.

Мутеъгии Ватанамон ба бегонагон то 31-уми августи соли 1991 давом кард. Раҳбарони ватан аз хотираҳои мозӣ хулосаҳои зарурӣ бароварда, барои дар ҷамъияти ҷаҳон ёфтани ҷои муносиб барномаи тараққӣ додани Ўзбекистонро, мустаҳкам кардани мустақилии онро бомуваффақият дар ҳаёт татбиқ карданд.

Ҳоло тахти раҳбарии муҳтарам Президентамон Ш.Мирзиёев барои татбиқи амалии мақсади бузурги дар соли 2035 аз қатори

50 давлати мутараққии дунё чой гирифтани мамлакатамон халқамон корҳои бузурги бунёдкориро амалӣ менамояд. Шубҳае нест, ки Шумо низ даре нагузашта ба ин кори азими бунёдгарӣ ҳиссаи муносиби худро мегузоред.

1. Аз чӣ сабаб аз тараққиёти ҷаҳонӣ ақиб мондани давлатҳои ўзбекро ба дафтарадон бо тартиб инъикос намоед.
2. Ўзбекистони имрӯза дар назди худ мақсади бузурги дар муддати кўтоҳ (дар соли 2035) аз қатори 50 давлати мутараққии дунё чой гирифтани гузоштааст. Дар бораи дар роҳи амалӣ намудани ин мақсади наҷиб дар ноҳиятон ва маҳаллаатон қадом корҳои бунёдгарӣ ҷомаи амал пўшида истодаанд, ахборот тайёр карда биёед.

Дарси хотимавӣ (мустақилона кор кардан)

Аз матни китоби дарсӣ истифода бурда, ҷадвалҳои зеринро пур кунед.

Ҷадвали 1-ум

Хонии Бухоро

Хонии Бухоро қай ташкил ёфтааст?	Солҳои ҳуқмронии шайбониҳо	Солҳои ҳуқмронии аштархониҳо	Солҳои ҳуқмронии манғитҳо	Масоҳати аморат, аҳолиаш
1	2	3	4	5

Мансабҳои баланди давлатии аморат	Шаклҳои заминдорӣ	Андозҳои асосӣ бар аҳоли	Ўҳдадорихои асосие, ки аҳоли бояд иҷро мекард	Сабабҳои ақибмони савдо дар аморат
6	7	8	9	10

Ҷадвали 2-юм

Хонии Хива

Соли ташкилҳои хонии Хива	Асосгузори хонӣ	Солҳои ҳукмронии Абулғозихон ва асарҳои таърихии он	Ба сари ҳокимият омадани сулолаи қўнғиротҳо	Шумораи умумии аҳолии хонӣ	Таркиби миллии аҳоли
1	2	3	4	5	6

Дар хонӣ Сарвазир чӣ ном дошт?	Ислохоти Муҳаммад Раҳимхон	Андози аз аҳоли гирифташаванда	Ўхдадорихон асосие, ки аҳоли бояд иҷро мекард	Ичан қалъа – ёдгории ноёби таърихӣ	Воқеаҳои муҳимтарини таърихӣ дар таърихи хонии Хива
7	8	9	10	11	12

Ҷадвали 3-юм

Хонии Қўқанд

Санаи ташкилѐбии хонӣ	Асосгузори хонӣ	Роли Олимхон дар таърихи хонӣ	Шумораи умумии аҳолии хонӣ	Андози аз аҳоли гирифташаванда	Мазмуни ривояти “Тахвораи тиллоӣ”
1	2	3	4	5	6

Дар хонӣ Сарвазир чӣ ном дошт?	Воқеаҳои муҳимтарини таърихӣ дар таърихи хонии Қўқанд	Умархон ва муҳити адабии Қўқанд	Шаклҳои заминдорӣ, андоз ва ўҳдадорихо	Муносибатҳои Бухоро-Қўқанд	Чаро қипчоқҳо дар ҳаёти сиёсии хонӣ мавқеи калонро ишғол карданд?
7	8	9	10	11	12

МУНДАРИЧА

Сарсухан	3
----------------	---

БОБИ I. ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ МОВАРОУННАҲР ВА ХУРОСОН ДАР АСРИ XV-ИБТИДОИ АСР XVI

§ 1. Вазъияти сиёсӣ дар Дашти Қипчоқ	5
§ 2. Вазъияти сиёсии Мовароуннаҳр ва Хуросон	8
§ 3. Муносибатҳои Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Муҳаммад Шайбониҳон	11
§ 4. Барпо шудани ҳукмронии шайбониҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон	13

БОБИ II. ХОНИИ БУХОРО ВА АМОРАТИ БУХОРО

§ 5. Ташкилҳои хонии Бухоро	17
§ 6. Болоравии хонии Бухоро дар даври Абдуллоҳони II	19
§ 7. Барпо шудани ҳукмронии аштархониҳо дар хонии Бухоро	21
§ 8. Суст шудани ҳокимияти марказӣ дар хонии Бухоро	25
§ 9. Идоракунии давлат дар хонии Бухоро	28
§ 10. Кори ҳарбӣ дар хонии Бухоро	31
§ 11. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар хонии Бухоро	34
§ 12. Сиёсати хориҷии хонии Бухоро	38
§ 13. Ҳаёти маданияти хонии Бухоро	43
§ 14. Ташкилҳои аморати Бухоро	50
§ 15. Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ дар аморат	55
§ 16. Идоракунии давлатӣ дар аморати Бухоро	57
§ 17. Кори ҳарбӣ дар аморати Бухоро	61
§ 18. Ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар аморати Бухоро	65
§ 19. Шаҳрҳои аморат. Савдои дохилӣ ва берунӣ	68
§ 20. Сиёсати хориҷии аморати Бухоро	71
§ 21. Ҳаёти маданияти аморати Бухоро	75

БОБИ III. ХОНИИ ХИВА

§ 22. Ташкилѐбии хонии Хива	80
§ 23. Аҳволи сиѐсии хонї дар асри XVI – нимаи якуми асри XVIII	82
§ 24. Дар хонии Хива барпо шудани ҳукмронии қўнғиротҳо. Аҳволи сиѐсии хонї дар охири асри XVIII – нимаи аввали асри XIX	86
§ 25. Идоракунии давлат дар хонии Хива	90
§ 26. Ҳаѐти иҷтимоию иқтисодї дар хонии Хива. Ҳаѐти шаҳрҳо	94
§ 27. Сиѐсати хориҷии хонии Хива	99
§ 28. Ҳаѐти маданї дар хонии Хива	103
§ 29. Сарчашмаҳо оид ба таърихи хонии Хива	106
§ 30. Қароқалпоқҳо дар асри XVI–нимаи якуми асри XIX	110
§ 31. Ҳаѐти маданї ва маънавї дар қароқалпоқҳо	113

БОБИ IV. ХОНИИ ҚЎҚАНД ДАР АСРИ XVIII – НИМАИ ЯКУМИ АСРИ XIX

§ 32. Ташкилѐбии хонии Қўқанд	118
§ 33. Аҳволи сиѐсї дар хонии Қўқанд дар нимаи дуюми асри XVIII–нимаи якуми асри XIX	120
§ 34. Идоракунии давлат дар хонии Қўқанд	126
§ 35. Кори ҳарбї дар хонии Қўқанд	129
§ 36. Ҳаѐти иҷтимоию иқтисодии хонии Қўқанд	133
§ 37. Сиѐсати хориҷии хонии Қўқанд	137
§ 38. Ҳаѐти маданияи хонии Қўқанд	142
§ 39. Таълим дар хонии Қўқанд	147
§ 40. Сабабҳо ва оқибатҳои ақибмонии давлатҳои ўзбек дар бобати тараққиёт	150
Дарси хотимавї (мустақилона кор кардан)	153

Ўраев У. ва дигарон.

63.3(5Ў)я72
Ж 91

Таърихи Ўзбекистон: Китоби дарсї барои синфи 8-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ / У.Ўраев ва дигарон. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Тошканд: ХЭНТ-и „О‘qituvchi“, 2019. – 160 с.

ISBN 978-9943-22-393-6

УЎК: 94(575.1)(075.3)
КБК 63.3(5Ў)я72

**USMON JO‘RAYEV, QAMAR USMONOV,
GULIRA‘NO JO‘RAYEVA, NAIM NORQULOV**

O‘ZBEKISTON TARIXI

**Ta‘lim tojik tilida olib boriladigan maktablarning
8-sinfi uchun darslik**

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 4-nashri

*„O‘qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2019*

Тарчимон Ш. Салимов
Муҳаррир Ч. Эшонқулов
Муҳаррири бадеӣ Қ. Шамуратов
Муҳаррири техникӣ Н. Ниёзмунамедова
Саҳифабанд М. Мирнўлатова

Литсензияи нашриёт АИ №012.20.07.2018. Аз макети асл барои
чоп рухсат дода шуд. 01.08.2019. Андозааш 70×90¹/₁₆. Кегли 10, 11 шпондор.

Гарнитурани „Таймс“. Чопи офсет. Ҷузъи чопии шартӣ 11,70.

Ҷузъи чопӣ 11,0. Адади нашр 6 431 нуса.

Супориши № 151-19.

Хонаи эҷодии нашру таъби „О‘qituvchi“-и

Оҷонсии иттилоот ва коммуникатсияҳои оммавии назди Маъмурияти Президенти
Республикаи Ўзбекистон. Тошканд–206, ноҳияи Юнусобод, кўчаи Янгишаҳар, 1.

Шартномаи № 89-19.

Чадвали нишондихандаи ҳолати китоби ба ичора дода шуда

Р/Т	Ному насаби хонанда	Соли хониш	Ҳолати китоб хангоми гирифтган	Имзон раҳбари синф	Ҳолати китоб хангоми супоридан	Имзон раҳбари синф
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Китоби дарсӣ ба ичора дода шуда, дар охири соли хониш чадвали боло аз тарафи раҳбари синф дар асоси меъёрҳои зерини баҳо пур карда мешавад:

Нав	Ҳолати китоби дарси хангоми бори аввал супоридан.
Хуб	Муқовааш бутун, аз қисми асосии китоби дарсӣ ҷудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои ҳаст, нодарида, ҷудо нашуда, дар саҳифаҳо навинг ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, канорҳои қоҳида, якҷанд хатҳо қоҳида шудаанд, ҳолати аз қисми асосӣ ҷудошавӣ дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Варақҳои ҷудошудааш аз нав таъмир шудааст, дар баъзе саҳифаҳо хат қоҳида шудаанд.
Ғайри-қаноатбахш	Муқова хат қоҳида шудааст, даридааст, аз қисми асосӣ ҷудо шудааст ёки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Саҳифаҳо дарида, варақҳо намерасанд, хат қоҳида, ранг карда шудааст, китоб барқарор карда намешавад